

2023
2
(569)

У І Ж КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри 5

Ананьїн О. Державна прикордонна служба України у відсічі російської збройної агресії (2014—2018 рр.): напрями історичних досліджень 34

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«...росіяни у дворі стоять, так умовляю, щоб у полон здались»:
Розповідь очевидця про окупацію

CONTENTS

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives

Hrytsiuk V., Lysenko O. Russia's War Against Ukraine: Military, International Legal, Geopolitical and Economic Dimensions 5

Ananin O. The State Border Guard Service of Ukraine during Resistance to Russian Armed Aggression (2014—2018): Directions of Historical Research 34

Everyday Life of the Russo-Ukrainian War: An Oral History

“...russians in the Yard Are Standing, I Am Persuading Them to Surrender Themselves to Captivity”: The Story

с. Полуботки на Чернігівщині (24 лютого — 2 квітня 2022 р.) (інтерв'ю записав і підготував до друку *О. Шевчук*)..... 49

Історичні студії

Гуржій О. Українське шовківництво в контексті економічних інтересів Російської імперії (XVIII ст.) 60

Сільванович С. Шевченків міф у міському публічному просторі Катеринослава кінця XIX — початку XX ст. 79

Руда О., Піх О. Освітнє питання у парламентській діяльності українських послів у сеймі Польщі (1922—1927) 96

Галайко Б., Тилищак В. Перші відомі факти вшанування пам'яті жертв Голодомору в підрадянській Україні: 1933-й рік, Вінниччина 113

Жив'юк А. Технологія терору: вбивства в межиріцьких райвідділеннях НКДБ—НКВС на Рівненщині влітку 1941 р. 125

Качмар В., Сіромський Р. «Висловити радянським товаришам дружню думку»: критика канадськими лівими політики російщення в УРСР у 1960-х рр. 143

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Стішова Н. Історіографічні здобутки та сучасні наукові підходи до вивчення духовних основ української культури 161

Заборін Д. Трагедія «чорної піхоти»: проблеми студіювання мобілізації 1943—1944 рр. і підрахунку

of an Eyewitness about the Occupation of Polubotky Village, Chernihiv Region (February 24 — April 2, 2022) (recorded and prepared for publication by *O. Shevchuk*)..... 49

Historical Articles

Hurzhiy O. Ukrainian Sericulture in the Context of the Economic Interests of the Russian Empire (Eighteenth Century)..... 60

Silvanovych S. Shevchenko's Myth in the Katerynoslav's Urban Public Space in Late 19th — Early 20th Centuries 79

Ruda O., Pikh O. Education in the Parliamentary Activities of Ukrainian Members of Parliament in the Polish Sejm in 1922—1927 96

Halaiko B., Tylishchak V. The First Documented Facts Commemoration of the Holodomor Victims in Soviet Ukraine: 1933, Vinnytsia Region ... 113

Zhyviuk A. Technology of Terror: Murders in the Mezhyrichi Regional Departments of the NKGB—NKVD in Rivne Region in the Summer of 1941 125

Kachmar V., Siromskiy R. “To Express to Soviet Comrades a Friendly Opinion”: Criticism Russification Policy in the Ukrainian SSR by Canadian Left-Wings in the 1960s 143

Methodology. Historiography. Sources

Stishova N. Historiographical Achievements and Modern Scientific Approaches to the Study of the Spiritual Foundations of Ukrainian Culture... 161

Zaborin D. The Tragedy of the “Black Infantry”: A Problems of Studying Mobilization 1943—1944 and the Cal-

безповоротних втрат (на матеріалах Богуславщини) 179

Дискусії

Ліута Т. Візантійський імператор та український гетьман: про іконографію однієї української ікони 194

Рецензії й огляди

Гирич І. Українська революція крізь призму бібліографії. [Рец. на кн.: Добко Т.В., Дуднік О.Я. Українська революція (1917—1921) у бібліографічних покажчиках: монографія. НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського; наук. ред. Л.А. Дубровіна] 213

Хроніка

Кротофіль М., Срібняк М. II Міжнародна наукова конференція «Військо в міському просторі в XIX і XX ст.» 219

Заболотна Т. Всеукраїнський круглий стіл «Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд» 225

Ювілеї

Монолатій І., Новосолов О., Польова Л. До ювілею доктора історичних наук, професора В. Великочого ... 231

In Memoriam

Войтович Леонтій Вікторович. 236

culuation of Irrecoverable Losses (on the Materials of Bohuslavshchyna)..... 179

Discussions

Liuta T. Byzantine Emperor and Ukrainian Hetman: About the Iconography of a Ukrainian Icon 194

Book Reviews and Surveys

Hyrych I. Ukrainian Revolution from the Perspective of Bibliography. [Book review: Dobko T.V., Dudnik O.Ya. Ukrainian Revolution (1917—1921) in Bibliographical Indexes: Monography. NAS of Ukraine. Vernadskyi National Library of Ukraine. Science editor L.A. Dubrovina]..... 213

Chronicles

Krotofil M., Sribniak M. II International Scientific Conference “The Army in the Urban Space in the 19th and 20th Centuries”..... 219

Zabolotna T. All-Ukrainian Round Table “Psychology of the Russo-Ukrainian War: An Internal View”..... 225

Anniversaries

Monolatii I., Novosolov O., Polova L. To the Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor V. Velykochyi 231

In Memoriam

Voitovych Leontii Viktorovych 236

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 2 від 02.03.2023)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23233-13073ПР від 22.03.2018 р.

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел: +380 (44) 278-52-34, факс: +380 (44) 279-63-62
E-mail: uhj2023@history.org.ua

Редактори *В'ячеслав Григор'єв, Ольга Мележик, Олексій Нікітченко*

Художнє оформлення *Євгена Льницького*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 24.04.2023. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 19,83. Обл.-вид. арк. 19,83. Тираж 140 прим. Зам. № 6909.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.



РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.005>
УДК 355[(470+570):(477)]:[341+33+36]

Валерій ГРИЦЮК

доктор історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Навчально-наукового центру воєнної історії,
Національний університет оборони України
ім. І. Черняхівського (Київ, Україна)
skifwo@email.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

Олександр ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ukr2ww@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

ВІЙНА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ВОЄННИЙ, МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ, ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІРИ

Мета полягає у з'ясуванні та структуруванні змістового наповнення подій війни Російської Федерації проти України, що відображає характер і перебіг бойових дій, виокремлення ключових віх збройного протистояння, а також аналіз геополітичних, міжнародно-правових та економічних питань, що безпосередньо чи опосередковано його стосуються. **Методологічні** підходи ґрунтуються на використанні міждисциплінарного дослідницького інструментарію на стику історії, політології, економіки, воєнної справи, правознавства, а також теоретико-концептуальних напрацювань провідних фахівців із воєнної історії. **Наукова новизна** полягає в уточненні історичної періодизації

Цитування: Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 5—33. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)

збройної агресії Російської Федерації проти України у 2014—2023 рр. та особливостей кожного етапу воєнних дій; спробою спроекувати події в Україні крізь призму міжнародного гуманітарного права як такі, що нерозривно поєднані внутрішньою логікою, спростувати окремі некоректні концепти й поняття та подати авторське трактування відповідних юридичних дефініцій; відтворення геополітичних, економічних передумов російсько-української війни. **Висновки.** Від 2014 р. рівень воєнного мистецтва в усіх ланках українського військового командування суттєво зріс, що, в поєднанні з підтримкою нашої країни з боку міжнародних партнерів, уможливило відсіч російським агресорам на основних ділянках їхнього наступу та завдання їм відчутних поразок. Перебіг подій в останні роки переконливо свідчить, що в Україні наявний міжнародний збройний конфлікт, спричинений агресією РФ. При цьому російська сторона вчинила злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності, що повинно отримати адекватну юридичну оцінку в міжнародних судових інституціях або у спеціально створеному трибуналі. Кремль упродовж десятиліть використовував економічні та політичні важелі аби забезпечити собі диктат, дозволяючи собі втручання у внутрішні справи й порушення територіальної цілісності держав пострадянського простору. Широкомасштабне вторгнення в Україну і бруталні способи ведення війни, геноцид українців спричинили кардинальну трансформацію у ставленні колективного Заходу до Росії, економічні санкції проти неї та допомогу Україні у протистоянні агресору.

Ключові слова: міжнародний збройний конфлікт, війна Росії проти України, світове співтовариство, протидія агресії, періодизація, економічні санкції, окупація, наслідки широкомасштабного вторгнення.

*«Ніколи не піддавайтесь силі,
ніколи не піддавайтесь потужності
вашого противника, що очевидно переважає»*

В. Черчилль

Від початку широкомасштабного вторгнення російської армії в Україну минув рік. Практично кожна подія цієї війни знаходить відображення у ЗМІ, наукових текстах і дискусіях, виставково-музейних проєктах. Формується історіографічний сегмент, в якому не тільки фіксуються події та процеси, а й здійснюються протяжні реконструкції українсько-російських відносин, версії ідеологічних, економічних, політичних причин і передумов нинішнього воєнного протистояння. Незадовго до вторгнення військ РФ В. Горбулін опублікував працю, в якій міститься характеристика вузлових проблем російсько-українських відносин і викладено варіанти ймовірного розвитку подій [1]. Ця книга може слугувати певним методологічним орієнтиром для дослідників російсько-української війни. В «Українському історичному журналі» для висвітлення зазначеної проблематики створено спеціальну рубрику «Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції» [2, С. 31—42; 3, С. 31—42; 4, С. 17—30]. Зроблено перші спроби концептуалізації та розгляду теоретико-методологічних аспектів фундаментальних досліджень [5, С. 39—41; 6, С. 95—98; 7]. У виданні «Україна дипломатична» (вип. XXIII) уміщено концептуальні статті про війну Росії проти України багатьох авторів [8]. Зокрема, П. Гай-Нижник подає авторську періодизацію й характерис-

тику російсько-української війни, яка дещо відрізняється від періодизації, запропонованої авторами цієї статті [8, С. 31—52].

Історієписання подій 2022 р. в Україні розпочиналося з фіксації військовими істориками значного за обсягами фактологічного матеріалу. Крім того, постійно здійснювалося спостереження за воєнно-політичною, воєнно-стратегічною обстановкою. Хронологія висвітлення подій щодо широкомасштабного вторгнення збройних сил РФ опрацьована за кожен день та окремі місяці. Вона публікується в інформаційному бюлетені Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського [9]. В контексті викладу подій війни та її періодизації не можна не згадати й про видання, підготовлене «Енциклопедичним видавництвом» [10].

Для врахування спектрально-хронологічного розмаїття, пов'язаного з російсько-українською війною, зокрема бачення ситуації противником, його союзниками та країнами з невизначеною позицією, важливим інформаційним джерелом стали підготовлені Інститутом вивчення війни (Institute for the Study of War) щоденні синтетичні звіти, в яких висвітлюється перебіг подій в Україні та довкола неї [11].

За дорученням головнокомандувача Збройних сил України від 26 березня 2022 р. № 6820/с створено воєнно-історичну комісію зі збору й узагальнення матеріалів, аналізу фактів і подій війни та розробки на їхній основі воєнно-історичних викладів (починаючи від широкомасштабного вторгнення російських військ на територію України 24 лютого). Опис історичних подій — це другий крок воєнно-історичного дослідження на емпіричному рівні. Матеріали, підготовлені на підставі опрацьованих у науково-дослідному центрі воєної історії Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського щоденних звітів з узагальнення здобутого під час відбиття збройної агресії РФ бойового досвіду, інформаційно-аналітичних довідок групи моніторингу ситуації й аналізу змін воєнно-політичної, воєнно-стратегічної обстановки, а також результатів роботи воєнно-історичної комісії акумулюються у щомісячних «Воєнно-історичних описах російсько-української війни» [12].

Новітні публікації ще важко структуруються в окремі жанрові й тематичні блоки, що ускладнює їх системний аналіз, а брак повноцінної джерельної бази через недоступність окремих документальних масивів обмежує інтерпретаційні можливості та доказовість концептуальних побудов, висновків, узагальнень.

Автори цієї статті скористалися вказаним на її початку інформаційним приводом, аби викласти власні погляди на деякі проблеми війни Російської Федерації проти України. В одному матеріалі неможливо бодай конспективно відтворити основні її перипетії, тому ми зацентруємо увагу лише на окремих сюжетах цієї теми.

Мілітарні аспекти

В інтерв'ю виданню «The Economist» головнокомандувач Збройних сил України В. Залужний сказав: «Для нас, військових, війна розпочалася 2014-го. Усе, що сталося 24 лютого, — це просто збільшення масштабу. У нас був фронт 403 км та 232 опорні пункти. А після 24 лютого цей фронт зріс до 2500 км. Найважливіший досвід, який ми отримали і який сповідуємо майже як релігію: російських та будь-яких інших ворогів треба вбивати. Просто вбивати. Головне — не боятися це робити» [13].

24 лютого 2022 р. війська Російської Федерації здійснили широкомасштабне вторгнення в Україну, яке в Росії називають «спеціальною військовою операцією» (СВО). Часто подібні акції маркуються певними словами, літерами, цифрами, знаками. У цьому випадку застосовано букву «Z». У російському інформаційному просторі та на сайті МО РФ вжито термін «операція Z».

Однак цей символ має власну історію. Наприклад, аналогічний шифр мала операція японських ВПС і ВМФ 1941 р. у Перл-Гарборі, мета якої полягала у забезпеченні домінування на Тихоокеанському театрі воєнних дій [14, С. 32—33]. Результатом японської «операції Z» стала важка поразка флоту США, причому співвідношення людських втрат становило 50:1, було знищено й ушкоджено 344 американських літаки (проти 29 японських), потоплено 7, пошкоджено 8 американських кораблів. Тихоокеанський флот виявився на 6 міс. фактично нейтралізованим, що дало змогу японцям реалізувати оперативний план з оволодіння Південно-Східною Азією. Таким чином, напрошується історична асоціація: як і японське командування 1941 р., кремлівська верхівка наприкінці лютого 2022 р. під шифром «операція Z» планувала швидкі успішні дії щодо придушення опору української армії.

Один з ідеологів рашизму О. Дугін у статті «Час Z на годиннику історії» написав: «Спеціальна операція Z — не просто демілітаризація і денацифікація України, не просто порятунок російських людей Донбасу й утвердження суверенітету держави Російської. Це принципово новий виток російської історії, що повертає нас із десятиліть лихоліття на шлях істинного призначення. Як Третього Риму, Великої християнської імперії, що утримує світ проти занурення у безодню. ... Те, що відбувається нині, є саме те, що мало відбутися — остання битва світла й п'їтьми, нас та їх, Євразії й Атлантики. Вона почалася. Із завершенням спеціальної військової операції вона не закінчиться, навпаки, по-справжньому все розпочнеться лише тоді» [15].

Із нападом на Україну Російська Федерація стрімко «фашизується» в усіх сенсах, повторюючи прийоми гітлерівської Німеччини навіть у дрібницях. Таке відчуття, що добре знана нацистська нарукавна пов'язка «Kampfbinde» у сучасній Росії буквально перетворилася на пов'язку «За наших». Символ рашизму літера «Z», яка нагадує елемент свастики, заповонив вулиці російських міст і тепер його можна побачити навіть у школах чи дитячих садках. Ці промовисті асоціації привертають увагу світу й дедалі більше політиків у різних країнах кваліфікують путінську Росію як фашистську державу [16].

На початку ХХІ ст. реваншистські ідеї відновлення «російської величі», концепція «російського світу» поряд з іншими постулатами новітнього російського фашизму вкорінилися в політичній та соціальній практиці кремлівського режиму. Ідеологія, нав'язана російському суспільству правлячою верхівкою, отримала назву рашизму — тобто химерного переплетення у суспільній свідомості й колективному підсвідомому трансформованих атавізмів комуністичних ідей, основних засад нацизму в його російському варіанті, окремих постулатів фашизму. На виході це дало гримучу суміш, іменовану її творцями «російським світом».

Саме слово «рашизм» з'явилося ще в 1990-х рр. після краху комуністичної системи. Термін набув значного поширення (зокрема з 2022 р. міжнародного) через збройну агресію Російської Федерації проти України. Ідеологічне ядро рашизму становлять культ національного лідера (вождя), котрий має повернути Росії «велич» колишньої Російської імперії та військово-політичну потужність СРСР, істерична апеляція до статусу переможця у Другій світовій війні, агресивне російщення, зневага до націй і народів колишнього СРСР через демонстративне заперечення права на їхнє існування, переписана під офіційний трафарет історія, панівне становище Росії в межах заявленої імперської території тощо.

Однією з основ рашизму стала теорія Російської православної церкви про «богообраність», «особливу місію» росіян, а також концепції «російської цивілізації» та євразійства. Рашизм базується на ідеях «вищості російського народу», нетерпимості до елементів культури інших націй, ультра націоналізмі, на геополітичних інструментах впливу, військовій силі. В основі рашизму лежать заперечення «сили права» й утвердження «права сили», протистояння із Заходом та США, зневага до суверенітету інших країн, самоствердження через свавілля, насильство, агресивна ненависть до тих, чия думка відрізняється від штампів російської ідеології. При цьому окремі вияви правової й повсякденної культури західного світу, такі як унормування проституції, прав сексуальних меншин, наркозалежних тощо, використовуються для обґрунтування боротьби із «порочною західною цивілізацією». Водночас рашизм обстоює правомірність російської геополітики, спрямованої на окупацію та анексію територій інших держав з опорою на місцевий колабораціонізм. У такий спосіб формуються уявлення про ексклюзивність росіян та начебто їхнє виняткове «історичне право» визначати вектори розвитку, цінності, політичний і економічний устрій у власних геополітичних «сферах впливу».

В ідеологію рашизму закладено «місію» знищення українства як явища. На думку рашистів, Україна, українці, українська культура мають штучне походження та природу, що позбавляє їх «повноцінності» й загалом права на існування. О. Дугін у книзі «Основи геополітики: геополітичне майбутнє Росії» стверджує, що Росія повинна анексувати Україну. Його однодумець Т. Сергєйцев у статті «Що Росія має зробити з Україною?» закликає до цілковитого знищення нашої країни як держави та до етноциду українців [17—20].

У РФ українців позиціонують як «пасивних пособників нацистської влади», і стверджують, що Україна підлягає «демлітаризації та денацифікації», зокрема й через військову присутність Росії; знищення української державності, створення на території України низки підконтрольних Росії адміністративно-територіальних одиниць; ліквідацію теперішньої української влади; жорстку цензуру в політичній, культурній, освітній сферах; реставрацію «соціалізму» радянського зразка; тероризування місцевого населення, репресії проти противників окупаційної влади, примусові роботи; заборону самої назви «Україна». Кінцевим етапом має стати остаточна асиміляція українців та включення України до «російської цивілізації». На протидію ідеології рашизму ухвалено закон України від 22 травня 2022 р. № 2265-ІХ «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну».

Повертаючись до подій 2022 р., необхідно уточнити основні періоди збройної агресії Російської Федерації (від 2014 р.).

I період: окупація Криму (20 лютого — початок квітня 2014 р.)

• 1-ша фаза: початок прихованого вторгнення російських сил на Кримський півострів (20—26 лютого 2014 р.).

Початок — незаконний перетин російськими військовими підрозділами державного кордону України в межах Автономної Республіки Крим (20 лютого 2014 р.).

Завершення — захоплення російськими військовими без знаків розрізнення («зелені чоловічки») адміністративних будівель (у ніч із 26 на 27 лютого).

• 2-га фаза: гібридні дії російських окупаційних військ та парамілітарних структур щодо захоплення (блокування) важливих об'єктів; створення підстав для ухвалення політичних рішень (27 лютого — 18 березня 2014 р.).

Початок — захоплення російськими спецпризначенцями будівель Верховної Ради Автономної Республіки Крим та уряду (27 лютого).

Завершення — ухвалення Державною думою РФ рішення про «входження» Криму до складу Російської Федерації (18 березня).

• 3-тя фаза: стабілізаційні дії російської окупаційної влади (від 19 квітня 2014 р.); виведення підрозділів ЗСУ та інших військових формувань на материкову частину України.

Початок — «входження» Криму до складу РФ.

Завершення — закінчення виведення підрозділів ЗСУ та інших військових формувань на материкову частину України.

2 березня — приведення частин Збройних сил України в повну бойову готовність.

Від 2 березня до кінця місяця — проведення часткового стратегічного розгортання та створення угруповання військ (сил) для виконання завдань щодо посилення охорони державного кордону, охорони та оборони важливих державних і військових об'єктів, підготовки до відбиття можливої воєнної агресії проти України.

17 березня — оголошення в Україні часткової мобілізації (початок особливого періоду) [21].

24 березня — підписання тимчасово виконуючим обов'язки президента України О. Турчиновим указу про введення в дію рішення РНБО України щодо передислокації військових підрозділів та правоохоронних органів з Автономної Республіки Крим і Севастополя до інших регіонів України.

II період: збройний конфлікт на сході України (початок квітня 2014 — 23 лютого 2022 рр.)

• 1-ша фаза: боротьба з російською «гібридною агресією»; активні дії сил антитерористичної операції зі звільнення території Донецької й Луганської областей від російських терористичних осередків; відбиття вторгнення російських військ у серпні 2014 р. (початок квітня — 5 вересня 2014 р.).

Перший етап: розгортання спецслужбами Російської Федерації збройного конфлікту на сході України (квітень — червень 2014 р.).

Початок датою не фіксується, але приблизно в першій декаді квітня відбулося перенесення основних зусиль спецслужб РФ на схід України (зокрема група І. Гірка залишила Крим і 12 квітня прибула на Донеччину). Зусилля російських спецслужб зосереджені на дестабілізації обстановки у Харківській, Луганській, Донецькій областях, куди спрямовуються організатори незаконних збройних формувань, джерелом поповнення яких стають місцеві колабораціоністи. При цьому застосовувалися терористичні методи та способи протистояння органам влади.

На Донеччині й Луганщині на початку квітня стрімко зростала чисельність російських диверсійних і терористичних формувань. За даними групи «Інформаційний спротив», станом на 9 квітня вона перевищувала 2,5 тис. осіб [22, С. 16].

6 квітня — проголошення «ДНР», «ХНР» та «штабу спротиву» в Луганську.

7 квітня призначений на вакантну з 20 лютого посаду керівника антитерористичного центру СБУ генерал В. Крутов ухвалив рішення на проведення антитерористичної операції.

12 квітня — перший бій між підрозділом СБУ «Альфа» та групою Гірка.

13 квітня — засідання РНБО України.

14 квітня — затвердження президентським указом рішення про проведення широкомасштабної антитерористичної операції [23, С. 20; 24].

Завершення — мирні ініціативи новообраного президента України П. Порошенка, одностороннє припинення вогню до 1 липня 2014 р.

Другий етап: звільнення сходу України від російських терористичних осередків (1 липня — 23 серпня 2014 р.).

Початок — перехід до активних дій 1 липня після «тижневого ультиматуму». Сили АТО до 24 серпня провели понад 40 операцій, звільнили дві третини окупованих територій, більше 100 населених пунктів. Виникли передумови для успішного завершення збройного конфлікту на сході України.

Завершення — початок вторгнення регулярних підрозділів збройних сил РФ (чисельністю до восьми батальйонно-тактичних груп) на українську частину Донбасу.

Третій етап: вторгнення російських військ в Україну в межах Донецької й Луганської областей (24 серпня — 5 вересня 2014 р.).

Початок — вторгнення підрозділів РФ.

Завершення — міжнародні переговори («Мінськ-1»).

• 2-га фаза: локалізація конфлікту в окремих районах Донецької та Луганської областей (5 вересня 2014 — 24 лютого 2022 рр.).

Початок — виконання домовленостей, досягнутих у рамках «Мінська-1».

Завершення — широкомасштабне вторгнення збройних сил РФ.

Перший етап: стабілізація лінії зіткнення на сході України (5 вересня 2014 — 14 січня 2015 рр.).

Другий етап: відбиття другого наступу російських військ (15 січня — 20 лютого 2015 р.).

Третій етап: зміцнення лінії оборони на сході України; вдосконалення системи управління військами (силами); завершення АТО (21 лютого 2015 — 30 квітня 2018 рр.).

Четвертий етап: проведення операції Об'єднаних сил (30 квітня 2018 — 24 лютого 2022 рр.).

Збройна агресія Російської Федерації призвела до окупації Кримського півострова та конфлікту на сході України. Для відсічі та стримування цієї навали Україна застосувала сили сектору безпеки й оборони. Формою їх діяльності з 14 квітня 2014 р. стала антитерористична, а з 30 квітня 2018 р. — операція Об'єднаних сил.

III період: широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну (з 24 лютого 2022 р.) (в англomовному просторі набуває популярності визначення «велика війна Росії в Україні»)

• 1-ша фаза: початок вторгнення збройних сил РФ; перша стратегічна оборонна операція Сил оборони України (24 лютого — 17 квітня).

Початок — вторгнення військ РФ в Україну.

Битва за Київ як вирішальний стратегічний пункт усієї «операції Z» (24 лютого — 2 квітня). Зазнавши значних втрат, російські війська відступили, а Кремлю довелося відмовитися від ідеї захоплення влади в Україні.

Успішна оборона Чернігова, Сум, Харкова (лютий — квітень).

Від перших годин російської агресії Сили оборони України разом із десятками тисяч добровольців зупинили ворожий наступ, а подеколи змогли перехопити ініціативу та перейти в контрнаступ на окремих ділянках фронту. Це створило умови для подальших успішних дій і дало можливість вигнання окупантів із захоплених територій.

Масові воєнні злочини російських військовослужбовців.

Незважаючи на терор російських військ проти мирного населення, українці від початку агресії чинили їм потужний спротив, зупиняли просування загарбників, передавали інформацію про них Силам оборони України, виходили на акції громадянської непокорності на тимчасово захоплених територіях.

Вигнання російських окупантів із Київщини, Чернігівщини, Сумщини (березень — квітень).

Виснаживши російські війська в перших боях, розірвавши їхні логістичні ланцюжки, Сили оборони України змусили загарбників залишити зайняті території, чим значно покращили воєнно-стратегічне становище держави, морально-психологічний стан цивільного населення, а військам РФ довелося перегруповуватися з київського стратегічного напрямку на донбаський.

● 2-га фаза: зосередження основних зусиль противника на сході України; друга стратегічна оборонна операція; створення умов для переходу Збройних сил України до наступальних дій (18 квітня — 28 серпня).

Початок — перехід росіян у наступ по всій лінії зіткнення на Донбасі 18 квітня.

Після відступу російських військ із-під Києва військово-політичне керівництво РФ конкретизувало мету вторгнення в Україну — захоплення всієї території Донецької та Луганської обл. Наприкінці березня — в першій половині квітня російські війська з сіверського, поліського, слобожанського напрямків були відведені до Білорусі та Росії для відновлення боєздатності, здійснювали перегруповування з метою зосередження основних зусиль на сході України. Вранці 18 квітня 2022 р. противник розпочав наступ по всій лінії фронту в межах Донецької, Луганської, Харківської обл. Москва заявила про другий етап так званої «спецоперації». Західні коментатори визначали його як старт другої фази битви за Донбас. Президент України констатував початок нового етапу опору збройній агресії РФ.

Вагомими успіхами українських військ стали:

● знищення флагмана російського Чорноморського флоту ракетного крейсера «Москва» (квітень), що завдало потужного удару іміджу армії РФ та звело нанівець російське панування в північно-західній частині Чорного моря;

● звільнення від росіян о. Зміїний (червень);

● руйнування системи логістики російських окупаційних військ на півдні та сході України (червень — серпень); військово-технічна допомога країн-партнерів (постачання високоточних реактивних систем залпового вогню й далекобійної артилерії) дала змогу Силам оборони України завдавати потуж-

них ударів по транспортних артеріях, артилерійських складах ворога, що призводило до його виснаження, спричиняло паніку.

20 травня завершилася героїчна оборона Маріуполя, яка тривала 85 діб.

Завершення — початок наступу ЗСУ.

• 3-тя фаза: стратегічна наступальна операція Збройних сил України (29 серпня — кінець грудня).

Початок — 29 серпня українські війська перейшли в наступ.

Наступальні операції у Харківській та Херсонській обл. Їм передувала інформаційно-психологічна спецоперація щодо дезорієнтації противника.

Головною особливістю дій ЗСУ став раптовий потужний удар на Харківщині (6—13 вересня), в результаті якого підрозділи окупантів почали швидко залишати раніше захоплені населені пункти.

Визначення слабких місць оборони ворога, накопичення резервів, руйнування системи постачання та знищення складів із боєприпасами дозволило Силам оборони України звільнити від загарбників частину Харківщини. За кілька тижнів було знищено тисячі окупантів і сотні одиниць техніки, звільнено чимало населених пунктів, захоплено чимало трофеїв.

Вигнання російських окупантів із правобережжя Херсонщини (вересень — жовтень).

Системне вогневе враження, руйнування шляхів через Дніпро, деморалізація особового складу змусили російські війська залишити правобережну частину Херсонської обл. Відтіснивши загарбників, наші війська відновили контроль над стратегічним районом держави та зруйнували наміри росіян наступати на Миколаїв, Одесу.

Завершення — тимчасове призупинення наступальних дій оперативних угруповань ЗСУ.

• 4-та фаза: нейтралізація стратегічної операції росіян щодо руйнування енергетичної системи України (жовтень 2022 — березень 2023 рр.); стримування російського наступу на сході (грудень 2022 — лютий 2023 рр.).

Успішні дії української системи протиповітряної оборони.

Від початку повномасштабного вторгнення, намагаючись знищити стратегічну інфраструктуру та зламати волю українців до спротиву, країна-агресорка випустила по території нашої держави тисячі ракет. Майстерність українських захисників неба разом із засобами протиповітряної оборони від країн-партнерів зруйнували плани Кремля та посилили підтримку українців у світі.

Після кількох поразок російські війська вирішили перехопити ініціативу. Тривають запеклі бої в районах Авдіївки, Вугледара, Бахмута, інших населених пунктів Донеччини й Луганщини.

Міжнародно-правові питання

Брак інформації, консерватизм і схильність до зважених та обережних оцінок обумовили класифікацію тогочасних подій на Донбасі як «неміжнародного збройного конфлікту» в більшості документів, що з'явилися у зарубіжному експертному середовищі. Тим часом, згідно з міжнародним правом, міжнародний збройний конфлікт передбачає застосування збройної сили за участю принаймні двох держав. Поріг такого конфлікту доволі низький і не потребує певної інтенсивності чи тривалості. Як уважають аналітики проекту «Верховенство права у збройних конфліктах» (Rule of Law in Armed Conflicts, RULAC) Женевської академії міжнародного гуманітарного права та прав людини, наявність міжнародного збройного конфлікту має визначатися фактами, а не суб'єктивними намірами воюючих сторін [25]. Існують вагомі підстави для того, щоб класифікувати події на сході України з 2014 р. як саме міжнародний збройний конфлікт. «Гібридна війна», яку Росія вела проти України майже з початку ХХІ ст., охоплювала політичну, ідеологічну, економічну, етноконфесійну, інші сфери. Спеціальні операції різної інтенсивності та спрямування супроводжувалися насадженням агентів впливу в управлінських структурах і силових відомствах, створенням розвідувальних, диверсійних груп у різних регіонах України, насамперед у південно-східних. Російські військові інструктори та співробітники ФСБ, діючи за своїм планом, координували підготовку й активність незаконних формувань.

Після проголошення так званих «ДНР» і «ЛНР» військово-політичний склад цих утворень формувався під цілковитим контролем Москви, а ті, хто дозволяв собі відхилитися від «генеральної лінії», гинули внаслідок «нешчасних випадків». Росія здійснювала свій контроль і на політичному рівні, оскільки саме Кремль надсилав кураторів, затверджував персональний склад «урядів» «ДНР», «ЛНР», визначаючи їхні дії. На ключові посади у «правоохоронних органах» призначалися співробітники ФСБ та ГРУ. Всі збройні формування бойовиків підпорядковувалися російському військово-му командуванню. Росія надавала їм зброю, боєприпаси, амуніцію, приховано («гуманітарні конвої»), а то й відкрито здійснюючи матеріальне забезпечення. Москва також практично відразу почала визначати економічну ситуацію, перерозподіляючи власність, фінансуючи окупаційні адміністрації, забезпечуючи виплати зарплат і пенсій та вдаючись до популістських заходів. Отже колабораціоністські угруповання «ДНР» і «ЛНР» можна вважати фактичними органами Росії вже з 2014 р., а протистояння на Донеччині й Луганщині необхідно класифікувати саме як міжнародний збройний конфлікт.

Слід зазначити, що називати такі ворожі Україні, не передбачені законом збройні формування «проросійськими», «сепаратистськими», «ополченцями» тощо — з юридичного погляду некоректно. Політики та військові, представники науки й мас-медіа різних країн не можуть підібрати правильні терміни, щоб описати окупацію Криму і збройну агресію Російської Федера-

ції проти України. Ці труднощі не випадкові, адже є результатом одного з прийомів «гібридної війни», яку Москва давно веде в інформаційному просторі. Кремлівські політтехнологи, прагнучи створити ілюзію «громадянської війни» в Україні, використали складну ситуацію та спровокували міжнародну спільноту до вживання перекрученої й неоднозначної термінології аби сформувати хибні оцінки подій у нашій країні та виправдати власну позицію.

Насправді ж ідеться не про «сепаратистів» чи «ополченців», а про російські окупаційні війська (сили). На нашу думку, їх можна умовно поділити на дві категорії: першу становлять регулярні підрозділи збройних сил РФ, другу — іррегулярні, незаконно створені формування. Для того, щоб підкреслити гібридний (мішаний, спотворений) характер російської агресії, ми вживаємо термін «російські гібридні окупаційні війська (сили)».

Законом України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» визначено, що Російська Федерація здійснює тимчасову окупацію частини території України за допомогою збройних формувань РФ, що складаються з регулярних з'єднань, підпорядкованих Міністерству оборони, підрозділів та спеціальних формувань, підлеглих іншим силовим відомствам, їхніх радників, інструкторів, місцевих колабораціоністів, злочинців, бойовиків іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд і груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих Російською Федерацією, а також за допомогою окупаційної адміністрації Росії, яку становили її державні структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та підконтрольних РФ самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій у захоплених районах України [26].

У листопаді 2016 р. офіс прокурора Міжнародного кримінального суду у своєму звіті про заходи з попередньої експертизи дійшов висновку, що доступна інформація «свідчить про наявність міжнародного збройного конфлікту в контексті збройних дій на сході України з 14 липня 2014 р. паралельно з неміжнародним збройним конфліктом» [27]. При цьому йшлося про міжнародний збройний конфлікт на Кримському півострові та неміжнародний — на Донбасі. Автори принципово не погоджуються з такою дефініцією подій на Донеччині й Луганщині, вважаючи їх єдиним міжнародним збройним конфліктом від самого початку, який спричинено заздалегідь спланованими діями російського військово-політичного керівництва.

Кремль відводив Донбасу роль «розмінної монети» в «торгах» із міжнародними партнерами, насамперед Німеччиною і Францією, які намагалися врегулювати конфлікт у рамках мінського процесу. Цей регіон використовувався для просування ідеї федералізації України, що на практиці означало розчленування нашої держави. Фактично на Кримському півострові та Донбасі Росія встановила окупаційний режим. Псевдореферендум, за результатами якого Крим 21 березня 2014 р. було оголошено «суб'єктом РФ», не

змінив його фактичного статусу. Вже 27 березня Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй ухвалила резолюцію № 68/262 (100 голосів «за», 11 «проти», 58 «утрималися»), згідно з якою «референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі 16 березня 2014 р., не маючи чинності, не може бути підставою для будь-якої зміни статусу Автономної Республіки Крим або міста Севастополь». У документах ООН повідомлялося, що російська влада систематично переміщує громадян із РФ на окуповану територію АР Крим та Севастополя з метою змінити демографічну карту населення. Це — порушення ст. 49(б) IV Женевської конвенції, котра проголошує, що «держава-окупант не повинна депортувати чи переміщувати частини свого власного цивільного населення на територію, яку вона окупує» [28].

Попри запит так званих «ДНР» і «ЛНР» до Росії про «допомогу», це не змінює кваліфікацію ситуації, яка склалася на українському Донбасі, як військової окупації.

Новий етап окупації розпочався після широкомасштабного вторгнення російської армії в Україну. У вересні 2022 р. у захоплених частинах Луганської, Донецької, Херсонської та Запорізької областей за вже відпрацьованим сценарієм відбулися «референдуми» — з цілком прогнозованими результатами. 30 вересня В. Путін підписав закони про «включення» цих територій до складу РФ. 19 жовтня Кремль оголосив там воєнний стан.

Зважаючи на те, що частини зазначених областей України було захоплено Росією збройним шляхом, до них застосовується право окупації. Згідно з міжнародними нормами, окупаційна влада не отримує суверенітету на такі території, тому проведення будь-яких «референдумів» щодо долі загарбаних теренів незаконне. Відповідно до міжнародно-правових приписів, територія певної держави вважається окупованою, якщо вона перебуває під владою ворожої армії. Умовою існування окупації вважається встановлення «ефективного контролю», тобто присутність збройних сил іншої держави без згоди національного уряду; присутність іноземних військових контингентів перешкоджає ефективному виконанню функцій місцевою владою; чужі сили встановлюють свою владу на зайнятій території. При цьому збройний опір не вважається необхідною умовою класифікації окупації, про що йдеться у ст. 2(2) Женевської конвенції 1949 р. Вирішальною обставиною є відсутність згоди однієї держави на присутність військ іншої. Для окупації чужої території держави можуть використовувати проксі-сили. У випадку, коли держава здійснює загальний контроль над де-факто місцевою владою чи іншими місцевими групами, які втримують ефективний контроль над територією, таку державу можна вважати окупаційною силою [29].

Військова присутність РФ на захоплених українських теренах нарощувалася в різний спосіб. У 2018 р. було споруджено міст, який з'єднав Кримський півострів із територією РФ. Генасамблея ООН засудила «будівництво та відкриття мосту через Керченську протоку між Російською Федерацією й

тимчасово окупованим Кримом, що сприяє подальшій мілітаризації Криму», а також «збільшення військової присутності Російської Федерації» у частинах Чорного й Азовського морів, включно з Керченською протокою, «переслідування Російською Федерацією комерційних суден та обмеження міжнародного судноплавства». Відповідно до міжнародного гуманітарного права, міст має подвійне (цивільне й військове) використання, а військові об'єкти кваліфікуються як такі, що «за своїм характером, місцем розташування, призначенням або використанням роблять ефективний внесок у воєнні дії, повне або часткове знищення, захоплення чи нейтралізація яких, за обставин, що панують на даний момент, забезпечує певну воєнну перевагу». Це означає, що коли цивільний об'єкт використовується як у військових, так і у цивільних цілях, «навіть вторинне воєнне використання перетворює його на військовий об'єкт». Зазначені обставини роблять Кримський міст законною ціллю для Збройних сил України.

Російська Федерація систематично блокує всі рішення Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, що стосуються її дій в Україні. Москва заветувала резолюцію про визнання незаконним кримського «референдуму». Натомість Генеральна Асамблея ООН у згаданій вище резолюції № 68/262 закликала «всі держави, міжнародні організації, спеціалізовані органи не визнавати будь-які зміни статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополя». 1 лютого 2017 р. Генасамблея більшістю голосів ухвалила резолюцію № 71/205, якою засудила «тимчасову окупацію частини території України — Автономної Республіки Крим та міста Севастополя — Російською Федерацією» й закликала останню «виконувати всі свої зобов'язання згідно із застосовним міжнародним правом як держава-окупант». Парламентська асамблея Ради Європи також кваліфікувала Крим як окуповану територію та закликала Росію виконати свої зобов'язання відповідно до закону про окупацію, тобто вона має бути тимчасовою й не повинна змінювати статус відповідної території; окупаційна влада не користується суверенними правами на таку територію [30, 31].

На окупованій території Криму мають діяти закони та правила військової окупації, викладені у ст. 42—56 Гаазького положення 1907 р. І Додаткового протоколу 1977 р., які застосовуються до міжнародних збройних конфліктів. Як Росія, так й Україна є його сторонами. Країни також зобов'язані дотримуватися звичаєвого міжнародного гуманітарного права, прав людини.

25 лютого 2022 р. Росія проголосувала проти резолюції, в якій РБ ООН закликала її негайно припинити застосування сили проти України та утриматися від будь-якої подальшої незаконної погрози силою або її застосування проти будь-якої держави-члена ООН. Після «референдумів», які відбулися у вересні 2022 р., Росія наклала вето на резолюцію РБ ООН, що мала засудити «приєднання» до неї окупованих територій.

Свавільне застосування Москвою права вето, що фактично паралізувало діяльність РБ ООН, змусило Генасамблею вдатися до контрзаходів — консенсусного ухвалення резолюції A/RES/76/262, яка дозволяє їй збиратися щора-

зу, коли в Раді Безпеки застосовується право вето. Президент ГА ООН повинен скликати офіційне засідання впродовж 10 днів. Зважаючи на це, 12 жовтня 2022 р. Генеральна Асамблея ООН затвердила резолюцію, яка засудила незаконне приєднання українських територій до Росії. За документ проголосували 143 країни, 5 були проти, 35 утрималися. У тексті стверджується, що «Донецька, Херсонська, Луганська та Запорізька області тимчасово окуповані Росією внаслідок агресії, що порушує територіальну цілісність, суверенітет і політичну незалежність України» [32, 33].

Міжнародні судові інституції ухвалили низку рішень, спрямованих на кваліфікацію дій Росії проти України як агресії, анексії, окупації, геноциду та масового порушення прав людини. 28 лютого 2022 р. прокурор Міжнародного кримінального суду (МКС) оголосив про відкриття розслідування з власної ініціативи щодо ситуації в Україні. 2 березня він повідомив, що 39 держав передали запит стосовно агресії Росії проти України до прокуратури, що дало підстави для початку розслідування. В Україну було відправлено групу експертів для розслідування злочинів, котрі підпадають під юрисдикцію МКС [34].

Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію з цього приводу, закликаючи всі країни-члени створити кримінальний трибунал для розслідування злочину агресії, вчиненого військово-політичним керівництвом Російської Федерації. Але не всі держави підтримують цю ідею. До того ж тривають дискусії щодо інституційного оформлення такого механізму.

26 лютого 2022 р. Україна подала до Міжнародного суду ООН заяву про порушення справи проти Російської Федерації щодо недотримання Конвенції 1948 р. про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. При цьому наводилися незаперечні факти, що свідчать про планування акцій геноциду. Одночасно Україна звернулася до цієї вищої судової інституції з проханням ужити заходів, «аби запобігти непоправній шкоді правам України та її народу й уникнути загострення чи розширення суперечки між сторонами за Конвенцією про геноцид». Не висловлюючись по суті, Міжнародний суд ООН у своєму рішенні від 16 березня 2022 р. вказав три тимчасові заходи: РФ має негайно призупинити військові операції, які вона розпочала 24 лютого на території України; Росія повинна гарантувати, що будь-які її чи ті, котрими вона керує / підтримує, військові або нерегулярні збройні формування, а також організації та особи, які можуть підлягати її контролю чи керівництву, не вдаватимуться до жодних заходів для сприяння військовим операціям; обидві сторони повинні утримуватися від дій, які можуть погіршити чи подовжити суперечку в Міжнародному суді ООН або ускладнити її вирішення [35].

23 червня 2022 р. Європейський суд із прав людини (ЄСПЛ) отримав від України заяву про відкриття справи проти Росії щодо звинувачень «у масових і грубих порушеннях прав людини, вчинених Російською Федерацією та її воєнними операціями на території України з 24 лютого 2022 р.». 28 лютого суд отримав від України запит про застосування тимчасових заходів, після чого

звернувся до РФ із закликом «утриматися від воєнних нападів на цивільних осіб і цивільні об'єкти, включаючи житлові приміщення, транспортні засоби швидкої допомоги та інші цивільні об'єкти, які особливо захищаються, такі, як школи та лікарні, а також негайно гарантувати безпеку медичних закладів, персоналу і транспортних засобів швидкої допомоги на території, що зазнає атаки чи облоги російських військ» [16]. У вересні 2022 р. 23 уряди й 1 недержавний суб'єкт, а саме Женевська академія міжнародного гуманітарного права та прав людини, звернулися з проханням про дозвіл виступити третьою стороною у провадженні в ЄСПЛ.

Геополітичні проблеми

Плануючи війну проти України, Кремль прагнув посадити в Києві маріонетковий «уряд». Тут напрошуються історичні асоціації. У 1937 р. Японія вторглася в Китай, намагаючись силою зброї узалежнити цю країну. На шляху до реалізації подібних планів було вчинено різанину в Нанкіні, де лише в перший день масових убивств японці стратили 57,5 тис. роззброєних китайських солдатів і мирних мешканців. Мета загарбників полягала в тому, щоб посяяти страх, нівелювавши здатність до спротиву. Вбивства та гвалтування в Нанкіні тривали від 13 грудня 1937 р. впродовж шести тижнів. Звірства припинилися лише після проголошення маріонеткового уряду. Чи не те саме витворює російська військово-політична кліка в Україні, знищуючи населення цілих міст?!

Використавши сприятливу енергетичну кон'юнктуру, кремлівське керівництво стало поступово нав'язувати західноєвропейським партнерам власне бачення геополітичної ситуації. Фактично йшлося про «право» Росії на «сфери впливу» на пострадянському просторі. Та замість «реальної політики», до якої Москву намагався призвичаїти Берлін, В. Путін продовжував застосовувати більш звичні й органічні його світобаченню прийоми радянсько-російських спецслужб: підкуп впливових політиків, громадських і релігійних діячів, збирання компромату на них, залякування опонентів (включно зі вбивствами в різних куточках світу та у самій Росії), проведення щоразу нових «червоних ліній», перекриття транспортних магістралей і комунікацій, що створило продовольчі проблеми в деяких регіонах планети, ядерний шантаж. В останньому випадку йдеться як про військовий потенціал РФ, так і ядерний тероризм — обстріл та захоплення українських АЕС.

Світова спільнота не змогла своєчасно й адекватно відреагувати на виклики, пов'язані із зовнішньополітичним курсом Москви. Наразі Рада Безпеки ООН сприймається як архаїчна структура. У той час як міжнародні організації опікуються долею різних спільнот і меншин (від етноконфесійних до сексуальних) Радбез залишається ареною демонстрації вольового диктату постійних членів, часто з виразною мілітарною домінантою. Попри декларовану рівноправність у міжнародних відносинах всі інші країни залишаються заручниками «клубу» постійних членів РБ ООН. Неприйнятність такої ситуації

спричинила потребу реформувати цей витвір конструкторів світового устрою за наслідками та правовими лекалами Другої світової війни. Необхідно визнати — міжнародна арена все ще нагадує шахівницю з нерівнозначним потенціалом і можливостями фігур на ній. Радбез ООН дотепер існує, оскільки сьогодні Росія ветує невідгідні їй рішення, а завтра це можуть робити інші держави.

Економічні аспекти

Більшість пересічних громадян сприймають нинішню війну крізь призму чинників, що лежать на поверхні. Натомість фахівці намагаються відстежити глибинні передумови і причини протистояння. Дехто з них основними підставами вважають економічні фактори.

Наведемо кілька цифр. Більша частина європейських покладів уранової й залізної руд, вугілля залягає в межах України. За запасами титану і природного газу наша країна посідає 2-ге місце на континенті. При цьому коефіцієнт річного використання газових родовищ ледь сягає 2 %. Атомна енергетика забезпечує 54 % національного споживання електрики, але власне виробництво урану покриває лише 30 % потреб галузі. Україна — один із найбільших виробників аграрної продукції: 3-й за обсягами експортер пшениці у світі, а також утримує 2-гу позицію за вирощуванням ячменю, 3-тю — ріпаку, 4-ту — кукурудзи. Розпочавши 2012 р. експорт кукурудзи до КНР, наша країна в деякі роки покривала до 90 % потреб Китаю у цій культурі. За оцінками спеціалістів, Україна спроможна прогодувати майже 600 млн населення планети [36, С. 22—29]. Нині, коли криза на ринку зернових загрожує продовольчими труднощами в різних регіонах світу (насамперед у Північній Африці), значення України як надійного експортера аграрної продукції проявилось ще виразніше.

Таким чином наша держава виступає як конкурентоздатний суб'єкт світового ринку та самодостатній учасник міжнародних економічних відносин, органічно (хоч і недостатньо) включений у світову господарську інфраструктуру. Ще в липні 2021 р. Європейський Союз та Україна започаткували стратегічне партнерство у сировинній сфері, що створює позитивну динаміку руху в напрямі євроінтеграції нашої держави та одночасно зменшує вплив Російської Федерації на країни ЄС. Саме тому Москва зацікавлена у продовженні протистояння аби перешкодити західним партнерам України системно інвестувати в її економіку [37].

Кремль усіма силами намагається залишити нашу країну в орбіті свого впливу з метою контролю природних, економічних, людських ресурсів, а також нівелювання конкуренції. Як наголошують фахівці, ядерний сектор слугує для Росії багатограним операційним простором, що демонструє силу й вагу цього ресурсу в руках України. Саме цим пояснюється той факт, що серед основних об'єктів, на захоплення яких спрямовували свої зусилля російські сили вторгнення, виявилися Чорнобильська та найбільша в Європі Запорізька АЕС. Оминаючи питання про вітчизняну ядерну стратегію в її мілітарному сегменті, що є державною

таємницею, все ж зазначимо, що, використовуючи необізнаність власних громадян, рашистська пропагандистська машина напередодні широкомасштабного вторгнення в Україну розкручувала фейк про нібито «загрозу», пов'язану з «відновленням української ядерної програми» з метою підготовки до «нападу на Росію». Ця теза залишається актуальною для Кремля й дотепер (21 лютого 2023 р. В. Путін знову використав її у своєму зверненні до росіян [38]).

Усе це дає підстави вважати, що визначальною цінністю, довкола якої вибудовуються геополітичні стратегії провідних світових гравців, є територія України. У поєднанні з людським, природним та економічним потенціалом цей чинник постає як головний об'єкт протистояння.

Відстаючи в науково-технологічному змаганні з провідними державами світу, СРСР, а потім і Російська Федерація зробили акцент на видобутку й експорті природних енергоносіїв. Залежність світової економіки від енергозабезпечення, що нестримно зростала, з одного боку, а також неухильне скорочення потенціалу невідновлюваних джерел енергії, — з іншого, вже в останній чверті ХХ ст. перетворили всі енергетичні галузі на своєрідну «передову» науково-технічного прогресу та конкурентоздатності, а у стратегічній перспективі й на засіб виживання країн. Різке здорожчання енергоносіїв на початку 1970-х рр. (не в останню чергу через нафтове ембарго ОПЕК) відкрило низку глобальних проблем, вирішення яких потребувало нестандартних підходів та значних капіталовкладень. Саме в той час в економічних аналітичних матеріалах з'явився термін «нафтовий пік» («peak oil»), яким позначали найвищий рівень видобутку нафти у світі. Фахівці прогнозували настання загальної енергетичної кризи після того, як видобуток сирої нафти помітно скоротиться. Однак освоєння технологій гідравлічного розриву твердих сланцевих порід і горизонтального буріння спричинили справжній технічний прорив, а також — «революцію в геополітиці» [39, С. 54].

У 1970-х рр. Радянський Союз належав до групи найбільших видобувачів нафти й газу. Ще у січні 2015 р. експерт М. Овчаренко зазначав: «Нинішнє падіння цін на нафту нагадує ситуацію на ринку, яка передувала розпаду СРСР». Уже тоді він пропонував розглядати довгострокові цикли для прогнозування еволюцій на ринку нафти та їх вплив на ситуацію в РФ. При цьому наголошував, що «й тут усе лякаюче нагадує те, що відбувалося з СРСР. 1970-ті роки застою — це період довгострокового зростання цін на нафту. ...Тоді ціна бареля зросла з 1,8 дол. в 1970 р. до 36,83 дол. в 1980 р. У тому десятилітті спокій і відносний достаток, а також винятковий вплив СРСР на світовій арені були куплені за нафтодолари. На них імпортувалося продовольство, споживчі товари, які, на відміну від танків і ракет, не дуже-то вміли виробляти радянська промисловість». Нафтовий достаток позбавив Москву обачності, й у 1980 р. СРСР вторгся до Афганістану. Тоді ж ціна нафти досягла піку та почала знижуватися, але в 1982—1985 рр. вона коливалася в межах близько 30 дол. «У 1986 р. Саудівська Аравія, вирішивши покарати інші країни ОПЕК за перевищення квот, різко наростила видобуток. США перед

цим теж його збільшили. І до середини року барель коштував 12 дол. Економіка СРСР стала розвалюватися, і деяке подорожчання нафти (15—23 дол. в 1987—1991 рр.) її не врятувало. ...Стабільність і зростання добробуту в Росії з початку 2000-х рр. теж були куплені за нафтодолари. Ціна нафти зросла з 12,72 дол. у кризовому 1998-му до 108,66 дол. у 2013 р.», — констатував фахівець, і додав, що в останні роки зовнішня політика Росії була особливо агресивною, а кульмінацією стали події, пов'язані з Кримом і сходом України. «Ціна нафти досягла піку в 2008 р., але потім, знизившись, як у 1982—1985 рр., коливалася на високому рівні. А в 2014 р., на шостий рік після піку, як і в 1980 р., звалилася. ...Навіть якщо ціна трохи зросте після закриття низки нерентабельних проєктів, той факт, що через п'ять років після початку зниження ціни нафти СРСР розвалився, повинен служити попередженням», — підсумував М. Овчаренко [40].

Росія скористалася «нафтовим піком» і нафтовим важелем для набуття «особливого статусу» у світі. Прийшовши до влади, В. Путін зробив вирішальну ставку на спецслужби й нафтогазову галузь як фундамент російської економіки. Аби показати, «хто в будинку господар», новий очільник спочатку зібрав найвпливовіших персон на підмосковній дачі й пояснив, за якими правилами всі вони мають відтепер діяти. Єдиним, хто «вибивався з лав», виявився президент компанії «ЮКОС» М. Ходорковський. Він мав намір та всі підстави перетворити власне дітище на шостого за величиною у світі видобувника нафти й газу. Після санкціонованого «нагорі» кримінального переслідування відбулася фактична крадіжка приватної компанії державою, що поставило під її тотальний контроль усю економіку РФ, а згодом і політичний простір та суспільство. Р. Меддоу наводить уривок зі статті в «The New York Times» 2006 р.: «Президент Путін підніс енергетику на перше місце в зовнішній політиці Росії, наділяючи Москву у міжнародних справах впливом і повагою, яких вона не бачила з часів розпаду СРСР, оскільки країни-споживачі заграють з Кремлем, щоб отримати доступ до завжди дефіцитної енергії» [39, С. 75—83].

Знехтувавши принципом верифікації джерел постачання енергоносіїв та «підсівши» на нафтогазову «голку» Росії, чимало держав потрапили у певну політичну залежність, а деякі стали заручниками економічної ситуації. Завдяки підкупу впливових політиків, громадських і релігійних діячів, шантажу, спецопераціям В. Путін фактично отримав карт-бланш на «сферу впливу» у великому регіоні світу — пострадянському просторі.

Однак завдяки санкціям, запровадженим проти російської економіки, Кремль поступово втрачає головні свої «козири» та програє енергетичну війну. Після 5 лютого 2023 р. став очевидним один із результатів санкцій: Росія оголосила про скорочення щоденного видобутку нафти на 500 тис. барелів. Оскільки до того він вимірювався 11 млн барелів на добу, скорочення становило близько 5 %. Це спричинило здорожчання нафти марки «брент» із 84 до 86 дол. за 1 барель. Але у глобальному вимірі таке зростання відчутно не ком-

пенсує гігантські втрати Росії від встановлення «стелі цін» на нафту. Доходи РФ від продажу енергоносіїв упали на 46 %, а видатки зросли на 60 % [41].

Згідно з розрахунками Київської школи економіки від 2 лютого 2023 р., внаслідок санкцій у поточному році доходи Російської Федерації від продажу нафти й газу скоротилися на 50 % порівняно з попереднім роком і становитимуть 40 млрд дол. за квартал. Мінфін РФ прогнозує скорочення прибутків нафтогазової промисловості на 55 млрд дол. Якщо видобуток нафти у 2022 р. в Росії зріс на 2 %, то газу — скоротився на 12 %. У 2023 р. ситуація лише погіршуватиметься: офіційні кола РФ передбачають, що видобуток нафти у країні зменшиться на 5—7 % [42].

Несприятливі для Росії тенденції на ринку енергоносіїв програмують серйозні проблеми для виконання бюджету на 2023 р. Він формувався на основі ціни на нафту 70 дол. за 1 барель, натомість нині вона становить 50 дол. Дефіцит бюджету долається завдяки залученню 2 трлн руб. із фонду національного добробуту, а саме «замороженої» його частини в доларах, євро та інших іноземних валютах. Це означає, що від так званої «подушки безпеки», котра амортизувала військові витрати, образно кажучи, залишився сам лише «напірник» [43].

Водночас фахівці з енергоринку вказують на те, що Росії вдалося переорієнтувати експортні нафтові потоки з Європейського континенту на інших споживачів. Від початку 2023 р. найбільшими експортерами російської нафти стали Індія та Китай. 1—15 січня вивіз російської нафти з портів Балтійського моря до Азії зріс на 27 % порівняно з груднем 2022 р., хоча загальні морські перевезення її зменшилися вдвічі. Експорт нафти до Індії збільшився у 8 разів, Туреччини — у 4 рази, а до Китаю — на 10 %. Отже санкції не «погасили» російську нафтову галузь. На відміну від газової. Наприклад, Німеччина до початку 2022 р. споживала майже 90% російського газу, який надходив до Європи. З початку 2023 р. ця країна відмовилася купувати російський газ і компенсувати таку прогалину у РФ не можуть [43].

В інтерв'ю «Financial Times» П. Андюран, компанія якого «Andurand Capital» керує активами на 1,4 млрд дол., висловив припущення, що після завершення війни Європа не повернеться до закупівель газу в Росії. Аби вийти на нові ринки, РФ доведеться прокласти нові газогони, що займе не менше 10 років. Тим часом європейці швидко пристосовуються і вчать жити без російського газу. У серпні 2021 р. стався значний стрибок цін на блакитне паливо, однак згодом вони суттєво знизилися. Фахівець дав таку оцінку ситуації: «Я думаю, що Путін програв енергетичну війну. Дуже високі ціни на природний газ і електроенергію в Європі були вкрай поганими для світової економіки, але тепер вони повернулися до розумнішого рівня». На думку П. Андюрана, як тільки Китай стане єдиним покупцем російського газу, Пекін зможе визначати ціну на нього [44].

Санкції проти Росії мають ще один ефект. У 2022 р. РФ мала позитивний баланс зовнішньої торгівлі у 270 млрд дол. У поточному році прогнозується скорочення цього показника вдвічі.

Макроекономічні процеси мають як опосередковане, так й безпосереднє відношення до України, яка веде виснажливу боротьбу проти однієї з найбільших економік світу та потужного військово-промислового комплексу. Кілька впливових країн перетворюються на великих економічних партнерів Росії, і це не може не турбувати з огляду на перспективи війни й повоєнного світоустрою. Частка експорту Росії до КНР зросла до 30 %, а імпорт із Піднебесної до кінця 2023 р. становитиме 35—45 % [45]. Третім (після Китаю, Білорусі) торговельним партнером РФ стала Туреччина. За даними Інституту статистики цієї країни, її експорт до Росії зріс у півтора рази (за іншими оцінками — втричі). Туреччина перетворюється на потужний перевалочний пункт, через який здійснюється російський товарообіг. У такий спосіб ця держава зміцнює свої претензії на роль регіонального лідера та одного з основних переговорників у російсько-українській війні [46]. Природно, постає питання: чи прораховує Анкара всі можливі наслідки такого балансу пріоритетів і чи взяла вона до уваги попередній досвід економічних контактів із Росією західноєвропейських країн, що фактично переконало В. Путіна в його нібито необмежених можливостях і, зокрема, відкрило шлях цій війні?

Напад Росії на Україну помітно стимулював виробництво різних видів зброї, боєприпасів, техніки й амуніції. Різко зросли інвестиції багатьох країн у розвиток ВПК. Вартість акцій німецької компанії «Reinmetal», яка випускає танки «Леопард», у минулому році зросла на 21 %. Пропорційно розвивається оборонний сектор держав-членів НАТО. У 2022 р. капіталізація компаній, що спеціалізуються на продукції військового призначення, зросла на 21 % [47].

В останніх рішеннях країн Заходу з виробництва й надання Україні сучасних зразків озброєння експертне середовище вбачає великий геополітичний та економічний ланцюг. Можна з високою долею вірогідності припустити, що відбувається відмова від «м'якої сили» на користь жорстких кроків, які здатні зупинити війну і змусити російську владу зректися експансіоністських планів щодо України. У перспективі це має спричинити переформатування системи балансів у світі, сформувати нові інструменти міжнародної безпеки й забезпечити більш збалансований ринок енергоносіїв, що нейтралізує диктат Росії.

* * *

1. Збройна агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася 20 лютого 2014 р., спричинила руйнівні наслідки для європейської та світової безпеки. Одночасно ці дії демонструють відхід від традиційних форм і способів ведення війни й мають гібридний характер.

Успішними оборонними та наступальними операціями Україна продемонструвала спроможність давати відсіч ворогу, який за рік війни фактично втратив здатність проводити масштабні дії за винятком локального наступу на Донеччині. Армія вторгнення дотепер фактично не виконала жодного визначеного перед початком нападу завдання.

Війна Російської Федерації проти України демонструє, що військово-політичне керівництво держави-агресорки не вивчило досвід минулих збройних протистоянь такого масштабу. По-перше, мотиви ворожого політичного курсу Росії щодо нашої країни дають підстави для порівняння кремлівського режиму з найбільш одіозними в історії людства диктатурами фашистського типу. Ставлячи за мету знищення українців як етносу та політичної нації, суверенної Української держави, РФ автоматично переводить себе до розряду агресивних і терористичних країн, ізгоїв у сучасній світовій спільноті. Скоєні воєнні та злочини проти людяності неодмінно стануть об'єктом судового переслідування.

По-друге, перебіг цього протистояння переконливо свідчить про те, що в Москві не уявляли всієї складності такої війни, її перспектив і наслідків. Наразі Росія зазнає високих людських і матеріальних втрат. Рівень стратегічного планування виявився таким, що не тільки не забезпечив досягнення поставлених завдань, а й став чинником поразок російської армії. Водночас міжнародне фахове середовище засвідчує високий рівень оперативно-стратегічного планування командування ЗСУ та стійкість українських військовослужбовців, бійців територіальної оборони, цивільного населення, які чинять ефективний спротив.

Нинішня війна актуалізувала міжнародні зусилля щодо консолідованої протидії агресору. Одним із найяскравіших виявів солідарності з народом України стала політична, фінансово-економічна та військово-технічна допомога з боку держав, які ввійшли до антипутінської коаліції.

2. Події, що передували та супроводжують війну Росії проти України, свідчать про те, що світові сили впливу продовжують сповідувати засади егоїзму окремих держав і груп, вирішувати свої геополітичні завдання за рахунок третіх країн, а це обертається для останніх важкими випробуваннями. Готовність багатьох великих гравців на міжнародній арені принести у жертву неадекватним амбіціям російського керівництва та власним економічним раціям інтереси України демонструє всю ненадійність і хиткість системи міжнародної безпеки, заснованої на таких підходах. Продовження існування архаїчного органу — Ради Безпеки ООН, де Росією заветовано всі рішення, спрямовані на засудження і припинення її агресивних дій, переконує в безперспективності таких інструментів регулювання військово-політичних криз у світі. Водночас це переконує у необхідності не лише переформатування принципів організації безпеки окремих держав, а й набуття Україною рівня економічної та військової потужності, спроможної гарантувати збереження територіальної цілісності та нейтралізацію інших загроз.

3. Широкомасштабне вторгнення в Україну армії Російської Федерації мало вкрай негативні наслідки для демографічної ситуації та соціальної сфери нашої країни. Втрати серед військовослужбовців і мирного населення, значна кількість внутрішньо переміщених осіб та біженців, які були змушені перебратися за кордон, депортація громадян, зокрема дітей, до РФ, руйнування житла, комунікацій, комунального господарства, об'єктів критичної інфраструктури дають підстави констатувати початок в Україні масштабної гумані-

тарної катастрофи. Ще одним наслідком війни стало масове погіршення стану здоров'я майже половини мешканців держави внаслідок руйнування системи охорони здоров'я, неможливості отримати кваліфіковану медичну допомогу, перманентних стресів, проблем з енерго- й водопостачанням тощо.

4. Події 2022 — початку 2023 рр. показали, що поєднання санкційних заходів з узгодженими колективними військово-політичними кроками демократичних країн, спрямованими на підтримку України, здатні суттєво вплинути на співвідношення сил і завдати Росії відчутних економічних втрат, що зменшує її загальний військовий потенціал.

5. Кваліфікація більшістю держав світу дій РФ в Україні як злочинів проти миру, воєнних злочинів та злочинів проти людяності в найближчій перспективі переводить це питання у площину кримінального переслідування тих, хто спланував і здійснив агресію, чинить акції терору й геноциду на території України. Головною проблемою тут вбачається пошук механізму та інституційно-правових рішень, спроможних забезпечити справедливе покарання, сатисфакцію морального й матеріального порядку. Катастрофічні збитки України від війни також мають бути відшкодовані Росією згідно з процедурами, передбаченими відповідними судовими та іншими міжнародними інстанціями.

6. Якщо відштовхуватися від визначення історичної справедливості як виникнення обставин, за яких той чи інший народ у різний спосіб (від дипломатичних зусиль до збройної боротьби) забезпечує умови для реалізації свого права на самовизначення, це якраз і стосується української політичної нації, що наразі перебуває на завершальному етапі багатовікового змагання за суверенітет та національну державність. Нині триває одна з кульмінаційних фаз становлення української політичної нації й захисту її державності, що логічно продовжує всі попередні періоди, а за драматизмом, напруженням і глобальним відлунням суттєво перевищує більшість із них.

У смисловому зв'язку з цим перебуває змістове наповнення іншої дефініції — «історичні перспективи». Сьогодні доволі складно передбачити один із багатьох вірогідних середньотермінових сценаріїв для Російської Федерації. Однозначно можна стверджувати лише те, що ми є свідками остаточного краху російської імперської ідеї в її путінському концепті. Всі можливі варіанти розвитку подій визначатимуться дією переважно суб'єктивних чинників як у самій Росії, так і за її межами.

Щодо України, перспективи видаються більш осяжними. Очевидно, що альтернативи «вічний васал Росії або європейська держава» настав кінець. У цей час євроатлантичний курс нашої країни обумовлений самою екзистенцією українського народу, що вирішує долю вибору остаточно та незворотно на користь загальнолюдських цінностей і демократичних свобод.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Horbulin, V. Yak nam peremohty Rosiiu u viini maibutnoho. Kyiv: Brait-Buks [in Ukrainian]. [Горбулін В. Як нам перемогти Росію у війні майбутнього. Київ: Брайт-Букс, 2021. 248 с.]
2. Soliar, I., Artymyshyn, P. Mizh zahrozoiu dlia suverenitetu y rehionalnym liderstvom: Ukraina ta rosiiski intehratsiini proekty na postradianskomu prostori. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 5: 31-42. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.031> [in Ukrainian]. [Соляр І., Артимішин П. Між загрозою для суверенітету й регіональним лідерством: Україна та російські інтеграційні проекти на пострадянському просторі. *Український історичний журнал*. 2022. № 5. С. 31—42].
3. Ilnytskyi, V., Starka, V., Haliv, M. Rosiiska propahanda yak element pidhotovky do zbroinoi ahresii proty Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 5: 43-55. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.043> [in Ukrainian]. [Ільницький В., Старка В., Галів М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. *Український історичний журнал*. 2022. № 5. С. 43—55].
4. Makarov, V., Riezniuk, V. Borotba v povitriannomu prostori pid chas viiny Rosii proty Ukrainy: uzahalnennia pershykh misiatsiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 6: 17-30. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.017> [in Ukrainian]. [Макаров В., Резнік В. Боротьба в повітряному просторі під час війни Росії проти України: узагальнення перших місяців. *Український історичний журнал*. 2022. № 6. С. 17—30].
5. Hrytsiuk, V.M., Lysenko, O.Ie. «Minne pole» definitsii: deiaki problemy metodolohii studiuvannia hibrydnoi viiny RF proty Ukrainy. *Ukrainske viisko: osnovni etapy borotby za derzhavnu nezalezhnist Ukrainy: Zbirnyk materialiv II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Kyiv, 26 lystop. 2021 r.). Kyiv, 2021. 39-41 [in Ukrainian]. [Грицюк В.М., Лисенко О.Є. «Мінне поле» дефініцій: деякі проблеми методології студіювання гібридної війни РФ проти України. *Українське військо: основні етапи боротьби за державну незалежність України: Зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 26 листопада 2021 р.). Київ, 2021. С. 39—41].
6. Lysenko, O.Ie. Fenomenolohiia viiny Rosii proty Ukrainy yak ob'iekt humanitarnykh doslidzhen. Za materialamy dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 25 travnia 2022 roku. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. 2022. 7: 95-98. <https://doi.org/10.15407/visn2022.07.085> [in Ukrainian]. [Лисенко О.Є. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень. За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 25 травня 2022 року. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 7. С. 95—98].
7. Piskun, V. (Ed.) «Zaboronytu rashyzm». Kyiv: un-t im. V. Hrinchenka, 2023 [in Ukrainian]. [«Заборонити рашизм». За заг. ред. В. Піскун. Київ, 2023. 252 с.]
8. Hai-Nyzhnyk, P. Viina za zhyttia. Ukraina dyplomatychna. 2022. XXIII: 31-52 [in Ukrainian]. [Гай-Нижник П. Війна за життя. *Україна дипломатична*. Вип. XXIII. Київ, 2022. С. 31—52. <https://doi.org/10.37837/2707-7683-2022-2>].
9. Khroniky viiny, chastyna 1—7 (rosiisko-ukrainska viina), informatsiinyi biuletten. Kyiv: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 2022 [in Ukrainian]. [Хроніки війни, частина 1—7 (російсько-українська війна), інформаційний бюлетень. Київ, 2022. 228 с.]
10. Hirik, S., Kurydon, A. (Comps.). Khronika povnomasshtabnoi viiny: 24 liutoho — 24 hrudnia 2022 r. Kyiv: Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedyche vydavnytstvo», 2022. [in Ukrainian].

- [Хроніка повномасштабної війни: 24 лютого — 24 грудня 2022 р. Укладачі: Сергій Гірік, Алла Киридон. Київ, 2022. 152 с.].
11. Institute for the Study of War. *Press ISW*. Aug 15, 2022. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/ukraine-conflict-updates> (last accessed: 25.02.2023) [in English].
 12. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny (pomisiachno / liutyi—hruден 2022 roku). Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Военно-історичний опис російсько-української війни (помісячно / лютий—грудень 2022 року). Київ, 2022].
 13. «Ya znaiu, shcho mozhu peremohty voroha». 15.12.2022. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/ya-znaiu-shcho-mozhu-peremogti-voroga-general-valeriy-zaluzhniy-pro-nastupniy-etap-viyni-ta-noviy-nastup-ukraini-golovne-z-intervyu-the-economist-15122022-10530> [in Ukrainian].
[«Я знаю, що можу перемогти ворога». 15 грудня 2022. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/ya-znaiu-shcho-mozhu-peremogti-voroga-general-valeriy-zaluzhniy-pro-nastupniy-etap-viyni-ta-noviy-nastup-ukraini-golovne-z-intervyu-the-economist-15122022-10530> (дата звернення: 25.02.2023)].
 14. Vartanesyan, V.A. Radioelektronnaya razvedka. Moscow: Voenizdat, 1975. 32-33 [in Russian].
[Вартанесян В.А. Радиоэлектронная разведка. Москва, 1975. С. 32—33].
 15. Dugin, A. Vremya Z na chasax istorii. URL: <https://enigma-vita.livejournal.com/471864.html> [in Russian].
[Дугин А. Время Z на часах истории. URL: <https://enigma-vita.livejournal.com/471864.html> (дата звернення: 25.02.2023)].
 16. Inter-State case Ukraine v. Russia (X): receipt of completed application form and notification to respondent State, *Press Release, ECHR 220 (2022), 28 June 2022*. URL: https://www.blackstonechambers.com/documents/Inter-State_case_Ukraine_v._Russia_X.pdf (Last accessed: 27.02.2023) [in English].
 17. Dugin, G. Osnovy geopolitiki: geopoliticheskoe budushhee Rossii. Moscow: Arktogeya, 1997 [in Russian].
[Дугин Г. Основы геополитики: геополитическое будущее России. Москва, 1997.].
 18. Sergejcev, T. Kakaya Ukraina nam ne nuzhna. *RIA Novosti*. 26.05.2021. URL: <https://ria.ru/20210410/ukraina-1727604795.html> [in Russian].
[Сергейцев Тимофей. Какая Украина нам не нужна. *РИА Новости*. 26.05.2021. URL: <https://ria.ru/20210410/ukraina-1727604795.html> (дата звернення: 25.02.2023)].
 19. Sergejcev, T. Chto Rossiya dolzhna sdelat s Ukrainoj. *RIA Novosti*. 03.04.2022. URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html> [in Russian].
[Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*. 03.04.2022. URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html> (дата звернення: 25.02.2023)].
 20. Nikiforova, V. Za chto Rossiya boretsya na Ukraine. *RIA Novosti*. 06.04.2022. URL: <https://ria.ru/20220406/ukraina-1781956559.html> [in Russian].
[Никифорова В. За что Россия борется на Украине. *РИА Новости*. 06.04.2022. URL: <https://ria.ru/20220406/ukraina-1781956559.html> (дата звернення: 25.02.2023)].
 21. Pro chastkovu mobilizatsiiu: Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 17 bereznia 2014 r. № 303/2014. *Ofitsiyniy visnyk Prezidenta Ukrainy*. 2014. 12 (04.04.2014). St. 469 [in Ukrainian].
[Про часткову мобілізацію: Указ Президента України від 17 березня 2014 р. № 303/2014. *Офіційний вісник Президента України*. 2014. № 12 (04.04.2014). Ст. 469].
 22. Tymchuk, D., Karin, Yu., Mashovets, K., Gusarov, V. Vtorzhenie v Ukrainu: Xronika rosijskoj agressii Kyiv, 2016. P. 16 [in Russian].

- [Тымчук, Д., Карин, Ю., Машовец, К., Гусаров, В. Вторжение в Украину: Хроника российской агрессии. Киев, 2016. С. 16].
23. Rusnak, I.S. (Ed.). *Bila knyha antyterorystychnoi operatsii na Skhodi Ukrainy (2014—2016)*. Kyiv: NUOU, 2017. P. 20 [in Ukrainian].
[Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014—2016). Київ, 2017. С. 20].
 24. Ukaz Prezidenta Ukrainy «Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 13 kvitnia 2014 roku “Pro nevidkladni zakhody shchodo podolannia terorystychnoi zahrozy i zberezhennia terytorialnoi tsilisnosti Ukrainy”» vid 14 kvitnia 2014 r. № 405/2014. *Ofitsiynyi visnyk Prezidenta Ukrainy*. 2014. 14 (14.04.2014). St. 745 [in Ukrainian].
[Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року “Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України”» від 14 квітня 2014 р. № 405/2014. *Офіційний вісник Президента України*. 2014. № 14 (14.04.2014). Ст. 745].
 25. The Prosecutor v Dusko Tadić, Appeals Chamber, Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, IT-94-1-AR72, 2 October 1995, §70. URL: <https://www.rulac.org/browse/conflicts/international-armed-conflict-in-ukraine#collapse1accord> (Last accessed: 25.02.2023) [in English].
 26. Pro osoblyvosti derzhavnoi polityky iz zabezpechennia derzhavnoho suverenitetu Ukrainy na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh: Zakon Ukrainy vid 18 sichnia 2018 r. № 2268-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2018. 10 (09.03.2018). St. 54 [in Ukrainian].
[Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січня 2018 р. № 2268-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 10 (09.03.2018). Ст. 54].
 27. Porushennia prav liudyny ta mizhnarodnoho humanitarnoho prava v konteksti podii pid Ilovaiskom v serpni 2014 roku. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/ReportOnIlovaisk-UA.pdf> [in Ukrainian].
[Порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права в контексті подій під Іловайськом в серпні 2014 року. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/ReportOnIlovaisk-UA.pdf> (дата звернення: 26.02.2023)].
 28. Territorialnaya celostnost Ukrainy: Rezolyuciya, prinyataya Generalnoj Assambleej OON 27 marta 2014 g. URL: <https://www.cisg.info/dok/a-res-es-11-4.pdf> [in Russian].
[Територіальна цілісність України: Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 27 марта 2014 г. URL: <https://www.cisg.info/dok/a-res-es-11-4.pdf> (дата звернення: 26.02.2023)].
 29. [URL: <https://mail.google.com/mail/u/0/?tab=rm&ogbl#inbox/FMfcgzGrcXscsFmwHgZHQqFtrncSVKtC?projector=1&messagePartId=0.2> (дата звернення: 26.02.2023)].
 30. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН А/RES/68/262. URL: [https://uk.wikisource.org/wiki/Резолюція_Генеральної_Асамблеї_ООН_А/RES/68/262_\(2014\)](https://uk.wikisource.org/wiki/Резолюція_Генеральної_Асамблеї_ООН_А/RES/68/262_(2014)) [in Ukrainian].
[Rezoliutsiia Heneralnoi Asamblei OON A/RES/68/262. URL: [https://uk.wikisource.org/wiki/Резолюція_Генеральної_Асамблеї_ООН_А/RES/68/262_\(2014\)](https://uk.wikisource.org/wiki/Резолюція_Генеральної_Асамблеї_ООН_А/RES/68/262_(2014)) [in Ukrainian].
 31. Rezoliutsiia 71/205, pryiniata Heneralnoiu Asambleieiu Orhanizatsii Obiednanykh Natsii «Polozhennia v haluzi prav liudyny v Avtonomnii Respublitsi Krym i misti Sevastopoli (Ukraina). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU16077> [in Russian].
[Резолюція 71/205, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй «Положення в галузі прав людини в Автономній Республіці Крим і місті

- Севастополі (Україна). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU16077> (дата звернення: 26.02.2023)].
32. Yürük, B. 'UN General Assembly to meet Oct. 10 concerning Russian annexation of Ukrainian territory'. *AA*, 4 October 2022. URL: <https://www.aa.com.tr/en/russia-ukraine-war/un-general-assembly-to-meet-oct-10-concerning-russian-annexation-of-ukrainian-territory/2702714> (Last accessed: 26.02.2023).
 33. 'Ukraine: UN General Assembly demands Russia reverse course on 'attempted illegal annexation', *UN News*, 12 October 2022. URL: <https://news.un.org/en/story/2022/10/1129492> (Last accessed: 26.02.2023) [in English].
 34. International armed conflict in Ukraine. URL: <https://www.rulac.org/browse/conflicts/international-armed-conflict-in-ukraine#collapse2accord> (Last accessed: 26.02.2023) [in English].
 35. Sprava MS OON Ukraina proty RF v konteksti yurydychnoho protystoiannia Ukrainy ta Rosiiskoi Federatsii. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investitsiyi/sprava-ms-oon-ukrayina-proti-rf-v-konteksti-yuridichnogo-protistoyannya-ukrayini-ta-rosiyskoyi-feder.html> [in Ukrainian].
[Справа МС ООН Україна проти РФ в контексті юридичного протистояння України та Російської Федерації. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investitsiyi/sprava-ms-oon-ukrayina-proti-rf-v-konteksti-yuridichnogo-protistoyannya-ukrayini-ta-rosiyskoyi-feder.html> (дата звернення: 27.02.2023)].
 36. Zinoviev, I.F., Petrova, H.Ie. Mistse zovnishnoi torhivli u transkordonnomu spivrobotnytstvi Ukrainy. *Visnyk AMSU*. 2014. 1(51): 22-29 [in Ukrainian].
[Зінов'єв І.Ф., Петрова Г.Є. Місце зовнішньої торгівлі у транскордонному співробітництві України. *Вісник АМСУ*. 2014. № 1(51). С. 22—29].
 37. Ukraina ta YeS zapochatkuvaly stratehichne partnerstvo u syrovynnii sferi. *Uriadovyi kurier*. 16.03.2023. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/ukrayina-ta-yes-zapochatkuvali-strategichne-partne/> [in Ukrainian].
[Україна та ЄС започаткували стратегічне партнерство у сировинній сфері. *Урядовий кур'єр*. 16 березня 2023. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/ukrayina-ta-yes-zapochatkuvali-strategichne-partne/> (дата звернення: 27.02.2023)].
 38. Robeiko, O. Putin vystupuv z poslanniam do Federalnykh zboriv. *UNIAN*. 21.02.2023. URL: <https://www.unian.ua/world/poslannya-putina-do-federalnih-zboriv-divitisyia-online-21-02-2023-12153147.html> [in Ukrainian].
[Робейко О. Путін виступив з посланням до Федеральних зборів. *УНІАН*. 21.02.2023. URL: <https://www.unian.ua/world/poslannya-putina-do-federalnih-zboriv-divitisyia-online-21-02-2023-12153147.html> (дата звернення: 27.02.2023)].
 39. Meddou, Reichel. Proryv. Korumpovana demokratsiia, derzhava-vyhnanka Rosiia i naibahatsha, naibilsh ruynivna promyslovist na zemnii kuli. Kyiv: Vyd. hrupa KM-BUKS, 2020. P. 54; 75-83 [in Ukrainian].
[Меддоу Рейчел. Прорив. Корумпована демократія, держава-вигнанка Росія і найбагатша, найбільш руйнівна промисловість на земній кулі. Київ, 2020. С. 54; 75—83].
 40. SRSR rozvalyvsia na piatyi rik padinnia tsin na naftu — ekspert. *Ekonomichna pravda*. 14.01.2015. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2015/01/14/521358/> [in Ukrainian].
[СРСР розвалився на п'ятий рік падіння цін на нафту — експерт. *Економічна правда*. 14 січня 2015. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2015/01/14/521358/> (дата звернення: 26.02.2023)].
 41. RF skorochuie vydobutok nafty u vidpovid na steliu tsin vid krain G7, tsiny pidskochohly. *Ekonomichna pravda*. 10.02.2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/02/10/696917/> [in Ukrainian].

- [РФ скорочує видобуток нафти у відповідь на стелю цін від країн G7, ціни підскочили. *Економічна правда*. 10 лютого 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/02/10/696917/> (дата звернення: 25.02.2023)].
42. Dokhody Rosii vid eksportu nafty i hazu vpadut na 50 % — doslidzhennia. *UNIAN*. 02.02.2023. URL: <https://www.unian.ua/economics/energetics/dohodi-rosiji-vid-eksportu-nafty-i-gazu-vpadut-na-50-doslidzhennya-12130719.html> [in Ukrainian].
[Доходи Росії від експорту нафти і газу впадуть на 50 % — дослідження. *УНІАН*. 02.02.2023. URL: <https://www.unian.ua/economics/energetics/dohodi-rosiji-vid-eksportu-nafty-i-gazu-vpadut-na-50-doslidzhennya-12130719.html> (дата звернення: 27.02.2023)].
43. Nafta ye, dokhodiv — nemaie. *LB.ua*. 27.01.2023. URL: https://lb.ua/blog/infosecurity_institute/543925_nafta_ie_dohodiv-nemaie.html [in Ukrainian].
[Нафта є, доходів — немає. *LB.ua*. 27 січня 2023. URL: https://lb.ua/blog/infosecurity_institute/543925_nafta_ie_dohodiv-nemaie.html (дата звернення: 26.02.2023)].
44. «Prohrav enerhetychnu viinu»: Putin nazavzhdy vtratyv rynok hazu v Yevropi. *Fokus*. 11.02.2023. URL: <https://focus.ua/uk/economics/549463-prohrav-energetichnu-viynu-putin-nazavzhdi-vtrativ-rinok-gazu-v-uevropi-financial-times> [in Ukrainian].
[«Програє енергетичну війну»: Путін назавжди втратив ринок газу в Європі. *Фокус*. 11 лютого 2023. URL: <https://focus.ua/uk/economics/549463-prohrav-energetichnu-viynu-putin-nazavzhdi-vtrativ-rinok-gazu-v-uevropi-financial-times> (дата звернення: 26.02.2023)].
45. Rik konsensusu Putina — Si. Chomu alians Rosii ta Kytau provalyvsia. *LB.ua*. 10.01.2023. URL: https://lb.ua/world/2023/01/10/541965_rik_konsensusu_putina-si_chomu.html [in Ukrainian].
[Рік консенсусу Путіна — Сі. Чому альянс Росії та Китаю провалився. *LB.ua*. 10 січня 2023. URL: https://lb.ua/world/2023/01/10/541965_rik_konsensusu_putina-si_chomu.html (дата звернення: 26.02.2023)].
46. Erdohanu vyhidno, shchob Rosiia yaknaidovshe zahruzla v Ukraini. *Radio Svoboda*. 08.01.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-erdohan-vyborgy-rosiya/32213632.html> [in Ukrainian].
[Ердогану вигідно, щоб Росія якнайдовше загрузла в Україні. *Радіо Свобода*. 08 січня 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-erdohan-vyborgy-rosiya/32213632.html> (дата звернення: 25.02.2023)].
47. Kravchenko, O. Aktsii vyrobnyka tankiv Leopard zletily do rekordnoi poznachky. *LB.ua*. 25.01.2023. URL: https://lb.ua/economics/2023/01/25/543759_aktsii_virobnika_tankiv_leopard.html [in Ukrainian].
[Кравченко О. Акції виробника танків Leopard злетіли до рекордної позначки. *LB.ua*. 25 січня 2023. URL: https://lb.ua/economics/2023/01/25/543759_aktsii_virobnika_tankiv_leopard.html (дата звернення: 26.02.2023)].

Надійшла / Received 18.03.2023

Valerii HRYTSIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Leading Research Fellow,
Educational and Scientific Center of Military History,
National Defence University of Ukraine named after I. Cherniakhovskiy (Kyiv, Ukraine)
skifwo@email.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

Oleksandr LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ukr2ww@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

RUSSIA'S WAR AGAINST UKRAINE:
MILITARY, INTERNATIONAL LEGAL, GEOPOLITICAL
AND ECONOMIC DIMENSIONS

The purpose is to clarify and structure the content of the war of the Russian Federation against Ukraine, which reflects the nature and course of hostilities, to highlight the key milestones of the Russo-Ukrainian armed confrontation, as well as to analyze geopolitical, international legal, and economic issues that directly or indirectly concern this confrontation. **Methodological** approaches to the study of the specified number of problems are based on the use of interdisciplinary research tools at the intersection of history, political science, economics, military affairs, and jurisprudence, as well as the theoretical and conceptual work of leading specialists in military history. **The scientific novelty** is determined by clarifying the historical periodization of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine in 2014—2023 and the specifics of each stage of the military actions of both sides; an attempt to project events in Ukraine through the prism of international humanitarian law as inextricably linked by internal logic, to refute individual euphemisms and incorrect concepts and concepts, and to present the author's interpretation of the relevant legal definitions; reproduction of the geopolitical and economic prerequisites of the Russo-Ukrainian war. **Conclusions.** Since 2014, the level of operational and strategic planning of the command of the Armed Forces has increased significantly, which, in combination with the support of Ukraine's international partners, made it possible to repel the Russian aggressors in the main areas of attack and inflict significant defeats on them. The course of events in the last years convincingly indicates that an international armed conflict is taking place in Ukraine, caused by Russia's aggression against Ukraine. At the same time, the Russian side has committed crimes against peace, war crimes, and crimes against humanity, which should receive an adequate legal assessment in international judicial institutions or a specially created international tribunal. For decades, the Kremlin has used economic and political levers to ensure impunity, interference in internal affairs, and violations of the territorial integrity of several states in the post-Soviet space. The large-scale invasion of Ukraine and the brutal methods of waging war, the genocide of Ukrainians caused a radical transformation in the attitude of the collective West towards Russia, economic sanctions against it, and assistance to Ukraine in its confrontation with the aggressor.

Keywords: *international armed conflict, Russia's war against Ukraine, world community, countering aggression, periodization, economic sanctions, occupation, consequences of a large-scale invasion.*



РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.034>
УДК 94(477) «2014—2018»

Олег АНАНЬІН

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,
старший офіцер Головного центру супроводження програм розвитку (Офіс реформ),
Державна прикордонна служба України (Київ, Україна)

ananin@i.ua

<https://orcid.org/0000-0001-8757-1663>

ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ У ВІДСІЧІ РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ (2014—2018 рр.): НАПРЯМИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Мета — проаналізувати стан наукової розробки проблеми, визначити напрями історичних студіювань щодо місця та ролі Державної прикордонної служби України (ДПСУ) у відсічі російської збройної агресії в період 2014—2018 рр. **Оригінальність дослідження.** На сьогодні в українській історіографії відсутні спеціальні комплексні історичні розробки, присвячені ролі прикордонної інституції у відсічі російської збройної агресії в період 2014—2018 рр. **Методологія** побудована на принципах історизму, неупередженості, всебічного аналізу та на сучасному понятійно-категоріальному апараті, що застосовується воєнно-історичною наукою під час опису процесу збройної боротьби. Використано історико-системний, а також методи аналізу й синтезу. **Основні результати дослідження.** Загальна обстановка 2014 р. висунула перед Держприкордонслужбою України жорстку вимогу щодо захисту (охорони) кордонів від загроз проникнення озброєних найманців, терористів, диверсійно-розвідувальних груп, провезення зброї, ймовірного вторгнення військ РФ. Попри визначені державним керівництвом у довоєнний період функції, прикордонникам довелося брати активну участь у масштабних бойових діях, як самостійно, так і у взаємодії з ЗСУ та МВС. Упродовж 2014—2018 рр. підрозділи охорони кордону

Цитування: Ананьїн О. Державна прикордонна служба України у відсічі російської збройної агресії (2014—2018 рр.): напрями історичних досліджень. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 34—48. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.034>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

здійснили перехід від правоохоронних методів мирного часу до способів збройної боротьби. Службово-бойова діяльність ДПСУ охоплює воєнну, правоохоронну та гуманітарну складові. Можна стверджувати, що напрями історичних досліджень щодо місця й ролі інституції у відсічі збройної агресії РФ у період 2014—2018 рр. мають формуватися з урахуванням військового, правоохоронного та гуманітарного аспектів. **Практичне значення досягнутих результатів.** Аналіз історичного досвіду стане у пригоді для створення сучасної наукової бази, необхідної для формування в майбутньому ефективної моделі охорони (захисту) державного кордону у частині вдосконалення міжвідомчої взаємодії Сил оборони України в умовах збройного конфлікту. **Перспективи подальших студіювань** полягають у дослідженні ходу та результатів бойових дій підрозділів ДПСУ щодо контролю над державним кордоном і забезпечення охорони лінії розмежування в Донецькій, Луганській областях у період 2014—2018 рр.

Ключові слова: *війна Росії проти України, антитерористична операція, «гібридна війна», державний кордон, охорона (захист) державного кордону, Державна прикордонна служба України, Збройні сили України.*

Сучасні дослідження різних історичних аспектів участі Сил оборони України у відсічі російської збройної агресії необхідні для формування відповіді на запит суспільства щодо отримання правдивої інформації щодо захисту кордонів нашої країни від воєнної загрози. У цьому контексті аналіз історичного досвіду застосування прикордонних підрозділів у збройних конфліктах має практичне значення для вдосконалення міжвідомчої взаємодії. Крім того, бойовий досвід, який здобула Державна прикордонна служба України під час відсічі російської збройної агресії та його історичний аналіз може стати тим базисом, який варто використовувати у майбутньому для формування ефективної моделі охорони (захисту) держкордону в умовах збройного конфлікту.

У цій статті проаналізуємо стан наукової розробки проблеми, визначимо напрями історичних досліджень щодо місця та ролі Держприкордонслужби у відсічі російської збройної агресії в період 2014—2018 рр., коли тимчасова окупація Росією Кримського півострова спричинила активізацію в південно-східних областях України антидержавної діяльності з боку підтримуваних та фінансованих Москвою формувань. Це сприяло подальшому посиленню сепаратистських рухів, що призвело до розгортання активних бойових дій за контроль над територією Луганської та Донецької областей, під час яких українській державній владі шляхом проведення антитерористичної операції вдалося встановити контроль над більшою частиною регіону та ініціювати мирні переговори. Згодом визначиться лінія розмежування, а збройний конфлікт локалізується.

У працях А. Буравченкова, М. Кабачинського, А. Каленської доведено, що історія охорони державного кордону завжди була пов'язана з процесом державотворення України та становленням на її теренах у різні історичні періоди спеціальних органів [1—3]. Щодо дослідження проблем сучасної російсько-української війни, то, як зазначають Д. Веденєєв і С. Сегеда, напрацювання наукових установ від 2014 р. заклали основу історіографії протидії російській агресії [4]. Нині вивченням відповідного історичного досвіду займаються

співробітники низки науково-дослідних установ та закладів вищої освіти. Варто виокремити напрацювання співробітників Національного університету оборони України ім. І. Черняховського, де проводилися дослідження із залученням до співпраці різних інституцій сектору безпеки й оборони, зокрема й прикордонників. Такий підхід надав можливість комплексно вивчити роль і місце цих відомств у відсічі російському агресорові [5, 6]. Однак ці праці обмежувалися в основному дослідженням бойових дій ЗСУ.

Варто зазначити, що як у суспільстві, так і в історичній науковій спільноті інтерес до бойових дій прикордонників зазвичай обмежується безпосередньо обороною державного кордону або подіями у прилеглих районах (захист від проникнення російських найманців, провезення зброї, вторгнення підрозділів збройних сил РФ). Так, вартими уваги істориків можуть бути дослідження, об'єкт яких — активні бойові дії на Донбасі періоду весни та літа 2014 р.: оборона Луганського прикордонного загону, Станично-Луганського відділу прикордонної служби, пункту пропуску через державний кордон Маринівка; бої в так званих довжанському та ізваринському «котлах»; захист ділянок кордону в районах Біловодськ — Городище — Красна Талівка — Червонопартизанськ — Маринівка — Дмитрівка — Дякове — Успенка — Новоазовськ, де прикордонні підрозділи вели бойові операції як самостійно, так й у взаємодії з частинами ЗСУ та МВС.

У контексті поданого дослідження серед сучасних здобутків із вивчення історії бойових дій на українсько-російському кордоні відзначимо дослідження В. Бенчука і В. Трофимовича щодо оперативної обстановки у зоні проведення АТО напередодні вторгнення російських батальйонно-тактичних груп у кінці серпня 2014 р. [7]. Генеральний штаб Збройних сил України спільно з Центральним науково-дослідним інститутом ЗСУ надавав відповідні інформаційно-аналітичні матеріали [8]. Співробітники науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України ім. І. Черняховського В. Грицюк, О. Пашкова, О. Покотило, С. Сегеда, О. Скрябін проаналізували бойові дії в період 2014—2019 рр. із визначенням хронології подій [9]. Утім, хоч у зазначених працях і розглядалися бої за контроль над державним кордоном, підрозділам Держприкордонслужби в них увага не приділялася. А. Бондаренко висвітлив воєнно-політичну ситуацію на сході України у вересні та грудні 2014 р., але без урахування ситуації на державному кордоні [10]. Спроби дослідження участі прикордонників у відсічі російської збройної агресії можна знайти в аналітичних документах адміністрації ДПСУ (ці матеріали мають загальний оглядовий характер) [11, 12]. Отже, доводиться констатувати, що до теперішнього часу спеціальні комплексні історичні студіювання зі згаданої теми не проводилися.

Як відомо, охорона державного кордону являє собою цілісну систему заходів. Безпосередньо військова складова на попередніх етапах державотворення мала різні значення та завдання. Від 1991 р. колишні прикордонні війська поступово перетворювалися на правоохоронний орган європейського зразка.

Державне керівництво України пояснювало таке реформування політичним курсом на входження у загальноєвропейський безпековий простір, відсутністю з боку суміжних держав територіальних претензій і реальної воєнної загрози [13]. У 2003 р. постала Держприкордонслужба — як правоохоронний орган спеціального призначення [14]. Трансформація відбулася шляхом відходу від виконання військових завдань оборонного характеру.

Разом із цим у дослідженнях Л. Бородича, П. Козлова, О. Мітягіна [15—17] та інших доведено, що прикордонникам у минулих війнах часто доводилося виконувати як свою пряму функцію із захисту рубежів, так і безпосередньо брати активну участь у боях у тісній взаємодії зі збройними силами. Від 2014 р. зазначене стосується й сучасної ДПСУ.

На нашу думку, розробку проблеми участі Держприкордонслужби у відсічі російської збройної агресії у 2014—2018 рр. доцільно розпочинати з аналізу суспільно-політичної ситуації в Автономній Республіці Крим, що склалася на початок 2014 р., та місця у тих подіях органів (підрозділів) ДПСУ. Агресивні наміри Росії послідовно реалізувалися у всебічній підтримці антиукраїнських рухів у південно-східних регіонах нашої держави, що поставило під загрозу її суверенітет і територіальну цілісність. Відтак було введено в дію рішення Ради національної безпеки й оборони України «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» (Указ Президента від 14 квітня 2014 р. № 405/2014) та розпочато антитерористичну операцію. Всебічному вивченню тактики російських спецслужб щодо захоплення Криму, а також узагальненню свідчень українських і закордонних політиків, військових експертів, журналістів та активістів присвячено праці авторів, котрі були безпосередніми свідками подій, зокрема М. Мамчака й Т. Березовця [18, 19].

Серед досліджень з історії Держприкордонслужби періоду 2014—2018 рр. можна виокремити ті, в яких викладено результати аналізу фактичного матеріалу щодо перебігу бойових дій прикордонних підрозділів під час АТО, а також шляхів реформування інституції. Так, Л. Баран проаналізував концептуальні та програмні документи, розроблені у 2014—2016 рр., відповідно до яких відбувалися системні перетворення, з урахуванням російської «гібридної агресії» [20]. А. Білорус і С. Бурбела сформулювали перелік завдань щодо протидії ворожій диверсійно-розвідувальній активності, які довелося виконувати прикордонникам в умовах проведення АТО [21]. В. Заборовський вивчав діяльність прикордонної комендатури швидкого реагування при обороні й охороні державного кордону [22]. Л. Москальова та В. Яценко досліджували процес виконання органами прикордонного відомства своїх основних функцій [23].

Щодо безпосередньо бойових дій на українсько-російському державному кордоні варто звернути увагу на праці співробітників Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького. Так, О. Трембовецький та Б. Олексієнко зазначають, що прикордонники в перший же день

опинилися в епіцентрі збройного конфлікту, що розгортався на сході нашої держави [24, С. 233]. О. Трембовецький, Д. Гулеватий і С. Каштелян проаналізували дії підрозділів Держприкордонслужби під час АТО й визначили проблеми, які впливали на їхні спроможності. Насамперед йдеться про те, що законодавство не передбачало виконання завдань ДПСУ в умовах «гібридної війни»; плани дій щодо захисту державного кордону на початку воєнної агресії Росії не відповідали реальній обстановці; на перших етапах російського вторгнення прикордонні підрозділи не мали підтримки з боку армії й діяли по суті самостійно; не вдалося своєчасно виявити підготовку та початок агресії, втілити заходи щодо переведення наявних сил у режим функціонування в умовах війни; прикордонні підрозділи комплектувалися за територіальним принципом, що дозволяло противнику справляти деструктивний інформаційно-психологічний вплив на особовий склад та ін. [25, С. 81].

Зважаючи на зазначене, доцільно ще раз згадати про трансформацію колишніх прикордонних військ у правоохоронний орган із контрольними функціями — саме у цьому деякі сучасні фахівці вбачають одну з основних причин незахищеності у 2014 р. державного кордону, роблячи висновок щодо передчасності відповідних рішень [26, 27]. Як справедливо зазначають А. Братко та А. Мисик, якщо в мирний період Держприкордонслужба була спроможна виконувати свої завдання з охорони кордону, то в умовах воєнної загрози потрібно переходити до оборони рубежів силами ЗСУ, до складу яких слід включати й підрозділи ДПСУ, інших правоохоронних органів, котрі мають діяти за єдиним планом. При цьому у структурі прикордонної служби необхідно мати постійну бойову компоненту для виконання завдань в умовах «гібридної війни» [28, С. 7—8].

Отже, спираючись на висновки згаданих дослідників, можна констатувати, що події 2014 р. довели необхідність відновлення відповідних підрозділів, здатних вести бойові дії як самостійно, так й у взаємодії з армійськими з'єднаннями. Того року такі частини дійсно були сформовані та використувувалися на певних ділянках українсько-російського кордону в межах Донеччини й Луганщини. Про це зазначається у публікаціях представників Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського. Вивчаючи історію бойового застосування так званих прикордонних резервів, О. Цевельов стверджує, що було взято «досвід прикордонних військ, у складі яких діяли мотоманеврені групи, завданням яких були організація посилення прикордонних підрозділів на загрозливих напрямках під час загострення обстановки, забезпечення прикриття кордону та боротьба з бандформуваннями і диверсійно-розвідувальними групами в прикордонних районах, а також для вирішення інших службово-бойових завдань на державному кордоні. Мотоманеврені групи за своєю організаційно-штатною структурою та озброєнням переважно були як мотострілецькі чи десантно-штурмові батальйони (управління; 3—4 прикордонні застави; взводи зв'язку, матеріального забезпечення, протитанковий, інженерно-саперний та розвідувальний; мінометна батарея

і медпункт), озброєні броньованими машинами, груповою зброєю, артилерією та протитанковими засобами, тому мали підвищену боєздатність» [29, С. 28—29]. До цього варто додати, що для формування таких резервів залучалися всі сили та засоби Держприкордонслужби.

Для з'ясування, в яких районах безпосередньо здійснювали бойові операції прикордонники, доцільно звернутися до спогадів голови ДПСУ у 2014 р. М. Литвина, який зазначає, що, згідно з наказом адміністрації Держприкордонслужби від 5 червня, було створено тактичне угруповання «Кордон» [30, С. 252]. Надалі «прикордонні підрозділи, зведені загони, органи управління й підрозділи морської охорони по лінії Біловодськ — Городище — Красна Талівка — Станиця Луганська — Ізварине — Червонопартизанськ — Довжанський — Маринівка — Дмитрівка — Дякове — Успенка — Новоазовськ постійно вели бойові дії, відбивали напади та припиняли спроби захоплення нашої інфраструктури та опорних пунктів» [30, С. 283].

В. Торічний, А. Братко, Д. Захарчук, узагальнюючи бойовий досвід Держприкордонслужби 2014—2018 рр., роблять висновок, що в мирний час основним завданням прикордонників визначалося недопущення (з використанням форм оперативно-службової діяльності) незаконного перетину державного кордону. Але в умовах збройного конфлікту дії прикордонних підрозділів мали свої особливості, зокрема поєднання військових і невійськових методів, створення тимчасових позаштатних формувань, до яких залучалися представники різних військових структур і правоохоронних органів [31, С. 61]. В. Журавель проаналізував досвід прикордонних підрозділів під час проведення АТО та визначив завдання правоохоронного характеру, що їх виконували прикордонники в місцях, де активних бойових дій не було (охорона визначених ділянок у контрольованих прикордонних районах та на адміністративній межі у Херсонській обл. з тимчасово окупованою територією Автономної Республіки Крим; локалізація нестандартних (кризових) ситуацій на державному кордоні, в пунктах пропуску та у смузі безпеки вздовж лінії розмежування в районі проведення АТО в межах Луганської та Донецької областей; участь у виконанні режимних заходів у зонах відповідальності тощо) [32, С. 158].

Під час вивчення періоду 2015—2017 рр., коли відбулася певна локалізація збройного конфлікту, встановилася лінія розмежування на Донеччині й Луганщині, а інтенсивність бойових дій значно знизилася, варто звернути увагу на дослідження Л. Барана та О. Філя, в яких розглядалися результати оперативно-службової діяльності Держприкордонслужби і процес створення мережі контрольних пунктів в'їзду й виїзду. Прикордонникам вдалося налагодити державний контроль за переміщенням українських громадян у районі проведення АТО та за пасажиро-транспортним потоком, перевезенням вантажів через лінію розмежування з територій, які тимчасово опинилися під контролем російських окупаційних адміністрацій [33, 34].

Отже, можемо визначити напрями дослідження місця й ролі Держприкордонслужби у відсічі російської збройної агресії в період 2014—2018 рр.,

які, враховуючи характер суспільно-політичної обстановки та зміст бойових дій, доцільно розділити на три періоди:

- лютий — 14 квітня 2014 р.: реорганізація підрозділів для подальшого виконання завдань на нових ділянках кордону після тимчасової втрати Криму (часові рамки визначено від перших зафіксованих спроб порушення державних рубежів України в Автономній Республіці Крим до дати початку анти-терористичної операції);

- 14 квітня — 5 вересня 2014 р.: збройна боротьба за контроль над державним кордоном у межах Донецької та Луганської областей (часові рамки — від дати початку АТО до перемир'я, досягнутого на переговорах у Мінську);

- 5 вересня 2014 р. — 30 квітня 2018 рр.: заходи з локалізації збройного конфлікту та охорони лінії розмежування в межах Донеччини й Луганщини (часові рамки — від досягнутого на перемовинах у Мінську перемир'я до початку операції Об'єднаних сил).

Упродовж першого періоду відбувалося посилення охорони українсько-російської ділянки державного кордону та режимних заходів у контрольованих прикордонних районах східних і південних областей України; локалізація нестандартних (кризових) ситуацій у пунктах пропуску; організація охорони адміністративної межі на Херсонщині з тимчасово окупованою територією Автономної Республіки Крим. У другий період здійснювалася охорона та оборона українсько-російської ділянки кордону — як самостійно, так й у взаємодії з підрозділами ЗСУ, МВС; захист пунктів пропуску через державний кордон та відділів прикордонної служби; ведення бойових дій у взаємодії з армійськими частинами і структурами органів внутрішніх справ за відновлення контролю над ділянками кордону, де його було тимчасово втрачено; охорона української частини Азовського моря (окремий загін у Маріуполі) та повітряне патрулювання (авіаескадрильї ДПСУ у Харкові, Одесі); проведення розвідувальних, оперативно-розшукових, режимних заходів із метою виявлення та знищення диверсійно-розвідувальних груп противника у прикордонних районах. Третій період — заходи з охорони (у взаємодії із ЗСУ, СБУ, МВС) смуги безпеки вздовж лінії розмежування в межах Донецької та Луганської областей шляхом організації й забезпечення прикордонного контролю на пунктах в'їзду та виїзду, режимних заходів у районах відповідальності з метою контролю за пересуванням людей, транспортних засобів, вантажів; протидія організованим злочинності (нелегальна міграція, контрабанда товарів, обіг зброї та наркотиків).

Вивчаючи результати досліджень В. Баратюка, А. Білоруса, В. Бурліна, С. Гетманюка, О. Дмитренко, А. Дзяворука, О. Лазоренка, А. Мисика, В. Суботіна, О. Трембовецького й інших [35—42], можна дійти висновку, що в період 2014—2018 рр. для підвищення спроможностей прикордонних підрозділів адекватно реагувати на воєнні загрози було здійснено перехід від способів охорони держкордону мирного часу до тих, які доцільні в умовах бойових дій. Фактично це означало, що прикордонникам у 2014—2015 рр. доводилося вести бойові операції проти незаконних збройних формувань окупаційних адміністра-

ції «ДНР», «ЛНР», знешкоджувати озброєних порушників та водночас бути готовими до відбиття вторгнення з території РФ. Упродовж 2016—2018 рр. підрозділи Держприкордонслужби здебільшого здійснювали контрольні заходи у смугі безпеки вздовж лінії розмежування на Донеччині й Луганщині.

Як було зазначено вище, підрозділам ДПСУ в умовах ускладнення воєно-політичної обстановки та під час бойових дій у 2014—2018 рр. довелося провадити свою діяльність одночасно у військовій, правоохоронній та гуманітарній сферах. Тож історичні дослідження місця й ролі Держприкордонслужби у цей період мають здійснюватися за відповідними напрямками: військової діяльності — ведення прикордонниками бойових операцій за контроль над державним кордоном та розвідувально-пошукових заходів зі знищення диверсійно-розвідувальних груп противника у прикордонних районах і на лінії розмежування в Донецькій, Луганській областях; правоохоронної діяльності — здійснення контролю за пересуванням людей, вантажів, транспортних засобів через лінію розмежування, забезпечення режимних заходів у контрольованих прикордонних районах; гуманітарної діяльності — робота з місцевим населенням у місцях дислокації підрозділів щодо налагодження сприятливого соціального клімату та високого рівня довіри.

Як висновок із проведеного дослідження, варто зазначити, що попри визначені державним керівництвом у довоєнний період суто правоохоронні функції, підрозділам ДПСУ довелося брати активну участь у значних боєзйткненнях — як самостійно, так й у взаємодії з частинами ЗСУ та структурами МВС. Розробку проблеми історії участі Держприкордонслужби у відсічі російської збройної агресії доцільно розпочинати з аналізу суспільно-політичної обстановки 2014 р. на Кримському півострові, де зафіксовано перші спроби порушення державного кордону України. Бойовий досвід, здобутий на початку російського нападу, було враховано при подальшій організації службово-бойової діяльності прикордонних підрозділів шляхом переходу від способів охорони кордону мирного часу до тих, які доцільні в умовах воєнних дій. Діяльність ДПСУ у період 2014—2018 рр. містила військову, правоохоронну та гуманітарну складові, тож історичні дослідження місця й ролі Держприкордонслужби у відсічі збройної агресії РФ у 2014—2018 рр. мають здійснюватися у відповідних аспектах. У перспективі подальших студіювань — дослідження ходу та результатів бойових дій прикордонних підрозділів за контроль над кордоном і забезпечення охорони лінії розмежування в Донецькій, Луганській областях у 2014—2018 рр.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Buravchenkov, A.O., Savchenko, H.P. Borotba za ukrainsku derzhavnist ta sproby orhanizuvaty prykordonnu vartu v 1917—1920 rokakh. In: Oleksienko, B.M. (Ed.) Prykordonnii viiska Ukrainy: istoriia ta suchasnist: navch. posib. Khmelnytskyi: NAPVU, 2001. S. 61-71 [in Ukrainian].
[Буравченков А.О., Савченко Г.П. Боротьба за українську державність та спроби організувати прикордонну варту в 1917—1920 рр. В кн.: Прикордонні війська України: історія і сучасність. Відп. ред. Б.М. Олексієнко. Хмельницький: НАПВУ, 2001. С. 61—71].
2. Kabachynskiy, M.I. Okremiy korpus prykordonnoi strazhi na Ukrainykykh kordonakh. *Naukovyi visnyk Chernivets'koho universytetu: zb. nauk. statei: istoriia, politychni nauky, mizhnarodni vidnosyny*. 2004. 229-230: 67-72 [in Ukrainian].
[Кабачинський М.І. Окремий корпус прикордонної стражі на Українських кордонах. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. ст.: історія, політичні науки, міжнародні відносини*. Вип. 229—230. Чернівці, 2004. С. 67—72].
3. Kalenska, A.V. Formuvannia prykordonnykh zahoniv na Podilli. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H.S. Skovorody. Seriia "Istoriia ta heohrafiia"*. 2010. 39: 6-10 [in Ukrainian].
[Каленська А.В. Формування прикордонних загонів на Поділлі. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2010. 39. С. 6—10].
4. Viedienieiev, D., Sehedra, S. Metodolohichni zasady kompleksnoho viiskovo-istorychnoho doslidzhennia perebihu antyterrorystychnoi operatsii na Skhodi Ukrainy (2014—2016 rr.). *Viina na Donbasi. 2014—2016 rr.: zb. materialiv II Vseukr. nauk. viisk.-istor. konf.* (Kyiv, 20 kvit. 2017 r.). Kyiv, 2017. 201-205 [in Ukrainian].
[Веденієєв Д., Сеґеда С. Методологічні засади комплексного військово-історичного дослідження перебігу антитерористичної операції на Сході України (2014—2016 рр.). *Війна на Донбасі: 2014—2016 рр.: зб. мат. II Всеукр. наук. військ.-істор. конф.* (Київ, 20 квіт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 201—205].
5. Rusnak, I. (Ed). Bila knyha antyterrorystychnoi operatsii na skhodi Ukrainy 2014—2016. Kyiv, 2017. 250 p. [in Ukrainian].
[Біла книга антитерористичної операції на сході України 2014—2016 рр. Відп. ред. І. Руснак. Київ, 2017. 250 с.].
6. Syrotenko, A.M. (Ed). *Voenni aspekty protydii "hibrydnoi" ahresii: dosvid Ukrainy*. Kyiv: NUOU, 2020. 176 p. [in Ukrainian].
[Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України. Заред. А.М. Сиротенко. Київ: НУОУ, 2020. 176 с.].
7. Benchuk, V.O., Trofymovych, V.V. (2020). Zahalna operatyvna obstanovka v zoni provedennia ATO (serpen 2014 r.). *Viiskovo-naukovyi visnyk*. 2020. 38: 149-166 [in Ukrainian].
[Бенчук В.О., Трофимович В.В. Загальна оперативна обстановка в зоні проведення АТО (серпень 2014 р.). *Військово-науковий вісник*. 2020. Вип. 38. С. 149—166].
8. Analiz vedennia antyterrorystychnoi operatsii ta naslidkiv vtornhennia Rosiiskoi Federatsii v Ukrainu u serpni — veresni 2014 roku (pidhotovleno Heneralnym shtabom Zbroinykh Syl Ukrainy spilno z Tsentralnym naukovu-doslidnym instytutom Zbroinykh Syl Ukrainy). URL: https://lb.ua/society/2015/08/13/313381_genshtab_vilozhil_analiz_voyni.html [in Ukrainian].
[Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні — вересні 2014 року (підготовлено Генеральним штабом Збройних Сил України спільно з Центральним науково-дослідним інститутом Збройних Сил України)].

- Збройних Сил України спільно з Центральним науково-дослідним інститутом Збройних Сил України). Київ, 2015. 24 с. URL: https://lb.ua/society/2015/08/13/313381_genshtab_vilozhil_analiz_voyni.html (дата звернення: 25.12.2022)].
9. Hrytsiuk, V.M., Pashkova, O.O., Pokotylo, O.I., Sheheda, S.P., Skriabin, O.L. Informatsiino-dovidkovi materialy shchodo khronolohii podii 2014—2019 rokiv, yaki vidbuvalysia v Avtonomnii Respublitsi Krym ta pid chas provedennia antyterrorystychnoi operatsii / operatsii Obiednanykh syl na Skhodi Ukrainy. URL: <https://kristti.com.ua/28250-2/> [in Ukrainian]. [Грицюк В.М., Пашкова О.О., Покотило О.І., Сегеда С.П., Скрябін О.Л. Інформаційно-довідкові матеріали щодо хронології подій 2014—2019 років, які відбувалися в Автономній Республіці Крим та під час проведення антитерористичної операції / операції Об'єднаних сил на Сході України. URL: <https://kristti.com.ua/28250-2/> (дата звернення: 25.12.2022)].
 10. Bondarenko, A. Boiovi dii v zoni ATO u veresni — hrudni 2014 roku. *Ukrainoznavstvo*. 2020. 3 (76): 115-123 [in Ukrainian]. [Бондаренко А. Бойові дії в зоні АТО у вересні — грудні 2014 року. *Українознавство*. 2020. № 3 (76). С. 115—123].
 11. Stratehichniy biuletень prykordonnoi bezpeky Ukrainy. Bila knyha — 2015. Kyiv, 2016. 240 p. [in Ukrainian]. [Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України: Біла книга — 2015. Київ, 2016. 240 с.].
 12. Stratehichniy biuletень prykordonnoi bezpeky Ukrainy. Bila knyha — 2016. Kyiv, 2017. 120 p. [in Ukrainian]. [Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України: Біла книга — 2016. Київ, 2017. 120 с.].
 13. Lytvyn, M. (Ed). (2004). Derzhavna prykordonna sluzhba: istoriia ta suchasnist. Kyiv. 240 p. [in Ukrainian]. [Державна прикордонна служба: історія та сучасність. За ред. М. Литвина. Київ, 2004. 240 с.].
 14. Pro Derzhavnu prykordonnu sluzhbu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 3 kvit. 2003 r. № 661-IV (iz zminamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text> [in Ukrainian]. [Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 3 квіт. 2003 р. № 661-IV (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text> (дата звернення: 25.12.2022)].
 15. Borodych, L.V. Vnutrishni i prykordonni viiska v Ukraini u 1917—1941 rr. (istoryko-pravovuy aspekt) (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv, 1999 [in Ukrainian]. [Бородич Л.В. Внутрішні й прикордонні війська в Україні у 1917—1941 рр. (історико-правовий аспект): Дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1999. 164 с.].
 16. Mitiahin, O.O. Okhorona operatyvnoho i viiskovoho tylyu Chervonoii armii ta Vermakhtu na terytorii Ukrainy (1941—1944 rr.). (dys. ... kand. ist. nauk). Kyiv, 2017. 262 s. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mitiahin_Oleh/Okhorona_operatyvnoho_i_viiskovoho_tylyu_chervonoii_armii_ta_vermakhtu_na_terytorii_Ukrainy_19411944_r.pdf? [in Ukrainian]. [Мітягін О.О. Охорона оперативного і військового тилу Червоної армії та Вермахту на території України (1941—1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2017. 262 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mitiahin_Oleh/Okhorona_operatyvnoho_i_viiskovoho_tylyu_chervonoii_armii_ta_vermakhtu_na_terytorii_Ukrainy_19411944_r.pdf? (дата звернення: 25.12.2022)].
 17. Kozlov, P.S.. Uchast prykordonnykh viisk u heroichnii oboroni mista Kyieva (lypen — veresen 1941 roku). *Naukovy visnyk Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy*. 2003. 3: 2-28 [in Ukrainian].

- [Козлов П.С. Участь прикордонних військ у героїчній обороні міста Києва (липень — вересень 1941 року). *Науковий вісник Державної прикордонної служби України*. 2003. № 3. С. 2—28].
18. Mamchak, M. 2014. Aneksiia Krymu. Anatomiiia "hibrydnoi" viiny. Sevastopol, 2019. [in Ukrainian].
[Мамчак М. 2014. Анексія Криму. Анатомія «гібридної» війни. Севастополь, 2019. 439 с.].
19. Berezovets, T. Aneksiia: ostriv Krym: khroniky "hibrydnoi viiny". Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Березовець Т. Анексія: острів Крим: Хроніки «гібридної війни». Київ, 2015. 391 с.].
20. Baran, L. Osnovy rozvytku Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy u konteksti reformuvannia sektoru bezpeky i oborony Ukrainy protiahom 2014—2016 rokov. *Viina na Donbasi 2014—2017 rr.: zb. mat. III Vseukr. nauk. viisk.-ist. konf.* (Kyiv, 19 kvit. 2018 r.). Kyiv, 2018. 11-13 [in Ukrainian].
[Баран Л. Основи розвитку Державної прикордонної служби України у контексті реформування сектору безпеки і оборони України протягом 2014—2016 років. *Війна на Донбасі 2014—2017 рр.: зб. мат. III Всеукр. наук. військ.-іст. конф.* (Київ, 19 квіт. 2018 р.). Київ, 2018. С. 11—13].
21. Bilorus, A.M., Burbela, S.V. (2021). Osnovni zavdannia pidrozdiliv Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy z protydivi dyversiiino-rozvidualnii diialnosti protyvyuka v umovakh vedennia antyterrorystychnoi operatsii. *Ukrainske viisko: osnovni etapy borotby za derzhavnu nezalezhnist Ukrainy: zb. mat. II Mizhnar. nauk-prakt. konf.* (Kyiv, 26 lystop. 2021 r.). Kyiv, 2021. 34 [in Ukrainian].
[Білорус А.М., Бурбела С.В. Основні завдання підрозділів Державної прикордонної служби України з протидії диверсійно-розвідувальній діяльності протівника в умовах ведення антитерористичної операції. *Українське військо: основні етапи боротьби за державну незалежність України: зб. мат. II Міжнар. наук-практ. конф.* (26 лист. 2021 р.). Київ, 2021. С. 34].
22. Zaborovskyi, V. Uchast prykordonnoi komendatury shvydkoho reahuvannia "Kharkiv" v zabezpechenni provedennia ATO. *Viina na Donbasi 2014—2017 rr.: zb. mat. III Vseukr. nauk. viisk.-ist. konf.* (Kyiv, 19 kvit. 2018 r.). Kyiv, 2018. 62-69 [in Ukrainian].
[Заборовський В. Участь прикордонної комендатури швидкого реагування «Харків» в забезпеченні проведення АТО. *Війна на Донбасі 2014—2017 рр.: зб. мат. III Всеукр. наук. військ.-іст. конф.* (Київ, 19 квіт. 2018 р.). Київ, 2018. С. 62—69].
23. Yatsenko, V., Moskalova, L. Derzhavna prykordonna sluzhba Ukrainy ta problemy zakhystu kordoniv. *Viina na Donbasi 2014—2017 rr.: zb. mat. III Vseukr. nauk. viisk.-ist. konf.* (Kyiv, 19 kvit. 2018 r.). Kyiv, 2018. 252-253 [in Ukrainian].
[Яценко В., Москальова Л. Державна прикордонна служба України та проблеми захисту кордонів. *Війна на Донбасі 2014—2017 рр.: зб. мат. III Всеукр. наук. військ.-іст. конф.* (Київ, 19 квіт. 2018 р.). Київ, 2018. С. 252—253].
24. Trembovetskyi, O., Oleksiienko, B. Aktualni pytannia diialnosti Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy v umovakh zbroynoi ahresii Rosii proty Ukrainy. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Serii: viiskovi ta tekhnichni nauky*. 2016. 1 (67): 231-241 [in Ukrainian].
[Трембовецький О., Олексієнко Б. Актуальні питання діяльності Державної прикордонної служби України в умовах збройної агресії Росії проти України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: військові та технічні науки*. 2016. № 1 (67). С. 231—241].

25. Trembovetskyi, O.H., Hulevatyi, D.Yu., Kashtelian, S.O. Rekomendatsii shchodo formuvannia sposobiv dii syl Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy v umovakh provedennia Operatsii obiednanykh syl. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnogo universytetu Povitrianykh Syl*. 2018. № 3 (57): 81-86 [in Ukrainian].
[Трембовецький О.Г., Гулеватий Д.Ю., Каштелян С.О. Рекомендації щодо формування способів дій сил Державної прикордонної служби України в умовах проведення Операції об'єднаних сил. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2018. № 3 (57). С. 81—86].
26. Vasylenko, V. Rosiisko-ukrainska viina 2014 roku: prychny, perebih ta polityko-pravovi otsinky. *Ukrainskyi tyzhden*. 2014. 42: 27-42 [in Ukrainian].
[Василенко В. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень*. 2014. № 42. С. 27—42].
27. Demilitaryzatsiia prykordonnoi sluzhby: naslidky reform. URL: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2014/06/140616_border_reform_vc [in Ukrainian].
[Демілітаризація прикордонної служби: наслідки реформ. URL: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2014/06/140616_border_reform_vc (дата звернення: 25.12.2022)].
28. Bratko, A.V., Mysyk, A.B. Rol Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy v systemi voiennoi bezpeky v umovakh hibrydnoi viiny. *Chest i zakon*. 2021. 1 (76): 5-10 [in Ukrainian].
[Братко А.В., Мисик А.Б. Роль Державної прикордонної служби України в системі воєнної безпеки в умовах гібридної війни. *Честь і закон*. 2021. № 1 (76). С. 5—10].
29. Tselov, O.Ye. Dosvid formuvannia ta zastosuvannia boiovykh rezerviv prykordonnoi sluzhby, yikh zavdannya v suchasnykh umovakh. *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen NUOU*. 2022. 1 (74): 27-36 [in Ukrainian].
[Цевельов О.Є. Досвід формування та застосування бойових резервів прикордонної служби, їх завдання в сучасних умовах. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ*. 2022. № 1 (74). С. 27—36].
30. Lytvyn, M. *Linii rozmezhuвання*. Kyiv, 2019. 396 p. [in Ukrainian].
[Литвин М. *Лінія розмежування*. Київ, 2019. 396 с.].
31. Torichnyi, V.O., Bratko, A.V., Zakharchuk, D.O. Zbroini konflikty yak destabilizuiuchy faktor prykordonnoi bezpeky. *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy im. Ivana Cherniakhovskoho*. 2021. 2 (72): 57-63 [in Ukrainian].
[Торічний В.О., Братко А.В., Захарчук Д.О. Збройні конфлікти як дестабілізуючий фактор прикордонної безпеки. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України ім. Івана Черняхівського*. 2021. № 2 (72). С. 57—63].
32. Zhuravel, V.H. Zavdannya boiovoi skladovoi Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy yak subiekta zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy v umovakh provedennia antyterrorystychnoi operatsii. *Suchasni informatsiini tekhnolohii u sferi bezpeky ta oborony*. 2015. 3 (24): 156-160 [in Ukrainian].
[Журавель В.Г. Завдання бойової складової Державної прикордонної служби України як суб'єкта забезпечення національної безпеки України в умовах проведення антитерористичної операції. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2015. № 3 (24). С. 156—160].
33. Baran, L., Fyl, O. Rozvytok obstanovky v raionakh provedennia ATO ta deiaki rezultaty operatyvno-sluzhbovoi diialnosti Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy u 2015 rotsi. *Viina na Donbasi 2014—2016 rr.: zb. mat. II Vseukr. nauk. viisk.-ist. konf.* (Kyiv, 20 kvit. 2017 r.). Kyiv, 2017. 50-53 [in Ukrainian].

- [Баран Л., Филь О. Розвиток обстановки в районах проведення АТО та деякі результати оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України у 2015 році. *Війна на Донбасі 2014—2016 рр.: зб. мат. II Всеукр. наук. військ.-іст. конф.* (Київ, 20 квіт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 50—53].
34. Fyl, O. Rozghortannia kontrolnykh punktiv vizdu-vyizdu vzdovzh linii zitknennia na Donbasi u 2014—2016 rokakh. *Viina na Donbasi 2014—2017 rr.: zb. mat. III Vseukr. nauk. viisk.-ist. konf.* (Kyiv, 19 kvit. 2018 r.) Kyiv, 2018. 226-231 [in Ukrainian].
[Филь О. Розгортання контрольних пунктів в'їзду-виїзду вздовж лінії зіткнення на Донбасі у 2014—2016 роках. *Війна на Донбасі 2014—2017 рр.: зб. мат. III Всеукр. наук. військ.-іст. конф.* (Київ, 19 квіт. 2018 р.) Київ, 2018. С. 226—231].
35. Baratiuk, V.I. Zavdannia operatyvno-boiovoi prykordonnoi komendatury. *Osvitno-naukove zabezpechennia diialnosti pravookhoronnykh orhaniv i viiskovykh formuvan Ukrainy: tezy VIII Vseukr.nauk.-prakt. konf.* (Khmelnyskyi, 10 hrud. 2015 r.). Khmelnytskyi, 2015. 75-76 [in Ukrainian].
[Баратюк В.І. Завдання оперативно-бойової прикордонної комендатури. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України: тези VIII Всеукр. наук.-практ. конф.* (Хмельницький, 10 груд. 2015 р.). Хмельницький, 2015. С. 75—76].
36. Bilorus, A.M. Deiaki aspekty zastosuvannia pidrozdiliv uhrupovannia Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy pid chas provedennia spetsialnykh operatsii. *Osvitno-naukove zabezpechennia diialnosti pravookhoronnykh orhaniv i viiskovykh formuvan Ukrainy: tezy VIII Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (Khmelnyskyi, 10 hrud. 2015 r.). Khmelnytskyi, 2015. 79 [in Ukrainian].
[Білорус А.М. Деякі аспекти застосування підрозділів угруповання Державної прикордонної служби України під час проведення спеціальних операцій. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України: тези VIII Всеукр. наук.-практ. конф.* (Хмельницький, 10 груд. 2015 р.). Хмельницький, 2015. С. 79].
37. Burlin, V.V. Pytannia diialnosti pidrozdiliv ta orhaniv okhorony derzhavnoho kordonu na mezhi z tymchasovo okupovanymy terytoriiamy. *Osvitno-naukove zabezpechennia diialnosti pravookhoronnykh orhaniv i viiskovykh formuvan Ukrainy: tezy VIII Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (Khmelnyskyi, 10 hrud. 2015 r.). Khmelnytskyi, 2015. 6-7 [in Ukrainian].
[Бурлін В.В. Питання діяльності підрозділів та органів охорони державного кордону на межі з тимчасово окупованими територіями. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України: тези VIII Всеукр. наук.-практ. конф.* (Хмельницький, 10 груд. 2015 р.). Хмельницький, 2015. С. 6—7].
38. Hetmaniuk, S.P., Dziavoruk, A.D. Obgruntuvannia doslidzhennia bezpekovooho skladnyka pid chas zdiisnennia kontroliu za peremishchenniam osib cherez liniuu zitknennia u mezhakh Donetskoi ta Luhanskoi oblasti. *Osvitno-naukove zabezpechennia diialnosti skladovykh sektoru bezpeky i oborony Ukrainy: tezy X Vseukr. nauk.-prakt. konfer.* (Khmelnyskyi, 2 lyst. 2017 r.). Khmelnytskyi, 2017. 32-33 [in Ukrainian].
[Гетманюк С.П., Дзяворук А.Д. Обґрунтування дослідження безпекового складника під час здійснення контролю за переміщенням осіб через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України: тези X Всеукр. наук.-практ. конф.* (Хмельницький, 2 лист. 2017 р.). Хмельницький, 2017. С. 32—33].
39. Dmytrenko, O.M., Dziavoruk, A.D. Okremi aspekty diialnosti Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy shchodo orhanizatsii propusku osib i transportnykh zasobiv u kontrolnykh punktakh vizdu-vyizdu. *Osvitno-naukove zabezpechennia diialnosti pravookhoron-*

- nykh orhaniv i viiskovykh formuvan Ukrainy: tezy VIII Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (Khmelnyskyi, 10 hrud. 2015 r.). Khmelnytskyi, 2015. 81-82 [in Ukrainian].
[Дмитренко О.М., Дзяворук А.Д. Окремі аспекти діяльності Державної прикордонної служби України щодо організації пропуску осіб і транспортних засобів у контрольних пунктах в'їзду-виїзду. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України: тези VIII Всеукр. наук.-практ. конф.* (Хмельницький, 10 груд. 2015 р.). Хмельницький, 2015. С. 81—82].
40. Subotin, V.O. Robota iz zabezpechennia doviry do prykordonnykiv z boku mistsevoho naselennia u zoni provedennia antyterorystychnoi operatsii na Pivdennomu Skhodi Ukrainy. *Istoriia, suchasnist ta perspektyvu rozvytku Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy ta okhorony derzhavnogo kordonu: tezy VIII Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (Khmelnyskyi, 10 hrud. 2015 r.). Khmelnytskyi, 2015. 300-303 [in Ukrainian].
[Суботін В.О. Робота із забезпечення довіри до прикордонників з боку місцевого населення у зоні проведення антитерористичної операції на Південному Сході України. *Історія, сучасність та перспективи розвитку Державної прикордонної служби України та охорони державного кордону: тези VIII Всеукр. наук.-практ. конф.* (Хмельницький, 10 груд. 2015 р.). Хмельницький, 2015. С. 300—303].
41. Mysyk, A.B., Stsiborovskyi, O.A., Nechaiev, O.O. Osnovy zastosuvannia operatyvno-boiovoi komendatury v okhoroni ta zakhysti derzhavnogo kordonu. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Serii: viiskovi ta tekhnichni nauky.* 2014. 2 (62): 59-71 [in Ukrainian].
[Мисик А.Б., Сціборовський О.А., Нечаєв О.О. Основи застосування оперативно-бойової комендатури в охороні та захисті державного кордону. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: військові та технічні науки.* 2014. № 2 (62). С. 59—71].
42. Trembovetskyi, O.H., Lazorenko, O.V. Analiz umov vynyknennia rehionalnykh zbroinykh konfliktiv ta zavdannia prykordonnoho vidomstva u razii yikh vynyknennia. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Serii: viiskovi ta tekhnichni nauky.* 2015. 4 (66): 248-259 [in Ukrainian].
[Трембовецький О.Г., Лазоренко О.В. Аналіз умов виникнення регіональних збройних конфліктів та завдання прикордонного відомства у разі їх виникнення. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: військові та технічні науки.* 2015. № 4 (66). С. 248—259].

Надійшла / Received 28.02.2023

Oleh ANANIN

Candidate of Technical Sciences (Ph D), Senior Research Fellow,
Senior Officer at the Main Development Program Monitoring Center (Office of Reforms),
State Border Guard Service of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ananin@i.ua

<https://orcid.org/0000-0001-8757-1663>

THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE DURING
RESISTANCE TO RUSSIAN ARMED AGGRESSION (2014—2018):
DIRECTIONS OF HISTORICAL RESEARCH

The purpose of the article — to analyse the state of scientific development of the problem and to determine the directions of historical research regarding the place and role of the State Border Guard Service of Ukraine in repelling Russian armed aggression in the period 2014—2018. **The originality of research.** Currently, there are no special comprehensive historical studies in Ukrainian historiography regarding the role of the border institution of Ukraine in repelling Russian armed aggression in the period 2014—2018. **The research methodology** is built on the principles of historicism, objectivity, and comprehensive analysis and the modern conceptual and categorical apparatus used by military-historical science when describing the process of armed struggle. The historical-systemic method, as well as methods of analysis and synthesis, were used. **The main results.** The combat situation of 2014 put forward a strict demand for the State Border Guard Service to protect the state border of Ukraine from the threats of infiltration of armed mercenaries, terrorists, subversive and intelligence groups, arms smuggling, and a possible military invasion of the Russian armed forces. Despite the law enforcement functions of border protection defined by the state leadership in the pre-war period, border guards had to take an active part in large-scale combat operations, both independently and in cooperation with units of the Armed Forces and the Ministry of Internal Affairs. In the period 2014—2018, border guard units made the transition from peacetime law enforcement methods in border protection to military methods of armed struggle. The service-combat activity of the border institution received a military, law enforcement, and humanitarian component, which is characteristic of modern armed conflicts. Based on the above, it can be argued that the directions of historical research on the place and role of the State Border Guard Service in repelling the armed aggression of Russia in the period 2014—2018 should be formed taking into account the military, law enforcement, and humanitarian aspects. **The practical significance of the achieved results.** The analysis of historical experience is necessary for the creation of a modern scientific base with the aim of forming in the future an effective model of protection (protection) of the state border in terms of improving the interdepartmental interaction of the Defense Forces of Ukraine in conditions of armed conflict. **Prospects for further studies.** The study of the course and results of combat operations of units of the State Border Guard Service on the state border and ensuring the protection of the demarcation line within the Donetsk and Luhansk regions in 2014—2018.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, anti-terrorist operation, hybrid war, state border, security (protection) of the state border, State Border Guard Service of Ukraine, Armed Forces of Ukraine.*



РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.049>

УДК 94(477.51-22Полуботки):355.48(470:477)«2022»(047.53)

**«...РОСІЯНИ У ДВОРІ СТОЯТЬ, ТАК УМОВЛЯЮ,
ЩОБ У ПОЛОН ЗДАЛИСЬ»: РОЗПОВІДЬ ОЧЕВИДЦЯ
ПРО ОКУПАЦІЮ с. ПОЛУБОТКИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ
(24 лютого — 2 квітня 2022 р.)**

Інтерв'ю записав і підготував до друку О. Шевчук

Мета — оприлюднення спогадів жителя с. Полуботки (Чернігівський р-н), яке перебувало під контролем російських військ від 24 лютого до початку квітня 2022 р. Респондент мав постійний контакт із загарбниками, зокрема переконував їх здаватися в полон. Для досягнення поставленої мети було використано **метод** інтерв'ювання за спеціально розробленим тематичним питальником. **Наукова новизна** полягає у запровадженні до наукового обігу нових усноісторичних джерел про стратегії виживання та спротив цивільного населення прилеглих до Чернігова сіл, які навесні 2022 р. опинилися під окупацією. **Висновки.** Зібрані свідчення можуть слугувати додатковою джерельною базою у справі фіксації російських злочинів, вагомим джерелом дослідження практик повсякденного життя і стратегій виживання, а також черговим підтвердженням опору загарбникам мешканців населених пунктів Чернігівської обл.

Ключові слова: *війна Росії проти України, окупація, спротив, усна історія, практики виживання, Чернігівщина, с. Полуботки.*

Від початку повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну 24 лютого 2022 р. Чернігівщина однією з перших опинилася у зоні бойових дій, а невеликі населені пункти в околицях обласного центру майже відразу потрапили

Цитування: «...росіяни у дворі стоять, так умовляю, щоб у полон здались»: Розповідь очевидця про окупацію с. Полуботки на Чернігівщині (24 лютого — 2 квітня 2022 р.) (інтерв'ю записав і підготував до друку О. Шевчук). *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 49—59. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.049>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)

під окупацію. Подібна трагічна ситуація склалася й у с. Полуботки, що межує з великим мікрорайоном Чернігова — ЗАЗ. У цьому селі мешкають переважно люди старшого віку, оскільки молодь у пошуках роботи активно виїжджає до міста. Жителі гідно витримали 36 днів окупації, під час якої в кожного була своя історія виживання, а отже з'явилося власне бачення війни та (поки що) неусвідомлене розуміння особистої ролі у вигнанні «визволителів».

Варто зазначити: наведене інтерв'ю належить до небагатьох, здійснених у рамках проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014—2022 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання», де як респондент, так й інтерв'юер — чоловіки, до того ж однієї вікової категорії, зі схожим життєвим досвідом (приміром щодо здобуття освіти). Звідси — певна внутрішня близькість і довірливе спілкування, максимальна щирість у розмові. Це проявило себе, зокрема, й у вільному вживанні респондентом ненормативної лексики. Однак відвертість, невимушеність комунікації, безперешкодний вияв емоцій «по гарячих слідах» дозволяють відтворити бачення пересічною людиною окупаційного повсякдення в найдрібніших деталях. Водночас не полишає відчуття, що робота інтерв'юера дала можливість респондентові вільно виговоритися, а отже мала для нього й певний терапевтичний ефект.

Наведені свідчення 56-річного чоловіка — безумовний доказ злочинності дій окупаційних військ. Російські солдати в пошуках вогневих позицій для продовження наступу, передусім обстрілу Чернігова з танків, ствольної артилерії, а також задля облаштування захисних споруд, безжалюно нищили сільські хати, огорожі, подвір'я, городи. Все це супроводжувалося грабуванням населення.

Нині, коли війна досягла своїх перших трагічних роковин, неодноразові спроби респондента провести серед окупантів «політінформацію», переконати їх здатися в полон або вийти з України через «зелений коридор» — видаються наївними, як і його наполегливість у роз'ясненні загарбникам, що українці не потребують їхнього «захисту», адже їх ніхто не утискає ані в мовних, ані в релігійних питаннях. Неймовірною виглядає оповідь про «гуманність» окупантів, зокрема бажання декого з них перед відходом із села роздати жителям продукти харчування, що в них залишалися. У нас немає підстав не довіряти цим свідченням. Водночас ми свідомі того, що в міру їхньої подальшої фіксації вони будуть варіюватися у своїх подеколи суперечливих характеристиках агресора¹.

Проте образ окупанта, що наставляє на людину зброю («пулемьот в спіну»), примушує носити на рукаві білу пов'язку, палить хати, чавить усе навкруги танками, бронетранспортерами, вантажівками, ріже стадо свиней тощо — не залишає жодних ілюзій щодо його портрета.

¹ Між іншим, такі дії цілком корелюються з рекомендаціями однієї з методичок для збройних сил РФ, знайденої в Димері після деокупації. Там, зокрема, пропонувалося звертатися до населення з тезою: «Приїхали з гуманітарною місією, привезли продукти, адже ваша влада вас покинула» (див.: Війна. Документи. Свідчення. URL: <http://history.org.ua/uk/post/47122>).

Завершення війни, а відтак зняття табу на певні теми, дозволить значно доповнити картину загального (та персонального) спротиву місцевого населення загарбницьким військам.

Олександр ШЕВЧУК

начальник управління культури та туризму,
Чернігівська міська рада (Чернігів, Україна)
shevchuk118@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6160-2449>

Oleksandr SHEVCHUK

Head of the Department of Culture and Tourism,
Chernihiv City Council (Chernihiv, Ukraine)
shevchuk118@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6160-2449>

* * *

О. Ш.: Скажіть, будь ласка, чи вірили ви, що може початися повномасштабне вторгнення Росії в Україну?

О. С.: Конешно, веріл. Я в шашлики в лесу не веріл. Я веріл в то, шо вой-на будет.

О. Ш.: Як для вас почалося 24 лютого?

О. С.: Ну, 24-го ночью бух-бух услышал. Утром встал, а там брат живьот через дорогу. Пошел я по воду. Воду там беру. І говорю: «Слышал бух-бух?». Брат говорит: «Так, по радио уже передали. Уже і про те, що десь десант висаділся». Ну наши первые сведенья билі. От. Ну вот так вот. Туда позваніл, туда позваніл... Собірался в город до внучкі съездіть. Людям туда позваніл, туда... Уже по городу на заправках очереди. Всьо такое. Ну, дак, короче, шо... Позвоніл, шо в военкамате, говорят — очереди сташенние стоят. Ну от ми так вот і остались тут, нікуда ні-і-і...

О. Ш.: Ви готувалися якось до війни?

О. С.: Ну как, ну, сахар дома є, макароны есть. Ещю жена там, накануне заехали на базу, ну ріса хотелі купіть. Ми на оптовой закупаемся. На «Репкінской» (оптова база у Чернігові, район вул. Любецької — *О. Ш.*). Под'ехали: «Ну, вибачайте, продавец захворів». Ну, захворів, то захворів, завтра-послезавтра приедем. Буквально вот, дня за два, до 24-го, до вторженія. Ну, оце і всьо. Туда ж своїм позваніл — у меня невестка с внучкой. Син у меня за границей, а невестка с внучкой в Слободе Всехсвятской. Каже ж, нічьо ні ета пока... А потом началось вот это: бух-бух-бух... Уже ж і тут у нас летать начало. Там упало — бухнуло, туда звоню — тоже в погребі сядят. А с двадцать восьмова (лютого — *О. Ш.*) на первое (березня — *О. Ш.*) ночью появились у нас ані тут...

О. Ш.: Прямо йшли по вулиці?

О. С.: Я вам всьо раскажу, подробно роскажу. У брата свінья опарасілась, вошкалісь возле, ета. Где-то уже после полуночі, ну слышно, техника тяжолая:

туда-сюда, сюда-туда. Ну, говорю, всьо уже, наверное здесь. А накануне перед етим наш староста, она мне смс-ку, по-моему, прислала: «Потеряшки где-то здесь могут быть». Ну оце ж так матаюца, шо матаюца — непонятно. Отут на повороте шото стоїт і огонькі — курят. Ну я пошол, льог спать. Утром подимаюсь — за вьодра. Света у нас уже не било. Уже бахнуло, по-моему... Света не било, свет отключілі, провода позже оборвало, акумулятор уже я делал подсвещеніе в сарае. Утром вихожу по воду до колодца — стоят, две БМП. Ну я ж вьодра поставіл, і такой же «героем»: «Мужики, із Мурманска есть хто-нібудь?». «Нету нікаво. П*здец вам, — говорит. — Пугін у нас, п*здец вам».

А я ж не відел, ані стоят, бл*дь, достаю смартфон, а інтернет бил ещю, ютуб вклячаю, показивают калони їхніе разбітие, «шашликі» валяються, потом же еті, пленние, плачут, стоят: «Ми нічю не знаем, ми нічю ні ето...». Ну і стоят, смотрят. Тут третій появился, пулемьот вісіт. Ані на нево: «Іді сюда». Тот стоял, смотрел, смотрел... Потом пулемьот в спіну мне: «Пошли!». Поворачиваем сюда по улїце, я голову как поднял, бл*ха-муха, а їх стоко: слева і справа, по той стороне, і по той, БМП і танкі, і їх там... Ну а етат же, бежит следом, думаю, куда ещю дурака несют. Догоняет. Там ще Галя стоїт, соседка, очі витарашіла. «Шо, — говорю, — Галя?». «Да он в хату попало». Давай же тоже їх уговаривать: «Собірайтесь, уежжайте. Хоть у вас совесть чистая будет, ви не уйдьоте проігравшими». Ну такое начало. «Ви, — говорит, — смотрелі фільм, там, список Шимблера («Список Шиндлера» — *О. III.*), людей спасал там...». А їм... С кем говоріть там?! Ані там... Ну, короче, подвьол: «Показивай». А ані там с брони поспригивалі, ані там і узкоглазие еті, всякіе. Ну і одін, командір наверное, славянской внешности. Ну я ж опять еті ролікі показиваю. Окружилі, стоят і смотрят. Смотрелі, смотрелі. «Ладно, — говорит. — Іді (на меня)». Я говорю: «Хоть в спіну не стреляй, хоть тут растреляй». Говоріт: «Не бойся». Я ж, ета, води набрал, зашол в хату, на диван сел, бл*дь, меня как давай калатіть всего. Калені трусятя, успокоїцца не могу [...].

Потом двїженіе началось по селу. Я за себя, замкнул хату. В погреб. А погреб в летней кухне. Сел. Сежу. А планшет у меня там лежал. Планшет достал, сежу, судоку іграю (японська головоломка — *О. III.*), ну не могу я якось успокоїцца. Тут слышу — грохот. І за сараем (а у меня тут із погребца душняк за сараем) слышу уже разговоры. А ані отут БМП поставілі за сараем. І слышу уже разговоры: «Завтра уже пешком прідьоцца іті...». Ну я понял, шо горючева уже нету. Тут, слышу, уже по сараям: лязг-лязг... «О, поросята тут...». Сіді — не сіді, а шас уже, думаю, в хаті будуть. Я, короче, вилез. Тут уже БМП стоїт. Я так вишел із сарая. Глежу — їх уже тут куча. «Мужики, — говорю, — не дай Бог еслі сейчас накроет, — говорю, — главное, мне будку собачью..., мне негде жить будет». «Батя, ми шас виедем». І вот ета, стоїм тут, і розговариваем.

«Мужики, — говорю, — чьо ви, — говорю, — наделалі, бл*дь? Ви, — говорю, — знаете, скоко х*йні натворілі?». Ані стоят, вот ета, молодие хлопци: «Да ми на ученіях, ми нічю ні ета, да ано нам нах*р не надо, ета война...». Стоїм, нормально розговариваем. Одін: «У вас же інтернета нету? Ми, — го-

воріт, — с родними уже полтара місяця не связивались». «Ну, — говорю, — стационарний уже всьо, попробуй, еслі етот есть, вай-фай, роздам». На свой поймал. Ані, правда, смартфони подаставалі свої. Подаставалі ані смартфони, раз-раз. Я ім пароль. «Сігнал слабій уже, — говорю, — там чи по череді, чи...». Ну і давай там: одін пішет, віжу, зельоний вацап, одін там голосовое, «целую, обнімаю». Говорю: «Невеста, жена?». «Жена». Говорю: «І діті есть?». «Есть». Говорю: «А кой ти здесь забил?». «Да ми, да ми...». Ну і так же ж стоім. Одін такой малой бегаєт, с беноклем. Бенокль ещю с Отчественной войны, будєм говоріть. «Подарі, — говорю, — бенокль, одін х*р он тебе скоро не нужен будет, — говорю». «Ага, он, у нас і так одін на всех».

І я тут давай с ніх стебацца. А ані грязнющіє, в саляре, сапогі резінавіє, мороз... Я говорю: «Йолкі, вашу армію, палкі! Ета вас екіпіруют так?! Ви, — говорю, — Шойгу віделі, какой дом, хороми?». «Ага, — говорят, — там не только у Шойгу». Ну ані стоят тут, нормально разговарівають, нічьо тут, ні бесчінствовалі тут, нічьо... Стоім вот так вот, разговаріваем. Ещю, знаєте, у меня тут подозрєніє такое, ещю п*зди ім не далі по дороге хорошей, дак ані такіє вроді і ета (спокійні — *О. Ш.*)...

Ну і, ета, там слишу, вродє запах здоби... Я говорю: «Шо, ви хлеб печоте?». «Ета, — говоріт, — сухпай дают». «А я, — говорю, — чєтєре дня уже не ср*л по-человеческі». Ну так же, в шутку ета... Стоім, каліткі распахнутіє. Два сухпая достал тот, на фундамент (поклав — *О. Ш.*): «На, — говоріт, — батя, пое-си». «Да, — говорю, — я пошутіл, ета». «Да, — говоріт, — бері, прігодіцца».

О. Ш.: Так сухпай залишився?

О. С.: А я съел его. Коробкі повикідал, двацать перваго года випуска. Да я ж, как вам сказать, мангал у меня ж тута, газ у нас пропав, свет етат... чайнік кіпятіл, дак ано ж на распал пошло. Да їх тут било по всему селу, коробок, ета-во го*на. Викінул. Нічьо, шо там говорят «просрочка-непросрочка». Может где-то там кому-то і попалось. Я еті два сухпая ростянул на пять дней, еслі чесно говоря, как говоріцца, для поддержки штанов. Нічьо там такая ні ета, всьо там нормальная там піща била.

Ну і, ета ж, стоім. Тут мені звонок із города. Товаріщ звоніт: «Шо там, ета...?». «Та, — говорю, — так і так, рускіє во дворе стоят, так уговаріваю, шоб в плен здались». І ані ж такіє стоят. Поговорілі. Тут постоялі. Я говорю: «А ви откуда вопще?». «Ми, — говоріт, — с Сібірі, Алтай». А я говорю: «Я в Казахстане жил, роділся в Казахстане. Двєсте кілометров». Расказал, по грібі, по ягоди езділ, насельонний пункт там назвал. Одін говоріт: «Да я рядом там живу». Разговаріваем, нічьо.

А, тож за форму, за одєжду, говорю: «Чьо ви такіє замазури? Наших віделі?», — говорю. «Віделі». Понімаєте, с таким, етім, вродє, с удівленієм. «Ви наших, — говорю, — бойцов віделі? Шо, — говорю, — у вас за такая армія? Сколько, — говорю, — етому БМП?». «Да он старше меня». «Да ему, — говорю, — навернає, стоко, скоко і мне уже». Ну, а ети ж там, за сараєм поставілі, а еті здесь. «Ви, — говорю, — хлопци, наробілі, говорю, х*йні. Ви понімаєте,

вас здесь сожгут всех, просто сожгут всех. Джавелінами, — говорю, — сожгут всех, байрактарамі». Ну, а ані стоять вот так вот...

Ну і ані шота между собой уже, бац, еті заводяцца, виехали. «А где, — говоріт, — можна стать, где хати брошение?». «Да я, — говорю, — хр*н ево, там вон у нас...». «Нет, — говоріт, — нам возле дороги. Вот ета, — говоріт, — домік». Я говорю: «Ребята, не трогайте етат дом, там трое деток маленьких». Ну хр*н там, всьо равно заехали, поламали всьо там, гараж видолбали, БМП загнали. Короче везде, где такіе лазейкі, везде понаставлялі, у меня вот хата, куда не гляну — везде ані. Вот сад заброшений, туда загнали, там бліндажей, окопов, па дворам кругом, везде. Вот домік, на Покрову соседку похоронілі, пенсіонерка била, 9 марта згорев утром, зайнявся. Там ані топілі-кочегарілі, хр*н ево знает.

Вот потом же ж еті виехали, как газонув, развернувся, я потом три дня закопував огород. Ну да, ано ж гусеніци. Хоть би ворота відкрилі культурно. А там же огороди, по воротам, по забору, по всему — сетка, проволка, всьо ж... Ну еті виехали, те по огороду, ета, медпункт, сарай, между сталі, там сталі, туда, до соседкі, вот соседскій двор на повороті, вот напротів, всьо позатикалі, на огороде сразу танк поставілі отут, в сад загнали. Танк уехал, БМП загнали.

О. Ш.: Вони стріляли звідси?

О. С.: Значіт, я вам не скажу, шо ані іменно с етаї технікі стрелялі. Я вам расскажу потом, як ані стрелялі. Ну і в цей же ж день, тут медпункт есть, давай ані под медпунктам кучковацца. Ну а я ж на скамейку стал через забор. Ані ж подошли, так же разговаріваем. Подходіт одін. Ну, радіст, відно, наушнікі, кабель вісіт. «У вас, — говоріт, — прійомніка нету старенькова?». «Я, — говорю, — слишиш, а шо у тебя, ета, у вас радіостанция на гражданскіе частоти не виходіт?». Заулибался так, говоріт: «Да нічьо такова нету». Ну стоім, разговаріваем.

Он стоіт, говоріт: «Вот ми проехали сколько, везде смотрім, у вас обьявления на рускам языке вісять». Я говорю: «А шо ти хотів, на кітайском прочитать. Тебе ж, — говорю, — сказали, наверное, шо тут фашисти, нацисти, да? Ну смотрі, чи ти на мне, може, свастіку відел, чи где-та по дороге відел? Ну дак, — говорю, — какова х*ра ви тут забилі?». Ну стоять вот так вот: «У нас тут, — говорю, — допустім, в Чернігове каво токо нет: українцев, рускіх, азербайжанци, армяне, євреї, казахі». А, он говоріт: «Казахі есть?». «Єсть, — говорю, — я сам із Казахстана родом». А відно ета алтаец, не бурят. «Ти ж, — говорю, — не казах?». Говоріт: «Нет». «У нас, — говорю, — нащют языка нікада нікакіх проблем не било. Ви, — говорю, — там скабеевих наслушалісь? У нас, — говорю, — государственный язык українскій. У вас, — говорю, — какой государственный?». Говоріт: «Рускій». «А в Дагестане, — говорю, — на каком говорят? А в Чечне на каком говорят? Шо там, — говорю, — когото претесняли, заставілі на рускам разговарівать?». Ну я вот так ему ето. Стоят вот так, рти пораззявляли, бл*дь. «У нас, — говорю, — да, делопроизводство всьо на украинском. Но еслі тебе где-то надо, пошол ти какіе-то документи оформлять... Всегда сделают, оформят, нащют етава нікто, — говорю, — нікогда нікакіх претензій не било».

І розказиваю: «Ви, — говорю, — думайте, здавайтесь, техніку здавайте. Вам же ж, — говорю, — щас ета, зельоніе корідори, говорю, і в Європу...». Ані і за ета знають, ані всьо знають, понимаєте. Ну оце ж так і розговаріваєм. [...] «Ну а я ж с етім, — говорю, — мужики, ну ніхто ж кровопролітія лішнього не хочет, от. У вас же тоже, — говорю, — дома папи, мами, жони, діті». Адін такий стоїт: «Ну мами у нас уже не у всех». «Ну, — говорю, — ізвіні, я соболезную, все там будем, тока ж, — говорю, — хотелось би попожже». [...] Потом опять же тут ввечері: «А шо, — говорю, — в каких случаях здайтесь?». «Ну, — говоріт, — ілі потеря связи, ілі гібель командіра». Ну, короче, на том все закончілось. Оце ж первий день.

Назавтра опять я утром встал, соседка у нас тут в город к детям не схотела ехать, дак продукти ей насілі, води, да ета, ну і лекарство щоб випіла, у нейо там, ета, гемоглабін поніжений, як таблетку не вип'єт, дак... Ну пошол же утром, щоб же в туалет, таблетку випіла. Ну ані тут в ожидалке: «Куда?». «Да, — говорю, — так і так...». А ані мне опять автомат в спіну і следом. Ну зашлі, я ж зашол: «Борісовна, так, таблетку випілі?». «Випіла». Говорю: «Нічьо не надо?». «Да нічьо не надо».

Ну, вишел, а ані опять кучкуюца отут на остановке. Вот, под медпунктом, на крыльце. Ну, забор виваленый, я опять же подхажу, опять же ж давай, ну таке — общие теми, ніачьом, про свіней да про гусей, как говоріцца. Ну і я ж опять говорю: «Здавайтесь. Деньгі дають, і корідор, і всьо». Адін тоже такий стоїт, автомат же ж вісіт: «Нам в четирнадцатом под Луганском тоже корідор обещалі і не випустілі, обстрелялі». А я такий стою: «Так вас же не било там». Он такий стоїт, говоріт: «Слиш, мужик, іді отсюда, і больше сюда не подходи». «Всьо, — говорю, — понял»: вернулся і пошол. І больше я до етіх... Но еті, відно, съехали. Тут говорят, шо четыре ротации било.

Відно, съехали, наверное другіе пріехали. Я собі так міркую, шо еті і телефон би забрали у меня. Так себе думаю. Потому шо отут в хату заселілісь тут тода другіе, дак отак утром: тук-тук в каітку, стукает хто-то. Говорю: «Заходи, не заперто». Заходит — ну дітя. «Здравствуйте». «Здравствуйте». «А у вас телефона нет прастова, кнопачнава? Я купіл би ево у вас — з домом связацца». Говорю: «Нету, всьо уже позабіралі нахр*н».

І потом же ж пошло вот ето — езда туда-сюда. Танкі пощиталі, на телефон хлопцам, і потом телефон опять спрячу. Ну я так думаю, тут прослушкі у ніх не било, ані б вичеслілі [...]. І потом в одін день опять шото двіженіе по уліце, «урали» тентованіе: туда-сюда. Вихожу. Уже отут (показує рукою — *О. Ш.*) «урал» у меня стоїт, тоже — задом сюда, передом — сюда. Ані уже тут сідят, скамейку тут поставілі, двоє, мангал, уже развелі огонь, сухпаї еті греют. Сідят, едят. Я говорю: «Пацани, — говорю, — я, у меня, — говорю, — мать тут, хожу тут ето...». «Ходіте, нам нічьо, повязку тока белую оденьте». Так он там косинка белая вісела, я оторвал кусок, он мне сам привязал.

Ну вишел і тоже ж так — розговаріваєм. Он сідіт, ну діті, бл*дь, я знаю, 18—20 лет. Я опять тоже: «Откуда?». «С Алтая». «Ну я, — говорю, — у меня однокласніца в Горноалтайске там». «Дак я с Горноалтайска», — говоріт. «Ну, — го-

ворю, — дак, може, слішав там, клуб, — говорю, — собаками хаскі зазімаюца?». «А, слішав, — говоріт. — Дак там імі все зазімаюца». Ну ето так стоїм, разговаріваем. Он сідіт, і так: «А чьо ви не бежите с етай України?» — на меня. Я говорю: «Слішиш, я не поняв, а чьо я должен бежать со своево дома? Ти знаєш, пока ти сюда не пріехал, я жил — не тужил. Тоже сказалі, шо фашисти?» — говорю. Говоріт: «Да». «Хто, — говорю, — замполіт? Єсть замполіти?». «Єсть». «А занятія гдє, — говорю, — в ленкомнате?». «Да, в ленкомнате». «Так, — говорю, — і осталась, как в Союзе?». Говоріт: «Да». «Так і називаецца?». «Так і називаецца: ленкомната, і замполіти єсть». Ну отак от... [...]. Вот ответ.

Пошол я. В хату зашол, смотру: тут уже мінамьот тащют по уліце на телеге, тут поставілі мінамьот, де щас хлопци (показує рукою — *О. Ш.*), там дальше поставілі мінамьот. А машин же етіх опята же: отут мне забор, он, развалілі на углу, де машина стаїт, тут от загналі опята, как танкісти как-то съехали, машини появілісь, пехота [...]. Вот ето ж двіженіє. І потом тут как-то мінутой раскат бабахнет. Навернає, наши пульнулі. Медпункт, ото побітіє стени, отут, відно, оно гдє-то прілетело. Я ж вискачіл на уліцу, думаю, тікати кудись надо ж. Ані тут все как спохватіліся, одін в кузаве, два со своїмі сухпаямі, еті тарелкі, всьо гуртом в кузов — туда, он їм в руці подають, позатягівал в кузов, ехати... А тут, понімаєте как, тут горіт. Єхати — тут, оттуда машина навстречу. Ані нос в ето... Тут всьо как ето... Ані, навернає, подумалі, шо обстрел. Короче, отаке... І вот ето в теченії, я знаю, ну, навернає, мінут двацать. Рассосалісь все, німа нікаво. Вот больше машин уже тут не било.

Опята еті все позганялі, все еті БМП, танк ішов, і короче, опята позатикалі еті все дири, і потом от так от, і «урал», і «камаз» тентований, «маз» бил. Возле ожидалки вечерам станут, гдє ані там жилі — хр*н їх знаєт. Тут штаб. Короче, отаке... Ми тут не висовивалісь. Як ані тут єдут, — в окно, почитаю, хлопцам одзвонюсь. Вийду, квадрокоптер наш подзавіснет — вісіт. Ані ото увідять — пттррррр — стреляють. Там вісел. Ну і вот ета ж так ходілі.

Тут же ж 9 марта утром в шестом часу утра хата ж ета занялась. Тушилі-тушилі ані... Адін с колодца воду ведром тягаєт, другой поліваєт. Полівал-полівал... Потом ведро нах*р кінул отуда в огонь, в сторону. Адін каструлі там прутом тягал — тоже кінул. Потом куртки порастьогівалі, греюца стоят. Я усцик*лся. Ну потом же огонь пошол, сюда пошол. Правда, потушилі.

Ну а потом же ж дньом по двору лажу. Адін баєц лазіт. Говорю: «Шо там случілась у вас?». «Да вот вчера обстрел бил, наверное осколак залетел, да в матрасе, наверное, ночью тлел. Под утро загорелся». Думаю: п*зді, нах*р, наверное топілі хорошо. Гореть начало-то сверху. Короче, хати нема. Потом началі, вот ета ж, завалілі кірпіч. І тягают. Бліндажи делалі.

О. Ш.: А навіщо вони робили бліндажі? Вони думали, що буде наступ?

О. С.: Ані тут конкретно поокопівалісь. Тут прігналі, ета, їхній на кразавкій платформі екскаватар. Ані копалі тут, механізіровано копалі. Тут такое понакопівалі, щоб ви віделі — у людей уже багато хто позакапівал. Брьовен понавозілі, у каво гдє шо там, ета, ані тут конкретно закрєплялісь.

О. Ш.: А на Чернігів вони ходили? До ЗАЗу?

О. С.: А хто знає, куди ані... Я вот в окно віжу: тудасюда. Откуда я могу знать, кудасюда ані їзділі? Ані вот так раз — направо. Ну там кудасюда виеждать, тудасюда до хутора? Там же і в Халявіне стоялі, і в Толстолесе стоялі, і в хуторі, і Бог ево знає... Третьєва числа (березня — *О. Ш.*) бойца привезлі ані нашева, убітава, відно терабаронщик. Так же ж з братам пятава числа (березня — *О. Ш.*) ми ево закапивалі. Он пралежал там, так: «заберіте, закопайте». Ну, пошлі. Так там водонапорная башня, так там закопалі.

О. Ш.: У бійця документів не було?

О. С.: Ніцьо. Ніцьо не било. Тут потом уже ж, я же сообщіл, і потом уже ж тут поліція била, і СБУ... Так ми тут і показанія, і приехала бригада, і ексу-мація, викапивалі человека. Кто, шо, короче... Командір потом прієжджал. Ну я словесно опісал. Ну ані предполагалі, хто у нас, говоріт, троє тут пошлі, двоїх ранілі, адін не вернувся, снайпер. Ну так словесно опісал. Я говорю, ну еслі єсть фотографія, говорю, покажіте, я так опознаю. Ну хоть он і мьортвим — я опознаю. Ну ніхто ніцьо, ні ета. Ну, короче говоря, шо ево опознали. Ну вот, такое...

О. Ш.: А звідки ви дізнавалися інформацію про те, що відбувається?

О. С.: Ми телефони с радіоприйомниками слухалі. [...] Ми тут не оторване билі, марафон же етат слухал всю дорогу. [...] Да, слухалі ж, как, шо... Ну інтернета, ну бивает, так проскочет, а відна ж, вишкі где-та побілі, наверное. Київстаровській проскаківал іногда, лайфовській потух, дак ево у нас і щас нету. Київстар проскаківал, ну етат тоже ж, позавісало там всьо. Радіо слухалі.

О. Ш.: Вони роздавали якусь гуманітарку?

О. С.: Ну, как понять «гуманітарку»... Гуманітарка — ета понятіє таке... Ета ж окупанти — яку гуманітарку?! [...] Где-то, може, з середіні окупації людям давалі муку, крупи, консерви давалі. А потом, уже будем говоріть, бліже тудасюда, ну ми ж не зналі, когда ані уйдут, тоже ж так. Я ж, ото, вийду спічек попросіть і: «Как там, шо там, переговори ведьоцца там, не ведьоцца?». «Та ми ніцьо не знаєм, ми ні ета...». «Ну, дай спічек». Адін дал спічек. Потом ввечері слишу: тук-тук-тук. Вихожу: «Я вам там пріньос». Вишлі сюдасюда, там за каліткой коробка: «Там я, — говоріт, — я вам спічек положил, зажигалок, трі буханкі хлеба, консерви, тушонка, паштети, маленькіє такіє, масло слівочное в полосках такое. Возьміте». Кажу: «Зараз матері піду отнесу». «Так я отнесу і тудасюда», — говоріт. «Спасібо», — говорю. Забрал. Назавтра опять пріходіт, ещю пріносіт. «Возьміте», — говоріт. Я говорю: «Боец, ти откуда?». Говоріт: «Я із Пітера [...], да у нас всякіх». Потом... А, потом понаходілі где-то коляскі децкіє, понагружалі. Он мне отдал ета с коляской. Говорю: «Занесіте, он, пенсіонерке». Он говоріт: «Всем разнесьом». Пошлі тудасюда до соседкі. Ну нагужено ж там, в коробках. А последній день марта тоже ж, ото, опять стучіт. Мешок муці пріташіл. Ну тут прямо под ета. «Заберіте, — говоріт, — муку». «Да, — говорю, — ти меня закорміш. Спасібо, — говорю, — конешно, хай будет». Ввечері опять стучіт он і ещю двое. Я опять открываю: «Ізвініте, у вас спіртнова нету?». «Да ти знаєш, — говорю, —

я, — говорю, — не пью, я б і сам би випіл». [...] Да. «Проста, — говорю, — у нас тут, ета, супермаркет на повороті. Ми всегда, еслі надо, поехали. Ну тут другая ситуація, ну, говорю, нету у меня просто». Муку ету заташіл.

Брат говоріт: «Ти, наверное, какую-то страшную тайну знаєш, як Плахіш (Мальчиш-Плохіш, негативний персонаж казки А. Гайдара — *О. III.*), шо ані тебе всьо носят і носят». «Слиш, — говорю, — тут одно із двох: ілі на убой откармливають, ілі свалівать будут». І ані ж опять с етай, с коляской етай, потянулі. А у ніх тут етат, відна, склад бил, с торца, і опять по дворам повезлі. І вот ета, 1 апреля утром, в шестом часу: у-у-у-у-у — загудело. Я по окнам: ані с фонаріками бегают тут. І пошілі. Пошілі, пошілі, пошілі, пошілі...

О. III.: На Товстоліс?

О. С.: Ну да, ну я не могу сказать, куда, у нас тут одна дорога. Куда ані там — в Халявін, с Халявіна в Толстолес, намерное. Потом дньом уже наши прішлі, обнімаемся. [...] Іванич говоріт: «У вас же ані не стрельнулі, а с Халявіна виехали, башню повернулі і сюда в нашу сторону: бабах. У нас, вроде, — говоріт, — нічьо, а по Чернігову, вроде, полетело». Ну і оце ж, оце ж таке...

Ну, конешно, прігнали трактор с Товстолеса с пріцепом. Єхалі полный трактор: узли, клункі, коробкі. А тут фермер за селом, свінарнік... [...] Да, там «кітаец», тракторец с пріцепчіком — тоже забралі. Хати, каторіє люди побрасалі, хати те почістілі. [...] Ну а где люди жилі, нікаво аніні... Грех жаловацца, людей вапще нікаво не трогалі.

О. III.: Собак не пристрілювали?

О. С.: Вот я такого не чув. Свіней, конешно, на свінарніке там ані перетлумілі. Ані тут жралі. Потом пошілі ми смотреть по дворам, де стоялі, — так і голови, і хребти, і шкури [...]. І хлопци ж, тероборона, наши ж, сталі на свінарніке, так, говорят, убітих стока ж било... Закапивалі. Ну, намерное, потешалісь, проста растрелівалі [...]. Так шо за щьот того свінарніка так ані і наших не тронулі, будем гаваріть [...].

Ну а так шо, і там же люди с німі політінформацію проводілі. Я ж, от, допустім, как вам сказать, так от шо відел, а я ж, допустім, і не знал, сколько їх здесь, связь пропала, я ні позвоніть нікому... Я віжу, шо оттуда ані єдут, оттуда вроде как виежают, там же ж стоялі, і туда залеталі. Там, віжу, сварка — варілі, ремонтіровалісь намерное. Там сварка работала по вечерам. Варілі. Ну ето ж так, шо я віжу. А куда ж, ми ж не хаділі...

О. III.: То якого числа вони вийшли з села?

О. С.: 1 апреля.

*Записано 10 липня 2022 р. у с. Полуботки
Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
Респондент 1966 р. нар.*

Шифр експедиції: E5/Чернігів-2022 (09.07.2022 — 10.07.2022).

Записав і підготував до друку О. Шевчук

Надійшла / Received 29.03.2023

“...RUSSIANS IN THE YARD ARE STANDING, I AM PERSUADING THEM TO SURRENDER THEMSELVES TO CAPTIVITY”:

THE STORY OF AN EYEWITNESS ABOUT THE OCCUPATION OF POLUBOTKY VILLAGE, CHERNIHIV REGION

(February 24 — April 2, 2022)

The purpose of the publication is to introduce to the public the testimony of Polubotky village resident. He survived the occupation of the village during the offensive of the Russian occupation troops (February 24 — April 2, 2022). He had constant contact with representatives of the occupation army and persuaded them to surrender. To achieve the goal, the interview **method** was used. It was based on a specially developed thematic questionnaire, which includes more than 100 questions. By using it, the researcher could obtain the necessary information by interviewing the respondent. The scientific novelty consists of an introduction to the public of new oral history sources on the survival strategies of the civilian population of the villages adjacent to Chernihiv that were occupied in the spring of 2022. Conclusions. The collected testimony can be considered an additional source in the matter of recording the Russo-Ukrainian war as well as a significant source of everyday life practices and survival strategies research.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, occupation, resistance, oral history, survival practices, Chernihivshchyna, Polubotky village.*



<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.060>

УДК 638(477):(470+571)«17»

Олександр ГУРЖІЙ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

oleksandrgurzij003@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

УКРАЇНСЬКЕ ШОВКІВНИЦТВО В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XVIII ст.)

Мета — охарактеризувати впливи політики російського імперського уряду на розвиток українського шовківництва у XVIII ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах неупередженості, детермінізму, з використанням загальнонаукових методів аналізу, синтезу, аналогії, абстрагування й узагальнення, а також проблемно-хронологічного підходу.

Наукова новизна. Вперше проаналізовано становлення та розвиток національного шовківництва порівняно зі схожими процесами в Росії, а також охарактеризовано деструктивну роль у цьому процесі імперського уряду. **Висновки.** Доведено, що впродовж XVIII ст., попри часто насильницькі спроби царату спонукати українців масово займатися цією галуззю виробництва, не було досягнуто бажаних результатів: імпорт шовку продовжував домінувати над експортом, причому якість ввезеної продукції залишалася на досить низькому рівні.

Ключові слова: шовківництво, Україна, царат, російський імперський уряд.

Ще від середини минулого століття західноєвропейські й американські історики особливо активно почали писати про запровадження та поступове посилення колоніальної політики російського уряду на приєднаних у другій

Цитування: Гуржій О. Українське шовківництво у контексті економічних інтересів Російської імперії (XVIII ст.). *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 60—78. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.060>

© Видавець ВД «Академпериодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

половині XVII—XVIII ст. українських землях [1, С. 132, 135, 143]. Спеціально дослідивши українсько-російські економічні зв'язки від 1654 до 1917 рр., К. Кононенко переконливо довів деструктивну роль у цьому аспекті «колоніальної політики Росії». На його думку, XVIII ст. стало вкрай негативним переломним етапом в долі українського народу. Автор, зокрема, зазначив, що якщо раніше Україна «була вже багатою» і знаходилася «на шляху до всебічного розвитку індустріальної бази», займала «активну позицію» в міжнародній торгівлі, то у XVIII ст. вона поступово занепадала «під тиском чужої (іноземної) сили», будучи підкореною «колоніальній російській політиці». Економічні стосунки, які існували на той період між жителями обох країн, дослідник однозначно визначив у формі взаємин «держави-метрополії» (Росія) та «колонії» (Україна) [2]. Англійський історик Д. Ельтон акт так званого «возз'єднання» охарактеризував як «завоювання Росією України», що в результаті неабияк «звужило кордони Європи на тривалий період». Водночас він показав тодішню Московію як неєвропейську, нецивілізовану країну [3, С. 18]. М. Чировський наголосив на тому, що метою політики царизму було утримання економіки України у статусі придатку як «сільськогосподарського регіону» та «джерела сировинних матеріалів для всеросійського ринку» [4]. Д. Басараб назвав подібні заходи Росії «експансіоністською програмою» [5].

Зрозуміло, що згадані концептуальні методологічні оцінки та характеристики не могли бути об'єктивно сприйняті в радянській історіографії, а тому зазнавали огульної критики [6—10]. Щоправда, слід брати до уваги й той незаперечний факт, що на тодішній час така форма викладу історичного матеріалу була чи не єдиною можливістю донести до радянського читача думки зарубіжних дослідників.

Шовківництво, як один із видів виробництва з обробки волокнистих речовин, у своєму історичному розвитку помітно вирізнялося від інших галузей промисловості ранньомодерного періоду — і за часом виникнення, і за своїми обсягами, суспільними й економічними можливостями, а особливо потребами населення. З огляду на те, що у виготовленні шовку була зацікавлена головною соціальною елітою України, насамперед шляхтичі, козацькі старшини (пізніше дворяни), вище духовництво та в дуже обмеженій кількості заможні містяни (бідні верстви здебільшого використовували полотно і грубе сукно), то на «промислові рейки» галузь почала ставати в першій третині XVIII ст., і досить довго не займала помітних позицій. У першу чергу це, безперечно, стосується традиційного народного одягу українців в межах усіх регіонів, де застосування цього виду тканини не простежується [11, С. 94—103].

Очевидно, слід уважати показовим, що О. Пономарьов, досліджуючи розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст., взагалі оминув увагою шовківництво [12]. Про значну нерозвиненість галузі через панування підневільної праці та відсутність належних обсягів вітчизняної сировини писав О. Нестеренко [13, С. 164]. Проте варто наголосити на тому, що вже у часи Русі імпортувалися різні види тканин, серед яких були й шов-

кові (паволока) [14, С. 187]. Певну роль при цьому відігравав наближений безпосередньо до руських земель Сурож — потужний осередок міжнародної торгівлі. Помітно наповнювали шовком ринки Київської держави країни Сходу. Побутували навіть регіональні назви привозних тканин: кизильбашські камки (Персія), халебські (Сирія, м. Алеппо), токатські (Малоазійський півострів, м. Токат) [14, С. 197]. «Шовковий шлях» через Русь пов'язував Європу та Азію. Цю продукцію імпортували Франція, Англія, Нідерланди, Німеччина. Про дорогі різнокольорові шовкові тканини згадується в літописах, русько-візантійських договорах тощо.

Так, «Повість временних літ» містить інформацію про те, що київський князь Олег у перемовинах із володарями Візантії 907 р. поставив одну з умов добросусідства: надання вітрил із паволок, мовляв, пошійте «парусы волочиты руси... И воспяша русь парусы паволочиты» [15, С. 25]. А те, що на сторінках літопису поряд із шовком (у вигляді дарів, данини) неодноразово фігурувало золото, свідчить про поцінування руськими правителями згаданої тканини на рівні з дорогоцінним металом або виробами з нього [15, С. 29, 34, 50, 131]. Траплялося, що й невільників обмінювали на паволоки [15, С. 36]. Саме шовківництво забезпечувало понад 70 % усього імпорту Візантії [16, С. 75].

Незважаючи на доволі уривчасті відомості, можна констатувати, що постачання продукції шовковиробництва та забезпечення нею українського ринку певною мірою відбувалося з багатьох країн світу у період від князівської доби до ліквідації Гетьманщини наприкінці XVIII ст. Наведемо найбільш характерні приклади: князь Данило Галицький носив одяг, обшитий грецьким шовковим мереживом [17, С. 541]. На маршруті від повітового містечка Торунь (Хелмінське воєводство) до волинського міста Володимира у другій половині XIV ст. існували чимало митниць, де з каменя¹ шовку збирали податок 0,5 гроша [18, С. 20—21]. Статейний список посольства великого князя Івана Васильовича до короля Казимира IV з протестом проти розміру митних зборів у Києві, Чорнобилі, Чернігові й Новгороді-Сіверському фіксує серед незаконно конфіскованих купецьких товарів шовкову тасьму, яку князівський дяк «насильно взяв» (1488 р.) [18, С. 34]. А ось як торгівлю в Києві з країнами Сходу описав Михалон Литвин (середина XVI ст.): «Тим часом київські намісники, відкупники, купці, міняйли, власники човнів, візничі, провідники, корчмарі постійно збагачуються, і досі ще ні москвитин, ні турок, ні татарин на це не скаржилися. Каравани приносять вигоду киянам і тоді, коли, простуючи через непрохідні степи, гинуть у зимову негоду під сніговими заносами. Тому трапляється, що в непоказних київських хижках, втім, більш ніж наповнених плодами, овочами, медом, м'ясом і рибою, з'являються дорогоцінні шовки, коштовності, соболині та інші хутра і прянощі в такій кількості, що я й сам, бувало, бачив там шовк, дешевший за полотно у Вільно» [18, С. 78]. З наведеного уривку стає цілком очевидно, що, по-перше, торгові люди в Києві

¹ Камінь — одиниця ваги, що дорівнювала 32—50 фунтам, або відповідала 1 пуду.

часом нагромаджували чималі обсяги «дорогоцінних шовків»; по-друге, тканину зберігали в «непоказних», але окремих «хижах»; по-третє, значна кількість шовку спричиняла зниження цін на нього.

Цікаво, що у середині XVI ст. сувої шовку подеколи вимірювали в літрах². Так, 1569 р. у Кременці митники відібрали в пінського купця, який їхав із Туреччини, 50 літр його «востного шолку» та ще й завдали «шкод немало»³. Тоді в регіоні за 1 літру шовку брали податок 1,5 копи⁴.

У середині XVII ст., навіть незважаючи на численні воєнні події, окремі торгівельні центри України поступово перетворилися на значні осередки поширення різноманітних зарубіжних тканин, килимів тощо. Серед таких вирізнялися Гельмязів, Жаботин, Золотоноша, Київ, Черкаси, Прилуки. Так, на великий ярмарок у Прилуках, що відбувався на свято Івана Хрестителя, шовк привозили купці з Румелії та Караманії [19, С. 184, 191—194]. Серед багатьох товарів, доправлених до Києва з Центральної Європи, різнокольоровий шовк нерідко посідав одне з перших місць [20, С. 336].

Московський уряд від другої половини XVII ст. приділяв дедалі пильнішу увагу торгівлі шовком із зарубіжжям. Позначалося це й на приєднаних українських землях, однак ще не йшлося про налагодження промислового шовківництва. Керуючись комерційними інтересами та ідеєю протекціонізму 22 квітня 1667 р. було прийнято Новоторговий статут, про причини появи якого сповіщалося: «Великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович, слушав докладные выписки и торговых статей с своими великого государя бояры и с думными людьми, указал, а его царского величества бояре приговорили: по челобитью Московского государства гостей и гостинных сотен и чорных слобод торговых людей от приезжих иноземцов во многих обидах торгах, которые проходили в Московском государстве и Великие России в порубежных городех помешкою продолжительные войны, и того ради приезжие иноземцы безстрашно учали товары худые поддельные, как в серебре и в золоте в литом и в пряденом⁵, так и в поставках⁶ в сукнах и в иных заморских товарах в царствующий град Москву и в города Великие России привозить, в которых товарах подлинно обличины, и такие худые товары сысканы, и руским торговым людем в заповедех в промытах многие убытки и домовные разорения учинились» [21, С. 117].

Зважаючи на це, передбачалося призначення спеціальних «голів і цілувальників», а також наглядачів за порядком купівлі та продажу, якістю товарів, проставленням на них відповідних клейм і печаток [21, С. 125]. При цьому неблагородним верствам категорично заборонялося носити одяг із

² Літра — одиниця виміру ваги шовку чи золотої пряжі, становила 240 г.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 25. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 564.

⁴ Тобто 90 грошів.

⁵ «Золото прядене» — шовк, оббитий золоченою або срібною ниткою.

⁶ Згорток полотна, знятий зі станка.

дорогих тканин («дорогие от шолку и от сукон поставов») [21, С. 131]. На продаж шовкових виробів було різко підвищено мито, їх не мали права купувати «простолюдини». Неякісний шовк заборонялося реалізовувати в усіх містах Російської держави [21, С. 133].

Можливо, через економічну вигідність шовківництва у царської влади поступово визріла ідея доцільності його місцевого розвитку. Проте реалізовувався цей задум непослідовно, що не могло не позначитися й на становленні українського шовковиробництва.

За часів Петра I Росія продовжувала залишатись порівняно економічно відсталою країною з переважно натуральним господарством. «Кадри» для мануфактурного виробництва вдавалося залучати за допомогою «кривавого законодавства» [22, С. 320]. На «фабриках» або «заводах» використовувалася головно примусова праця кріпосних, «гулящих людей», військовополонених, «баб і дівок», які не підлягали смертній карі, але скоїли серйозні злочини [23, С. 666], дорослих із числа незаконнонароджених, що оволоділи певними професійними навичками [24, С. 220], засуджених на заслання чи до каторжних робіт [24, С. 937], розкольників [25, С. 47], жебраків і жебрачок [26, С. 956]. У 1721 р. було оприлюднено указ, в якому йшлося: «Для ссылки в работу винных баб и девок отсылать в Берг и Мануфактур коллегии и отдавать из той коллегии компанейщикам, описывая, сколько которой лет в работе быть или по смерть, и содержать их при тех работах под караулом, давая им на пищу кормовые деньги по рассмотрению» [27, С. 410].

Доволі критично до започаткування Петром I нових галузей виробництва поставився М. Покровський, визначивши їх як «штучно створені», що йшли врозріз із «природним рухом народного господарства» [28, С. 306].

На початку XVIII ст. політика царського уряду щодо ініціювання шовківництва в Росії, включно з приєднаними українськими землями, не мала успіху. І насамперед тому, що за її реалізацію бралися люди, хоч і відомі при дворі, проте недосвідчені. По-друге, умови тодішнього «імпортозаміщення» аж ніяк не приваблювали ініціативних власників капіталів. Саме тому впродовж усього століття ввезення шовку з-за кордону не припинялося, а навіть зростало. Так, у 1758—1760 рр. тільки із Західної Європи цієї продукції надходило у середньому на 800 тис. руб. щорічно, із Китаю — на понад 170 тис. руб., із Персії — на 20 тис. руб. [29, С. 570].

Першу профільну мануфактуру було засновано 1714 р. в Москві. Її господарем («фабрикантом») став О. Мілютін. Тут планувалося виготовляти стрічки, парчу, позументи. Цікаво, що у «височайшій резолюції» останньому на право власності від лютого 1718 р. заборонялося привозити продукцію з «чужих країв», якщо він налагодить власне виробництво у належній кількості [30, С. 548]. До речі, до цих подій О. Мілютін значився царським «кімнатним грубником». У 1717 р. знову ж таки у Москві утворилася «компанія» у складі сановників Ф. Апраксіна, П. Шафірова, П. Толстого з метою заснування «штофної й парчевої фабрики». Проблеми в її функціонуванні зумовили

поповнення керівництва ще двома особами — купцями. А вже 1724 р. перші «високі інтересенти» вийшли з невігідної для них справи та забрали свої капітали. Купці ж продовжували виробництво, але поділили його на п'ять окремих частин, де працювали всього по кілька майстрів і робітників. Дроблення галузі через її очевидну непродуктивність було досить типовим явищем для першої половини XVIII ст. [31].

Станом на 1725 р. у Росії налічувалося, за різними оцінками, від 4 до 15 шовкових мануфактур, що, з огляду на розміри імперії, було вкрай малим показником. У 1750 р. їх кількість зросла до 37 [32, С. 106, 112]. Характеризуючи заходи Петра I у цій царині, М. Туган-Барановський визначив їх як «політику насаджування», адже часто вони здійснювалися «за безпосередньою царською вказівкою» [33, С. 15—18, 21—48].

У другій половині століття за чисельністю такого виду підприємств в імперії вирізнялися Москва, Астрахань, Ярославль, Петербург, Вологда та ін. В 1765 р. продукція всіх наявних у Росії 46 шовкових мануфактур оцінювалася в 501 тис. руб. [34, С. 474—475]. Імпорт шовку ледь не вдвічі перевищував його місцеве виробництво, причому останнє спрямовувалося головним чином на внутрішні ринки.

У 1767 р. нараховувалося вже 82 шовкових і «золототканих» підприємства з 2420 «купленими та відданими за указами на фабрики» робітниками, 181 кріпаком, 1939 вільнонайманими (причому залежна група робітників становила 57 %). У 1799 р. лише Мануфактур-колегія керувала 357 шовкоткацькими та позументними підприємствами, на яких було задіяно 905 «казенних приписних», 1167 «покупних», 90 поміщицьких, 3935 вільнонайманих осіб, котрі виготовляли продукцію на 3938,3 тис. руб. [35, С. 177—178]. Як бачимо, на кінець століття галузь дещо «капіталізувалася» в бік використання вільної праці. Правда, це ще не могло свідчити про базисні зрушення і встановлення міцних буржуазних відносин. У будь-який момент указівка «згори», зміна господаря, залучення кріпаків, купівля підприємства могли змінити співвідношення вільнонайманої та підневільної робочої сили.

Починаючи від лише кількох працівників у першій половині XVIII ст., кількість задіяних у виробництві поступово зростала — у середньому до 150—200, а інколи й 500 осіб. Серед вільнонайманих майстер отримував за день 10 коп., а жінки й неповнолітні — по 2 коп. Проте навіть наявність «своїх» мануфактур, збільшення їх кількості ще не свідчили про достатні потужність і розвиток виробництва. Адже в багатьох випадках вони залежали від постачання сировини з-за кордону. Наприклад, 1758—1760 рр. у Росію щорічно завозилося до 3,2 тис. пудів шовку-сирцю [32, С. 136]. Зрозуміло, що без створення власної бази первинної продукції досягти помітних успіхів було неможливо, оскільки виникала періодична загроза економічного тиску з боку країн-імпортерів. Тим більше, що з багатьма з них час від часу спалахували збройні конфлікти. Тому-то уряд, прагнучи збільшити обсяги виготовлення й поліпшити якість профільної сировини, видавав численні розпорядження.

Однак це не завжди приносило бажаний результат, окремі мануфактури ледь животіли. Так, відомість 1727 р. зафіксувала функціонування в Кизлярському урочищі підприємства вірменина С. Васильєва, першорядним завданням якого влада визначила виготовлення шовку-сирцю з тутових «червей», а також «сеяние хлопчатой бумаги». Утім у результаті справа не заладилась, адже за кілька років (від 1718 до 1727 рр.) було отримано всього 2 пуди продукції. Через це чимало «фабрикантів», щоб не втрачати на шовківництві, паралельно запроваджували інші види мануфактурного виробництва, а їхні підприємства перетворювалися на комбіновані [36, С. 352].

У результаті царський уряд звернув увагу на потенційно продуктивні регіони України, насамперед Лівобережжя та Слобожанщину. Наскільки неактуальним для місцевого простолюдю було шовківництво, згадувалося вище. І це при тому, що тутові дерева культивувалися тут здавна (найперше як джерело ягід). Дорожнеча власне матеріалу та виробництва сирцю не спонукала займатися цією справою. Показовими у цьому аспекті можуть бути записки генерального підскарб'я Я. Марковича як типового представника козацької старшини періоду Гетьманщини. Починаючи від 1716 р. й майже до самої смерті (точніше, до 1767 р.) він ледь не кожного дня занотовував усі події, зокрема й обіди зі впливовими особами, свята, весілля, похорони, купівлю чи продаж товарів, людей, худоби, писав про побут, одяг і т. д. Уперше записи про шовк у нього з'явилися 1725 р., причому це не було пов'язано із місцевим виробництвом та навіть з українською територією. Перебуваючи під час війни з калмиками на оборонній лінії «посередині від Волги до Дону» він звернув увагу на багато «дивних речей» у супротивника. Так, один із калмиків сів на землю та, утримуючи на ногах священну книгу, написану мовою, «схожою на перську», почав молитися. При цьому ноги й голова його були обв'язані червоним шовком [37, С. 92]. Першу купівлю цієї матерії самим автором записок у тексті датовано 1726-м роком. Сталося це, знову ж таки, під час воєнного походу, коли козацький старшина відвідав «індійські ряди» та вдало виторгував «шовк добрий» за ціною «фунт пів 7 золотих». Можливо, настільки вигідна покупка відбулася тому, що торгівці-індійці на той час пили «конопляне молоко» з опіумом [37, С. 197—198]. 29 січня 1727 р. Я. Маркович наказав своїм слугам в Астрахані купити «за морем», окрім кількох хлопчиків, двох «сутих» пасків, срібних і мідних пристроїв для паління тютюну, різного хутра, перлин тощо, ще й «партію» шовку (за умови, якщо 1 пуд коштуватиме 40 руб.) [37, С. 212]. Набута в різний спосіб такого виду готова продукція почасти йшла на продаж, подарунки, але щось залишалось і для власних потреб. Наприклад, того ж року мемуарист «жиду Юдку дал шолку 5 лотов сделать два шнурка с тясомками до двух кунтушов, и до лески тясму с китецею и кутасом: за сребро и труды 5 рублей с полтиною» [37, С. 230]. Отже, як бачимо, про власне виробництво шовку тут не йшлося, хоч потреба в ньому, нехай і не надто значна, все ж існувала.

На 1720-ті рр. припало заснування в Києві кількох приватних і державного шовкових «заводів». Це здійснювалося за безпосередньої вказівки централь-

ного уряду. Один із таких 1724 р. відкрили вихідці з Балкан, зареєстровані в місті як С. Михайлов та І. Дирей. Від Комерц-колегії вони отримали кредит у сумі 4870 руб.⁷ На Подолі від 1725 р. діяло шовкове підприємство на державних засадах. Тут, а також у Кловській долині, заклали розлогі тутові сади для вирощування шовкопряда. У 1724—1725 рр. в інтересах київського шовківництва порушувалося питання про запрошення до міста іноземного фахівця, яким виявився француз І. Фігірей⁸. Показово, що на початку 1730-х рр. він навчав своєму промислу вже дітей солдатів місцевого гарнізону⁹.

Імператорський указ київському губернаторові від 1729 р. містив розпорядження надати земельні ділянки й забезпечити насіннєвим матеріалом усіх киян, які виявлять бажання розводити тутові дерева для вирощування шовкопрядів¹⁰. У 1728—1729 рр. грек за походженням Ю. Леонтьєв отримав дозвіл на облаштування в Києві шовкового «заводу», причому з правом подальшого безмитного продажу сирцю впродовж десяти років. Однак він був зобов'язаний інформувати Комерц-колегію про досягнуті результати¹¹. Ця установа пильно відстежувала розвиток шовківництва в місті й вимагала періодичних звітів від місцевих «фабрикантів». Так, у 1733 р., згідно з отриманим ним спеціальним указом, відповідного змісту рапорт підготував «утримувач» мануфактури грек С. Михайлов¹².

Проте досягти належних обсягів виробництва, незважаючи на всі заходи імперської адміністрації, на означених підприємствах не вдавалося. «Завод» на Подолі за десять років свого функціонування спромігся виготовити всього близько 3 пудів шовку, що навряд чи могло задовольнити потреби навіть самих лише містян [38, С. 66].

Київський магістрат 3 листопада 1745 р. повідомив про отримання указу імператриці із заборонаю прикрашати одяг коштовностями¹³. Можливо, так чи інакше це стосувалося й золотого та срібного оздоблення шовкових тканин. Звичайно, такий захід здешевлював убрання, але не підвищував якість його виготовлення. Хоча маємо відомості, що 1746 р. кияни їздили за кордон, зокрема до Угорщини, у справі вивчення кравецького ремесла¹⁴. Цікаво, що «утримувач» шовкової «фабрики» в Києві С. Ноздрін 1747 р. вирушив у Трубчевськ і Брянськ для закупівлі круп на власні потреби та для працівників¹⁵.

У 1749 р. за рішенням Сенату Київський казенний шовковий завод було передано у підпорядкування вихідцю з Франції А. Гамбету. Водночас його

⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 68—69.

⁸ Там само. Спр. 69; Спр. 70. Арк. 1—14.

⁹ Там само. Спр. 296. Арк. 1—6.

¹⁰ Там само. Ф. 1127. Спр. 33. Арк. 7—9.

¹¹ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 69.

¹² Там само. Спр. 1263. Арк. 1—6.

¹³ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1263. Арк. 1—6.

¹⁴ Там само. Спр. 1412. Арк. 1—12.

¹⁵ Там само. Спр. 1482. Арк. 64 зв.

зобов'язали заснувати ще одне підприємство такого ж профілю, але вже за власний кошт. У такому разі Генеральна військова чи Київська губернська канцелярії (якщо йшлося б про Київщину) мали безоплатно виділити земельну ділянку. При цьому рекомендувалося застосування вільнонайманої праці як іноземців, так і місцевих жителів. На підтримку діяльності нового підприємства передбачалося залучити підготовлених спеціалістів та учнів Київського казенного заводу, а також виділити з останнього необхідні інструменти. Власник, своєю чергою, обіцяв упродовж восьми років розвинути та покращити підпорядковане йому шовковиробництво. Проте були дві обставини, котрі не стимулювали цей процес. По-перше, розпорощення одного підприємства на користь іншого навряд чи сприяло б успіху справи. По-друге, після восьми років експлуатації новий «завод» мав перейти у власність тих осіб (держави), на чийй землі він розташовувався [39, С. 110—112]¹⁶. Зрозуміло, що за таких умов комерційно налаштована людина не віддаватиметься повністю справі й не вкладатиме власні кошти та енергію в підприємство, яке згодом має опинитися у чужих руках.

Тому, цілком закономірно, подібні ініціативи незабаром сходили нанівець, а залучені до них навіть потрапляли під державні санкції. Так, у лютому 1751 р. розпочалося слідство про стягнення недоїмок за минулий рік зі вже згаданого С. Ноздріна¹⁷. Не виконував своїх зобов'язань і А. Тамбет: новий «завод не завел», а старий «привел в несостояние». Насамкінець підприємство у нього відібрали й передали ад'ютантові Полтавського полку В. Іванову — людині з певним досвідом, адже вже мав профільний заклад у Києві. Йому навіть дозволили використовувати солдатів місцевого гарнізону, утім «без всякого излишества». Події відбувалися так. У 1762 р. спеціальна комісія оглянула Київський казенний завод із виготовлення шовку. Результати перевірки виявилися невтішними. Відтак з'явилось розпорядження про передачу підприємства В. Іванову зі сподіваннями на «підняття й розширення» його, а також збільшення обсягів виробництва продукції¹⁸.

Кількість профільних «заводів» повільно, але зростала. Зокрема черговий такий було засновано 1750 р. в Переяславі на ділянці відставного сотника Є. Гулака¹⁹.

30 жовтня 1751 р. Сенат оприлюднив розпорядження про надання значних преференцій особам, які вирощуватимуть тутові дерева та будуватимуть спеціалізовані мануфактури. Передбачалося запрошування майстрів із різних місцевостей. Але був нюанс: весь сирець з України потім мав постачатися на підприємства власне Росії, причому за обумовленими цінами [39, С. 718—719]. У 1752 р. копію указу про розведення тутових дерев і шовкопрядів, бу-

¹⁶ Там само. Ф. 1632. Оп. 1. Спр. 300. Арк. 1—3.

¹⁷ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1945. Арк. 1—11.

¹⁸ Там само. Ф. 1127. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 7—9; Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1211-в. Арк. 31—34.

¹⁹ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1757. Арк. 1—16.

дівництво профільних підприємств і залучення спеціалістів було доставлено в канцелярію гетьмана К. Розумовського з метою подальшого поширення в Лівобережній Україні²⁰. У зв'язку з цим Мануфактур-колегія передала Київський казенний шовковий завод з усіма будівлями та «майстровими людьми» війту Чернігівського магістрату Коневському, а у самому Чернігові йому виділили частину «лугової землі», адже той пообіцяв поставити тут ще одне шовковиробництво. Тоді ж усіх «фабрикантів» було запевнено щодо звільнення їх від військової служби, постоїв і сплати мита впродовж десяти років²¹.

Від початку 1750-х рр. на Київщину та в Київ імперська влада дедалі активніше направляла контролерів, котрі мали наглядати за станом шовківництва й, відповідно, інформувати про це. Так, 1752 р. Мануфактур-колегія відрядила до Києва радника Артамонова із завданням проінспектувати місцевий казенний шовковий завод. Він також мав оглянути придатні для подальшого розвитку справи околиці, оцінити якість тутових насаджень і закупити 1 пуд сирцю як зразок²². Наступного року зі схожою місією прибув радник Аргамаков. Придбані ними партії засвідчили порівняно високу, як для Російської імперії, якість шовку-сирцю, придатного для виробництва оксамиту, тафти тощо.

У 1753 і 1754 рр. центральний уряд особливо прискіпливо поставився (на рівні спеціального указу) до заснування та належного облаштування профільних підприємств на Українській оборонній лінії. Тим, хто бажав долучитися, знову обіцялося звільнення від військової служби, постоїв, податків на десять років. При цьому «гарантувалася» закупівля продукції власне російськими мануфактурами. З цією метою було організовано спеціальний «виклик» підрядників²³.

У другій половині 1750-х рр. влада взялася за розширення шовківництва на Слобожанщині. 1757 р. Сенат оприлюднив схожий за змістом, як і для Лівобережжя, указ, згідно з яким до промислу заохочувалися селяни Української оборонної лінії, частина якої проходила в межах регіону; також обіцялося звільнення від військової служби та постоїв; надавалися безмитні пільги на десять років. Шовк-сирець при цьому знову ж таки мав постачатися на власне російські мануфактури. З цією метою планувалося ознайомлення зацікавлених осіб із досвідом роботи на інших підприємствах [40, С. 220—221].

Проте загалом ситуація залишалася все ж незадовільною: імпорт був дорогим, власні готові вироби — переважно низької якості, а їхня кількість не могла вдовольнити потреби населення. До того ж із Персією (одним з основних постачальників шовку²⁴) періодично виникали збройні конфлікти.

На території Лівобережжя і Слобожанщини не допомогла навіть спроба центрального уряду виділи шовківників із загальної групи «фабрикантів»,

²⁰ Там само. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1211. Арк. 1.

²¹ Там само. Спр. 1211-а. Арк. 6.

²² Там само. Спр. 1211-б. Арк. 15.

²³ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2253. Арк. 1—66; Спр. 2266. Арк. 2; Спр. 2270. Арк. 1—12; Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1159. Арк. 1—2.

²⁴ Там само. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 21.

надавши їм пільговий статус і звільнивши від внутрішніх поборів²⁵. Склалися поіменні списки майстрів, підмайстрів, учнів²⁶.

Водночас слід визнати: від середини 1750-х до кінця 1770-х рр. особливу увагу влада Російської імперії приділяла все ж таки київським профільним підприємствам, і в першу чергу казенним. Про це свідчать численні архівні матеріали. Так, 19 квітня 1754 р. капітан Лбов своїм рапортом сповістив про отримання указу з Київської губернської канцелярії стосовно передачі на Київський казенний завод шовкопрядів, які надійшли від російського резидента в Туреччині Обрескова²⁷. Того ж року для технічного переоснащення цього підприємства було виділено певні грошові суми²⁸. У квітні 1756 р. у черговий раз сюди доправили партію якісного шовкопряду — цієї справою займався капітан місцевого гарнізону Бабошин²⁹. Тобто в 1754 і 1756 рр. за постачання гусені відповідали офіцери. До функціонування промислового закладу долучалися й солдати гарнізону, а разом із ними школярі та учні, за що регулярно отримували відповідну платню³⁰. Із листопада 1756 до серпня 1757 рр. відбувалася офіційна передача Київського казенного шовкового заводу в управління війтові Чернігівського магістрату Коневському³¹. Відтоді до кінця 1762 р. «майстрові люди» Гостяєв, Шапошников і ще кілька регулярно відправляли до Мануфактур-колегії відомості про обсяги виготовленої продукції, висадку тутових дерев, прибутків та видатків на утримання підприємства³². До виплати жалування учням і контролю, закупівлі дров долучалася Київська губернська канцелярія³³. У 1759 р. для переоблаштування виробництва запросили фахівця з Іспанії А. Ріотієра³⁴.

В подальшому імперський уряд не полишав спроб збільшити кількість підприємств із виготовлення шовку. Так, у 1765 р. київський губернатор І. Глебов отримав від Катерини II указ про необхідність надання надвірному радникові Наковальїну ділянки землі для висадки тутових дерев у Києві за його власним бажанням³⁵. Тоді ж (до 1771 р.) продовжував функціонувати «завод» на Подолі³⁶.

Указ і розпорядження («визначення») Київської губернської канцелярії від 13 вересня та 2 жовтня 1766 р. зафіксували виплату платні учням шовко-

²⁵ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 516. Арк. 1.

²⁶ Там само. Ф. 1958. Оп. 1. Спр. 1025. Арк. 14.

²⁷ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2468. Арк. 1—2.

²⁸ Там само. Спр. 2460. Арк. 62, 64, 83—86.

²⁹ Там само. Спр. 2748. Арк. 1 і далі.

³⁰ Там само. Спр. 2757. Арк. 5.

³¹ Там само. Спр. 2747. Арк. 1—32.

³² Там само. Спр. 3863. Арк. 1; Спр. 3211. Арк. 1 і далі.

³³ Там само. Спр. 2958. Арк. 1—22.

³⁴ Там само. Ф. 193. Оп. 2. Спр. 521. Арк. 1.

³⁵ Там само. Спр. 4488. Арк. 1 і далі.

³⁶ Там само. Спр. 4532. Арк. 35; Спр. 7809. Арк. 4 зв.; Спр. 6649. Арк. 7.

вого «заводу», яка надавалася з «гербових зборів» у розмірі 2 руб. 25 коп.³⁷ Тоді ж Мануфактур-колегія звільнила всіх власників шовкових підприємств Києва від сплати внутрішніх податків³⁸. Очевидно, це опосередковано свідчило про принаймні невисоку рентабельність цих мануфактур. Більше того, «фабриканти» ще потрапляли в особисту боргову залежність. Так, у Києві 11 лютого — 4 березня 1769 р. розглядалася справа про стягнення грошового боргу з власника шовкової «фабрики» купця Р. Смородіна колезьким асесором К. Матвеевим³⁹. У 1771—1775 рр. велася справа про чергове передання Київського казенного заводу новому господареві — капітанові рейтарської команди І. Суковкіну, а також виділення коштів на ремонт приміщень і відправлення учнів гарнізонної школи для роботи на підприємстві⁴⁰.

Незважаючи на всі негативні колізії, тобто часті зміни власників мануфактур, брак досвідчених працівників і заміну їх школярами, недостатні обсяги сирцю тощо, слобідсько-український губернатор Є. Щербінін 1773 р. доповів Катерині II про обнадійливі результати розвитку шовківництва, на що імператриця висловила йому своє персональне задоволення. З рапорту високопосадовця вона визначила, що слобода Нова Водолага може стати гарним прикладом для розширення справи. А тому спеціальний іменний указ зобов'язав відповідну провінціальну канцелярію забезпечити сприяння Є. Щербініну. На це було виділено значні державні кошти [41, С. 167]. Проводилися заходи щодо залучення місцевих жителів до висадки тутових дерев і розведення шовкопряда [42, С. 846]⁴¹. Того ж року в названій слободі здійснили опис реманенту профільних підприємств⁴², а в прилеглий місцевості до тих, хто займався шовківництвом, приєднали ще 1300 сімей. У багатьох випадках людей змушували працювати на таких «фабриках». 1774 р. на них уже було задіяно понад 5 тис. так званих «приписних селян» чоловічої статі [40, С. 221]. Замість раніше сплачуваних поборів у казну та поміщикам, відтепер вони зобов'язувалися виробляти шовк і здавати його державі [43, С. 18].

Жорсткі умови праці та соціальний гніт із боку адміністрації неодноразово призводили до непослуху працівників і навіть бунтів. У зв'язку з цим імперський уряд вирішив «реорганізувати» виробничий процес у цій сфері. А тому «приписним» — кожній сім'ї окремо — визначили нормативи виготовлення продукції, а потім «розпустили» людей по домівках. Відбулося розпорощення виробництва. Втім вони отримали від держави й певні пільги: ділянки землі в особисте користування, дозвіл на риболовлю (щоправда, за певну плату), щорічну невелику грошову винагороду [42, С. 452—454, 845].

³⁷ Там само. Спр. 4844. Арк. 1—2.

³⁸ Там само. Спр. 4848. Арк. 1—8.

³⁹ Там само. Спр. 6002. Арк. 1—6.

⁴⁰ Там само. Спр. 6675. Арк. 1—89.

⁴¹ Там само. Ф. 763. Оп. 1. Спр. 457. Арк. 1.

⁴² Там само. Ф. 1958. Оп. 1. Спр. 1025. Арк. 32.

У справі поліпшення стану шовківництва діяла практика запрошення іноземних, зокрема французьких, майстрів до Москви (1772 р.)⁴³.

В Україні існувала спеціальна посада — головний інспектор із шовкового виробництва. Періодично розроблялися інструкції щодо розведення та поліпшення тутових дерев, поширення якісного насіння й посадкового матеріалу.

Безпосередньо на Слобожанщині наглядач від Ахтубінських заводів і його помічники мали спеціальні приписи з ведення шовківництва (1773 р.)⁴⁴. Своєю чергою, тут відбувалася підготовка фахівців для власне мануфактур Росії. У 1774 р. ахтубінських «майстрів із намотування шовку» відправляли до Царицина⁴⁵. До Нової Водолаги також присилали спеціалістів задля обміну досвідом⁴⁶. У цьому поселенні 1775 р. було засновано нове профільне підприємство⁴⁷.

Проте як би часто не переглядався стан шовківництва на Слобожанщині, не оформлялися окремі справи про його розвиток (1775 р.)⁴⁸, але значного поліпшення у виробництві все ж не відбувалося. Про це свідчать такі показники: у 1774 р. в регіоні виготовлено 1 пуд 15 фунтів 45 золотників продукції, а наступного — 1 пуд 32 золотника [41, С. 168]. Тобто на всій Слобожанщині у середині 1770-х рр. вдалося виробити майже вдвічі менше шовку, ніж це зробив Київський казенний завод у 1730-х рр. Висновок однозначний: шовківництво було збитковим.

Звичайно, більш продуктивно (за оборотом капіталів та продукції) діяли підприємства, що належали безпосередньо купцям. Однак і вони нерідко залежали від грошей росіян. Так, у 1770-х рр. у межах Старокиївської фортеці власний шовковий «завод» тримав російський купець Р. Смородін⁴⁹.

У 1778 р. вкотре актуалізувалося питання розбудови казенних заводів у Києві. З цією метою було виділено кошти на облаштування технічних і житлових приміщень. Справою опікувалася губернська канцелярія, зокрема через службовця Трофімова⁵⁰. Наступного року вона цікавилася у 2-ї Малоросійської колегії, як розподіляти та куди відправляти готову казенну продукцію⁵¹.

На кінець 1790-х рр. на Слобожанщині в окремих населених пунктах (наприклад, Нова Водолага) налічувалося вже кілька десятків тисяч висаджених тутових дерев [40, С. 222]. Директор місцевого шовкового «заводу» Депарма (Парма) рапортував губернаторові О. Теплому про відправку з м. Валки до Водолаги майстра виробництва з новою партією гусені⁵². Характерно, що

⁴³ Там само. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 7098. Арк. 1.

⁴⁴ Там само. Ф. 1958. Оп. 1. Спр. 1025. Арк. 15.

⁴⁵ Там само. Ф. 1710. Оп. 1. Спр. 1241. Арк. 25.

⁴⁶ Там само. Спр. 1243. Арк. 38 зв.

⁴⁷ Там само. Ф. 763. Оп. 1. Спр. 478. Арк. 1.

⁴⁸ Там само. Ф. 1807. Оп. 1. Спр. 1668. Арк. 59.

⁴⁹ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 6675. Арк. 58.

⁵⁰ Там само. Спр. 8601/8603. Арк. 1—5; Спр. 8578. Арк. 26.

⁵¹ Там само. Спр. 9984. Арк. 1.

⁵² Там само. Ф. 1958. Оп. 1. Спр. 1025. Арк. 45.

окремі фахівці працювали на місцевих підприємствах майже чверть століття, втрачаючи тут своє здоров'я⁵³. Відомість 1797 р. про кількість робітників на Водолазьких заводах зафіксувала наявність багатьох кадрових спеціалістів⁵⁴. Саме тоді порушувалося чимало питань щодо посилення охорони тутових насаджень, реєстрації майстрів, підмайстрів та учнів, поліпшення технологічних процесів, розробки чітких правил і завдань для наглядачів тощо⁵⁵. До роботи залучали ковалів, теслярів й ін. Діяло спеціалізоване устаткування⁵⁶. Дирекція переймалася пошуком у межах губернії нових місць для закладки тутових плантацій⁵⁷. Примусове виконання робіт на інших шовкових «заводах» чи на громадських об'єктах водолазькими майстрами влада розглядала як незаконне. Для нагляду за порядком сюди відряджалися навіть солдати⁵⁸. Про порівняно високий рівень майстерності місцевих фахівців може свідчити той факт, що вже 1797 р. з Водолаги до Харкова було направлено консультанта із «залізною мотальною шовковичною машиною» для виготовлення аналогу тамтешніми ковалями⁵⁹.

Всі ці урядові заходи не надто поліпшили справи в регіоні, хоч обсяги виробленої продукції періодично дещо зростали. Так, на Водолазькій казенній шовковій мануфактурі було виготовлено в 1789 р. — 32 фунти шовку, в 1790 р. — 41, у 1791 р. — 8, в 1792 р. — 40, у 1793 р. — 60, в 1794 р. — 122, у 1795 р. — 40, в 1796 р. — 15, у 1797 р. — 15 фунтів, а загалом з 1789 до 1800 рр. — трохи більше 11 пудів [40, С. 224]. Як бачимо, амплітуда у масштабах виробництва в окремі роки була доволі значною, що свідчило про нестабільність галузі. Тому імпорту продовжував становити чималий відсоток, а це, безперечно, впливало на розвиток економіки, зокрема товарообмін у регіоні. Так, станом на 1785 р. топографічне видання зафіксувало, що в містах торгуються «сукна, бархат, плис и прочие шелковые иностранные и российские материи, получая привозимые греками и великороссийскими купцами иностранные из за границы, как то Силезии, Гданска, Лейбцига чрез Васильковскую заставу и Нежин по тракту чрез малороссийский город Ромны Полтавскою компаниею, английские из Санктпитебургга, российский из Москвы» [44, С. 78].

Не найкращим чином складалася ситуація й на Лівобережжі, навіть при тому, що тут масово висаджували тутові дерева [45]. Шовк сюди завозили кількома шляхами: із Санкт-Петербурга через Москву; із Кенігсберга через Польщу (шовкові та шерстяні французькі й німецькі товари, як-от тафта, «гродетур», атлас, оксамит, панчохи); із Лейпцига, Гданська, Вроцлава через

⁵³ Там само. Арк. 39, 160.

⁵⁴ Там само. Спр. 61. Арк. 4.

⁵⁵ Там само. Спр. 1025. Арк. 2—4, 9—12 і далі.

⁵⁶ Там само. Арк. 88—93.

⁵⁷ Там само. Арк. 28, 33.

⁵⁸ Там само. Арк. 37; Спр. 51. Арк. 1—9.

⁵⁹ Там само. Спр. 1025. Арк. 213.

Польщу; з Італії через Угорщину й Польщу (греки привозили венеціанські шовкові товари); з різних турецьких областей (Мореї, Македонії), а також Адріанополя [46, С. 477—479].

На місцях же в багатьох повітах, а конкретно у Хорольському, «женской пол в приличных их роду в разных и знатных рукоделиях, как то: блонды, бахрамы, кружева делают, чулки вяжут, золотом, серебром и шелком шьют; все сіе делают единственно для своей надобности и продолжения времени» [45, С. 84]. А, наприклад, у Лубнах торгівля виробами з шовку та інших тканин посідала ледь не перше місце [45, С. 69].

Із найбільш знакових подій у розвитку галузі кінця XVIII ст. слід згадати такі: в 1779 р. в Ніжині засновано шовкову й бавовняну «фабрику»⁶⁰; з метою поліпшення продукції Київська губернська канцелярія надала найкращі зразки на місцеві шовкові «заводи»⁶¹; у 1783 р. на всій території імперії було встановлено типові «фабричні марки» для шовкових тканин⁶²; 1789 р. до Києва у черговий раз приїхав іспанець А. Ріготієр із метою заснування нового підприємства⁶³.

Отже, впродовж XVIII ст. російський уряд використовував українські землі як сировинний придаток, а населення — як дешеvu, а то й дармову робочу силу. Процесами в українському шовківництві здебільшого керували російські можновладці, нерідко військовики, причому з досить поверховими профільними знаннями. Додувалися також іноземні майстри та комерсанти, дуже рідко — місцеві купці. Слід констатувати імпульсивність розвитку галузі з періодичним повторенням фази занепаду. Лише наприкінці століття почало спостерігатися помітне кількісне та якісне позжавлення: деяке збільшення обсягів продукції, зростання професійності, застосування стаціонарних («залізних») мотальних машин тощо. Через те, що основну масу продукції (сирець, готові вироби) необхідно було відправляти до столиці («в казну»), можна з певністю твердити про значну монополізацію українського шовківництва, незацікавленість місцевих жителів у його розвитку. Соціальна еліта задовольняла свої потреби у тканинах головним чином завдяки кустарним промислам або через імпорт, який кількісно та якісно домінував над внутрішнім виробництвом.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Manning, C. The story of the Ukraine. New York, 1947.
2. Kononenko, K. Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia (1654—1917). Milwaukee; Wisconsin, 1958.
3. Nekrasov, G.A. Osnovnye tendencii noveyshey angliyskoy nauki v izuchenii istorii SSSR epokhi feodalizma. Kritika burzhuznykh koncepciy istorii Rossii perioda feodalizma. Moscow, 1962 [in Russian].

⁶⁰ Там само. Ф. 763. Оп. 1. Спр. 538, 593.

⁶¹ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 9750. Арк. 1—6.

⁶² Там само. Ф. 1947. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 113.

⁶³ Там само. Ф. 193. Оп. 2. Спр. 521. Арк. 1.

- [Некрасов, Г.А. Основные тенденции новейшей английской науки в изучении истории СССР эпохи феодализма. Критика буржуазных концепций истории России периода феодализма. Москва, 1962].
4. Chirovsky, N. *Old Ukraine: It's socio-economic history prior to 1781*. Madison (N. J.), 1963.
 5. Basarab, J. *Pereiaslav 1654: A historiographical study*. Edmonton, 1982.
 6. Kotliar, M.F. *Istorychne mynule ukrainskoho narodu i zarubizhni falsyfikatory*. Kyiv, 1974 [in Ukrainian].
[Котляр, М.Ф. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори. Київ, 1974. 80 с.]
 7. *Pravda istorii protiv falsifikatorov: Kritika burzhuaznykh i burzhuazno-natsionalisticheskikh falsifikatsiy istorii Ukrainy. Sb. nauch. trudov*. Kiev, 1982 [in Russian].
[Правда истории против фальсификаторов: Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины. Сб. науч. трудов. Киев, 1982. 253 с.]
 8. Maiboroda, O.M. *Krytyka burzhuaznykh kontseptsii etnogenezu ukrainskoho narodu*. Kyiv, 1987 [in Ukrainian].
[Майборода О.М. Критика буржуазних концепцій етногенезу українського народу. Київ, 1987. 191 с.]
 9. Melnyk, L.H. *Vykryttia suchasnykh burzhuazno-natsionalistychnykh falsyfikatsii yednosti pokhodzhennia, spilnogo istorychnoho mynuloho rosiiskoho i ukrainskoho narodiv. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1987. 1: 26-37 [in Ukrainian].
[Мельник Л.Г. Викриття сучасних буржуазно-націоналістичних фальсифікацій єдності походження, спільного історичного минулого російського і українського народів. *Український історичний журнал*. 1987. № 1. С. 26—37].
 10. Hurzhii, O.I. *Problemy sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy periodu piznoho feodalizmu v burzhuaznii i burzhuazno-natsionalistychnii istoriografii. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1988. 9: 36-44 [in Ukrainian].
[Гуржій О.І. Проблеми соціально-економічного розвитку України періоду пізнього феодалізму в буржуазній і буржуазно-націоналістичній історіографії. *Український історичний журнал*. 1988. № 9. С. 36—44].
 11. Nikolaieva, T.O., Shcherbii, H.S. *Narodnyi odiah. Kultura i pobut naselennia Ukrainy*. Kyiv, 1991. 94-103 [in Ukrainian].
[Ніколаєва Т.О., Щербій Г.С. Народний одяг. Культура і побут населення України. Київ, 1991. С. 94—103].
 12. Ponomarov, O.M. *Rozvytok kapitalistychnykh vidnosyn u promyslovosti Ukrainy 18 st*. Lviv, 1971 [in Ukrainian].
[Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. Львів, 1971. 184 с.]
 13. Nesterenko, O.O. *Rozvytok promyslovosti na Ukraini. Ch. 1: Remeslo i manufaktura*. Kyiv, 1959 [in Ukrainian].
[Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. Київ, 1959].
 14. Aristov, N. *Promyshlennost drevney Rusi*. St. Petersburg, 1866 [in Russian].
[Аристов Н. Промышленность древней Руси. Санкт-Петербург, 1866].
 15. *Povest vremennykh let. Ch. I*. Moscow; Leningrad, 1950 [in Russian].
[Повесть временных лет. Ч. I. Москва; Ленинград, 1950].
 16. Sydorenko, O.F. *Ukrainski zemli u mizhnarodnii torhivli (9 — seredyna 17 st.)*. Kyiv, 1992 [in Ukrainian].

- [Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). Київ, 1992].
17. Letopis po Ipatському spisku. St. Petersburg, 1871 [in Old Slavonic].
[Летопись по Ипатскому списку. Санкт-Петербург, 1871].
 18. Torhivlia v Ukraini 14 — seredyna 17 st.: Volyn i Naddniproianshchyna. Kyiv, 1990 [in Ukrainian].
[Торгівля в Україні XIV — середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. Київ, 1990].
 19. Aleppskiy, P. Puteshestvie antiokhiyskogo patriarka Makariya v Rossiyu v polovine 17 v. Vur. IV. Kn. XI. Moscow, 1899 [in Russian].
[Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в. Вып. IV. Кн. XI. Москва, 1899].
 20. Коман, О.С. Mista Ukrainy v druhiy polovyni 17 st. Kyiv, 1963 [in Ukrainian].
[Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963].
 21. Rossiyskoe zakonodatelstvo X—XX vv. T. 4: Zakonodatelstvo perioda stanovleniya absolютizma. Moscow, 1986 [in Russian].
[Российское законодательство X—XX вв. Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма. Москва, 1986].
 22. Khromov, P.A. Ocherki ekonomicheskoy istorii Rossii. Moscow, 1960 [in Russian].
[Хромов П.А. Очерки экономической истории России. Москва, 1960].
 23. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. T. V. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. V. Санкт-Петербург, 1830].
 24. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. T. VIII. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. VIII. Санкт-Петербург, 1830].
 25. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. T. X. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. X. Санкт-Петербург, 1830].
 26. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. T. XV. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. XV. Санкт-Петербург, 1830].
 27. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. T. VI. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. VI. Санкт-Петербург, 1830].
 28. Pokrovskij, M.N. Russkaya istoriya s drevneyshikh vremyon. T. 2. Moscow, 1922 [in Russian].
[Покровский М.Н. Русская история с древнейших времён. Т. 2. Москва, 1922].
 29. Lyubomirov, P.G. Ocherki po istorii russkoy promyshlennosti: 17, 18 i nachalo 19 v. Moscow, 1947 [in Russian].
[Любомиров П.Г. Очерки по истории русской промышленности: XVII, XVIII и начало XIX в. Москва, 1947].
 30. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. T. V. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. V. Санкт-Петербург, 1830].
 31. Lappo-Danilevskij, A.S. Russkie promyshlennye i trgovnye kompanii v pervoy polovine 18 st. St. Petersburg, 1899 (Ottisk iz “Zhurnalа ministerstva narodnogo prosveshcheniya”) [in Russian].
[Лаппо-Данилевский А.С. Русские промышленные и торговые компании в первой половине XVIII ст. Санкт-Петербург, 1899 (Оттиск из «Журнала министерства народного просвещения»)].

32. Lyubomirov, P.G. Shyolkotkackaya promyshlennost v Rossii v sredine 18 v. *Uchyonye zapiski Saratovskogo gosudarstvennogo universiteta*. 1929. VII (3): 106-136 [in Russian].
[Любомиров П.Г. Шёлкоткацкая промышленность в России в середине XVIII в. *Учёные записки Саратовского государственного университета*. 1929. Т. VII. Вып. 3 (педагогический факультет). С. 106—136].
33. Tugan-Baranovskij, M.I. Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem. Moscow, 1922 [in Russian].
[Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Москва, 1922].
34. Semyonov, A. Izuchenie istoricheskikh svedeniy o rossiyskoy vneshney torgovle i promyshlennosti s poloviny 17 st. po 1858 g. Т. 3. St. Petersburg, 1859 [in Russian].
[Семёнов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII ст. по 1858 г. Т. 3. Санкт-Петербург, 1859].
35. Khromov, P.A. Ocherki ekonomiki feodalizma v Rossii. Moscow, 1957 [in Russian].
[Хромов П.А. Очерки экономики феодализма в России. Москва, 1957].
36. Strumilin, S.G. Ocherki ekonomicheskoy istorii Rossii. Moscow, 1960 [in Russian].
[Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. Москва, 1960].
37. Markovich, Ya. Dnevnye zapiski malorossiyskogo podskarbiya generalnogo. Ch. 1. Moscow, 1859 [in Russian].
[Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального. Ч. 1. Москва, 1859].
38. Hurzhii, O.I., Shcherbak, V.O. Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok i administratyvnyi ustrii mista. Istoriiia Kyieva: U 3 t., 4 kn. Т. 2: Kyiv periodu piznoho feodalizmu i kapitalizmu. Kyiv, 1986 [in Ukrainian].
[Гуржий О.І., Щербак В.О. Соціально-економічний розвиток і адміністративний устрій міста. Історія Києва: У 3 т., 4 кн. Т. 2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. Київ, 1986].
39. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. Т. XIII. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. XIII. Санкт-Петербург, 1830].
40. Slyusarskij, A.G. Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie Slobozhanshchiny 17—18 vv. Khar'kov, 1964 [in Russian].
[Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Харьков, 1964].
41. Nesterenko, O.O. Rozvytok promyslovosti na Ukraini. Ch. 1: Remeslo i manufaktura. Kyiv, 1959 [in Ukrainian].
[Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. Київ, 1959].
42. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. Т. XIX. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. XIX. Санкт-Петербург, 1830].
43. Simevskij, V.I. Ocherki iz istorii pripisnykh krestyan v 18 v. *Russkaya mysl*. 1901. Kn. 6. S. 18 [in Russian].
[Симевский В.И. Очерки из истории приписных крестьян в XVIII в. *Русская мысль*. 1901. Кн. 6. С. 18].
44. Topografichnyi opys Kharkivskoho namisnytstva 1785 r. Opys Kharkivskoho namisnytstva kintsia 18 st. Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
[Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р. Опис Харківського намісництва кінця XVIII ст. Київ, 1991].

45. Opysy Kyivskoho namisnytstva 70—80 rr. 18 st. Kyiv, 1989 [in Ukrainian].
[Описи Київського намісництва 70—80 рр. XVIII ст. Київ, 1989].
46. Shafonskij, A. Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie. Kiev, 1851 [in Russian].
[Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851].

Надійшла / Received 14.02.2023

Oleksandr HURZHII

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,

Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

oleksandrgurzij003@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

UKRAINIAN SERICULTURE IN THE CONTEXT OF THE ECONOMIC INTERESTS OF THE RUSSIAN EMPIRE (EIGHTEENTH CENTURY)

The purpose is to characterize the influence of the policy of the Russian imperial government on the development of Ukrainian sericulture in the 18th century. **The research methodology** is based on the principles of impartiality and determinism, with the use of general scientific methods of analysis, synthesis, analogy, abstraction, and generalization, as well as a problem-chronological approach. **The scientific novelty.** For the first time, the formation and development of national sericulture are analyzed in comparison with similar processes in Russia, and the destructive role of the imperial government in this process is also characterized. **Conclusions.** It has been proven that during the 18th century, regardless of all the (often violent) attempts of the tsar to force Ukrainians to engage in this branch of production massively, the desired results were not achieved: the import of silk continued to dominate over the export, and the quality of exported products remained poor.

Keywords: *sericulture, Ukraine, tsarism, Russian imperial government.*



<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.079>
УДК 930.85(447.63)

Сергій СІЛЬВАНОВИЧ

Дніпровський національний університет
ім. Олеся Гончара (Дніпро, Україна)
detegulaga23@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5906-6333>

ШЕВЧЕНКІВ МІФ У МІСЬКОМУ ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ КАТЕРИНОСЛАВА КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

Метою дослідження є спроба виявити, в який спосіб національний міф Шевченка почав проникати у міську публічну сферу Катеринослава — одного з найбільших поліетнічних промислових міст України кінця ХІХ ст. **Актуальність** зумовлена станом сучасної історіографічної ситуації, в якій домінують народницький та краєзнавчий підходи до проблеми регіональної рецепції шевченківської спадщини. **Методологічні засади.** Ключовим для дослідження стало поняття «міф», під яким розуміється замкнена семіотична система з набором універсальних символів, що через ритуал здатна виконувати свою регулятивну функцію. У публічному просторі міф (ре)продукується у результаті діяльності публічних акторів, для визначення й аналізу яких запропоновано персонологічно-інституційний підхід. Окрім загальнонаукових і загальноісторичних, застосовано методи контент-аналізу та кейс-стаді. Розроблено модель дослідження генези й засвоєння Шевченкового міфу в регіональному публічному просторі. **Висновки.** Національний міф Шевченка мав у Катеринославі нелінійний шлях становлення та розвитку. Виникнувши у публічному просторі у середині 1880-х рр., він циркулював у вузькому колі місцевої інтелігенції (І. Манжура, М. Биков), якій належить спроба закріплення його в місті. Однак на початку 1900-х рр. унаслідок прискореної модернізації в Катеринославі постало нове інституційне та кадрове середовище. Новими «публічними агентами» шевченків-

Цитування: Сільванович С. Шевченків міф у міському публічному просторі Катеринослава кінця ХІХ — початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 79—95. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.079>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)

ського дискурсу стали гуманітарії-представники «кадрового імпорту», прихильні до української ідеї (Д. Яворницький, А. Синявський). Діючи як у рамках громадських, так й офіційних організацій, вони просували національний міф Шевченка. Продуктом засвоєння цього міфу, з одного боку, стала його інструменталізація різними ідеологічними групами, з іншого — процес кристалізації національної ідентичності та самоідентифікації. Запропонована модель дослідження може бути корисною не лише для вивчення функціонування Шевченкового міфу в інших регіонах, а й загалом для студій з інтелектуальної та регіональної історії.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Шевченків міф, Катеринослав, міський публічний простір, національний дискурс, модернізація, «Просвіта», кадровий імпорт.

Постать Тараса Шевченка вже традиційно розглядають як одну з основоположних у структурі української національної ідентичності. Як і будь-яка інша, ідея національного героя має виникнути та бути адаптованою в певному соціокультурному середовищі. Поет-міфотворець Т. Шевченко став спочатку героєм свого міфу України, який потім обернувся на цілком автономний міф самого автора [1, 2].

У системі семіотичних координат Шевченків міф, відображений у «Кобзарі» — багатошаровий, що робить можливим існування значного поля його рецепцій та інтерпретацій. Ретроспективно сьогодні можна говорити, що ще за життя поета його авторський міф умонтовувався в дискурс різних ідеологічних «-ізмів» (соціалізм, революційний демократизм, націоналізм, інтернаціоналізм, монархізм) і суспільно-політичних течій, на що одним із перших звернув увагу М. Драгоманов [3]. Однак уже наприкінці ХІХ ст. відбувалося поширення національного (українофільського) дискурсу образу Т. Шевченка як кріпака-невільника, мученика, який зумів стати речником поневоленого українського народу, «батьком Тарасом» [4, 5].

Закріплення цього дискурсу відбувалося через сакралізацію поета, утворення відповідного культу та винайдення традиції — тобто практик ритуально-символічного характеру, які обумовлені прямо чи опосередковано прийнятими правилами й мають на меті прищепити певні цінності, норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок із минулим [6, С. 13—14]. Проте міф сам по собі, власне, і є ритуалом у словесній формі, адже виступає замкненою семіотичною системою з набором універсальних символів, яка через ритуал здатна виконувати свою регулятивну функцію [2, С. 44]. У цьому сенсі Шевченків міф України, артикульований та закріплений у його творчості, охоплює два світи — селянський і козацький, які й заклали матрицю для розуміння українськості в категоріях національності.

Можна погодитися з К. Келгуном, що націоналізм як дискурс має на меті вироблення культурного розуміння та риторики, котрі дозволяють осмислити устремління спільноти в термінах нації й національної ідентичності з виробленням фундаментальних образів мови, думки, моделі поведінки [7, С. 12—13; 8, С. 25]. Продуктом засвоєння цього дискурсу через міф і традицію є процес виникнення національних ідентичності та самоідентифікації [9, С. 151].

Мета нашого дослідження полягає у спробі зрозуміти, в який спосіб національний міф Шевченка почав проникати у міську публічну сферу Катеринослава — одного з найбільших поліетнічних промислових міст України кінця XIX ст. Це питання виглядає цілком слушним, ураховуючи вплив феномену модернізації на становлення ідеї націоналізму, яку в доволі функціоналістському варіанті запропонував Е. Геллнер. Із погляду модернізації вирішальна роль у творенні нації належить місту. Саме тут складається той інституційний простір, у якому формуються мова, патерни поведінки, моделі культури, закріплюються соціальні зв'язки та інфраструктура для комунікації [10, 11]. Актуальність дослідження зумовлена станом сучасної історіографічної ситуації, у якій домінують народницький [12, 13] і краєзнавчий [14] підходи до проблеми місцевої рецепції Шевченкової спадщини. Локальне шевченкознавство продовжує насичуватися краєзнавчими дослідженнями, які мають на меті з'ясувати нові фактографічні дані про перебування і творчий зв'язок Кобзаря з краєм [15]. Фокус їхньої уваги тотально зосереджено на есенціалістському розумінні Т. Шевченка як носія винятково української ідентичності. Можна констатувати, що фактично від виходу друком у 1939 р. однієї з перших історико-літературних розвідок, присвячених місцевій рецепції його спадщини [16], погляд на проблему суттєво не змінився.

Для того, аби відстежити та проаналізувати присутність Шевченкового міфу, запропонуємо інституційно-персонологічний підхід для визначення акторів публічного дискурсу. З перспективи медіа та способів комунікації інституційний вимір представлений численними публічними установами, товариствами, пресою, які з високою інтенсивністю виникають у місті на піку його демографічного та економічного розвитку наприкінці XIX — на початку XX ст. Цю частину дослідження буде розділено на складові. У першій проаналізуємо місцеву періодичну пресу й часописи, котрі об'єднали навколо себе місцевих інтелектуалів і значною мірою формували дискурс серед читачів. У другій частині застосуємо метод кейс-стаді та розглянемо публічну взаємодію різних інституцій, товариств, влади на прикладі відзначення в 1914 р. 100-літнього ювілею з дня народження Т. Шевченка.

На персонологічному рівні з огляду на репрезентативність джерельної бази розглянуто сюжети, пов'язані з діяльністю етнографа І. Манжури та істориків Д. Яворницького й Д. Дорошенка. Всі вони демонструють загальну тенденцію репрезентації Катеринослава як культурного, інтелектуального осередку, формування якого значною мірою відбувалося за рахунок «імпорту кадрів» [17] з інших інтелектуальних центрів, насамперед з Харкова, Санкт-Петербурга, Києва.

Т. Шевченко на шпальтах газети «Степь»

Одним із перших критичних періодичних видань Катеринослава, яке виходило в 1885—1886 рр., став літературно-громадський тижневик «Степь». Його видавцем був випускник юридичного факультету Харківського університету О. Єгоров (1850—1903 рр.) [18]. Редакція містилася у «Книгарні С.В. Єго-

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)

рової на Проспекті» — одній із найстаріших бібліотек міста, де впродовж 1870—1880-х рр. часто збиралась активна творча інтелігенція, яка стане основою редакційного колективу: випускник Харківського університету природничник і фольклорист Г. Залюбовський (1836—1898 рр.), збирач старовини Я. Новицький (1847—1925 рр.), журналіст М. Биков (1857—1917 рр.), випускник Новоросійського університету ботанік-географ І. Акінф'єв (1851—1919 рр.), поет-фольклорист І. Манжура (1851—1893 рр.).

Дослідниця місцевої літератури Н. Василенко пропонує цікаве визначення цієї когорти діячів — «степовий Парнас». У метафорі недвозначно закладено відсилання до назви щотижневика та уславленого в міфології святилища поезії. Однак гра слів може бути витлумачена і як «гора у степу», аби гротескно позначати нетиповість культурного феномену, що виник у провінційному місті, довгий час позбавленому власних стабільних інтелектуальних центрів¹.

У період видання газети «Степь» відбулося оновлення Шевченкової могили в Каневі та перетворення її заходами українофілів-народовців на культовий центр і символ українства (1884 р.) [5]; у Києві почав виходити історико-археографічний часопис «Киевская старина», який стане майданчиком для збирання та публікації Шевченкової спадщини [19]; у Львові й Санкт-Петербурзі вже впродовж двох декад проходили досить регулярні Шевченківські вечори [20, 21].

Хроніка «Степи» доволі точно віддзеркалювала дві речі. По-перше, вона демонструвала, що публічний дискурс в інтелектуальному міському просторі з питання спадщини Т. Шевченка почав формуватися групою культурних діячів народницького ідейного спрямування, орієнтованого на практики українофілів.

Так, І. Манжура в опублікованій із нагоди 25-х роковин смерті поета статті неодноразово підкреслював його зв'язок із «народністю», під якою розумів селянство²: «Появление Тараса Григорьевича на мрачном фоне крепостной Украины — явление далеко не случайное. В его лице все обездоленное мало-русское крестьянство как бы слило все лучшие свои духовные силы и избрало его певцом своего векового горя» [16, С. 51].

Народницький міф Шевченка, який на перший план виносив роль поста-мученика, селянина-кріпака, що поклав життя задля боротьби з несправедливою соціальною системою, ще виразніше оприявнювався в інвективному вірші-посланні Ів. Калічки (І. Манжури), яке метонімічно адресувалося Україні: «...Поховала, оплакала / Мученика сина. / Як ховала, побивалась, / Щиро присяглася / Не забудь його довіку, / Та й не спромоглася / Хреста йому по сій порі / Справити до діла ... Отак пам'ять його чесну / Матінка кохає!» [22, С. 128].

Цитовані рядки також дозволяють припустити, що разом із виразнішою народницькою в культурне середовище Катеринослава просочувалась українофільська рецепція Т. Шевченка. Таку тенденцію можна зафіксувати в повідом-

¹ Перший виш — Катеринославське вище гірниче училище — буде відкрито щойно в 1899 р.

² Цитату подаємо без перекладу.

ленні, надрукованому у січневому числі часопису, з рекламою нового випуску Шевченкових «Гайдамаків» із передмовою Д. Яворницького. Всіляко підкреслюючи технічні переваги видання, автор замітки наголошував на його символічній цінності («неувядаемый веноч "великого батька Тараса"») і доказі того, що суспільство в подібний спосіб доросло до усвідомлення необхідності шанувати пам'ять своїх учителів — «апостолів правди» [22, С. 127].

По-друге, можна констатувати відсутність дієвої практики публічного вшанування пам'яті Т. Шевченка (наприклад, панахиди чи вечорниці) навіть у міському інтелектуальному середовищі на середину 1880-х рр., а отже відсутність суспільного консенсусу щодо тієї ідентичності, носієм якої виступав (або мав виступати) поет в очах місцевих інтелігентів-народолюбців. Про це свідчить також особиста позиція редактора видання О. Єгорова, який усіляко відхрещувався від «українофільства» [23, С. 92].

У переддень 100-річного ювілею Катеринослава у 1887 р. місто переживало економічне піднесення та активно шукало свою міську ідентичність, в яку слабко вписувався міф «мужицького поета» України. Складності ситуації додавало й те, що структура міського міфу на середину 1880-х рр. значною мірою спиралася на сакральний момент заснування Катериною II « нової південної столиці імперії », якій віщувалося велике майбутнє [24]. Економічний розквіт Катеринослава сприймався як запізнiла реалізація задумів кінця XVIII ст., лише відтермінованих через низку несприятливих обставин [11, С. 66—67].

Публічні актори та шевченківський дискурс на початку ХХ ст.

Згадки про перші публічні декламації поезій Т. Шевченка датуються початком ХХ ст. У квітневій хроніці новин часопису «Киевская старина» за 1902 р. передруковано замітку про влаштування у Катеринославі вечора пам'яті поета [25, С. 30—31].

Шевченківські вечори — це заходи, які у прямому сенсі потребували публічного простору, облаштованого / підлаштованого під вимоги дійства. У приміщенні принаймні мала бути сцена, з якої виступатимуть доповідачі, символічне місце для портрета або бюсту. Ініціатором виступила одна з перших громадських просвітницьких інституцій міста — організована 1883 р. Комісія народних читань. За її сприяння влаштовувалися загальнодоступні літературно-музичні вечори, діяв аматорський хор, проводилися народні лекції та ін. У 1896 р. на зібрані громадськістю, а також місцевою владою, кошти комісія збудувала власне приміщення, яке виконувало функції лекторію і театральної сцени, доступних не тільки привілейованим верствам.

Щоб зрозуміти, до якого Шевченка промовляли організатори подібних вечорів, варто звернути увагу на репертуар декламацій — відносно нейтральна, не контраверсійна частина творчості поета, яка торкалася переважно ідилічного світу села («Садок вишневий коло хати»), соціальної несправедли-

вості («І туди, і всюди»), нереалізованого кохання («І широкою долину», фрагмент поеми «Утоплена») тощо. Про домінування такого погляду не тільки на спадщину Т. Шевченка, а й ширше — на всю українську літературу, недвозначно натякав фельєтон М. Славинського, опублікований у місцевій газеті на поетові роковини, де він описував «малоруську літературу» як твори про селян і для селян [25, С. 28].

Точкою відліку якісно нового етапу міфу Шевченка у структурі міського простору стало заснування в 1905 р. Катеринославського літературно-артистичного товариства «Просвіта». Дослідники неодноразово зазначали неабиякий внесок просвітян у процес «українізації» дискурсу вшанування Т. Шевченка [26]. Зусиллями цих діячів у Катеринославі виходили друком перші українські часописи «Добра порада», «Запоріжжя» (1906 р.), «Дніпрові хвилі» (1910—1913 рр.; останній став справжньою хронікою поточного національного життя, акумулюючи актуальні громадсько-культурні новини). З діячами товариства часто були пов'язані конкретні публічні практики вшанування митця, такі, як панахиди, літературно-музичні вечори або ж читання популярних лекцій.

У сучасній історіографії домінує погляд на товариство «Просвіта», осередки котрого в підросійській Україні виникли під час революції 1905—1907 рр., радше як на герметичне та гомогенне у своїх цілях, що відіграло провідну роль у поширенні української свідомості й культури серед населення. Будучи громадською, але утвореною з дозволу влади організацією, місцева «Просвіта» переживала періоди згасання та активізації своєї діяльності, заснованої на ентузіазмі і членських внесках. Однак у питанні Шевченкової спадщини вона була не єдиним публічним актором. Варто згадати, що саме в той час у місті виникли науково-просвітницькі інституції, які мали безпосереднє відношення до формування міського історичного дискурсу — Катеринославський обласний музей ім. О. Поля (1902 р.), Катеринославське наукове товариство (1902 р.), Катеринославська губернська вчена архівна комісія (1903 р.).

Серйозним інтелектуальним центром із вивчення місцевої історії стала, зокрема, архівна комісія. Під патронатом місцевого предводителя дворянства князя М. Урусова, який був номінальним її головою, згуртувалася когорта молодих та активних діячів, запрошених до роботи у новостворених інституціях. Серед них і симпатики українства, переважно історики: випускник Харківського університету Д. Яворницький, Київської духовної академії В. Біднов, Київського та Новоросійського університетів А. Синявський, пізніше випускник Київського університету Д. Дорошенко та ін. Всі вони були членами катеринославської «Просвіти» — фактично й ідейно.

У 1905 р. після трирічної паузи в Катеринославі відновилися Шевченківські вечори, які проходили у приміщенні новозбудованого комерційного училища, директором якого був А. Синявський, реальний керівник архівної комісії. Тут читали доповіді про життя і творчість поета, після чого аматорський хор виконував українські народні пісні [14, С. 87]. Подібні заходи відбувалися й пізніше впродовж 1911—1913 рр.

Комерційне училища ім. імператора Миколи II відіграло роль важливого простору, прихильного до українського культурного руху, попри те, що більшість його учнів становили євреї. Однак така позиція не була типовою для середніх і вищих навчальних закладів міста. Про це, наприклад, згадував випускник училища М. Сокіл. Його декламація вірша Т. Шевченка на іспиті з російської мови викликала роздратування директора гімназії, куди він збирався вступати [27, С. 175].

Катеринославська преса: в пошуках свого Шевченка

Але яким же був образ Т. Шевченка поза українським дискурсом у публічному просторі Катеринослава? Зокрема, К. Федевич аргументовано доводить, що, всупереч поширеній думці про антагонізм між імперським монархізмом і Шевченковою творчістю, до 1910-х рр. українські (та навіть російські) монархісти активно використовували його міф у власних політичних цілях [28].

Аби відповісти на зазначене питання, варто залучити до дослідження періодичну пресу різного ідеологічного спектра. У Катеринославі на початку ХХ ст. виходили три масові щоденні газети, які конструювали дискурс навколо постаті поета в переддень його символічних роковин: ідеологічно нейтральний часопис промисловців «Приднепровский край»³, ліберальна «Южная заря», промонархічна «Русская правда». Для порівняння важливо також розглянути вже згадувані «Дніпрові хвилі» — друкований орган місцевої «Просвіти» [29].

Лідером за насиченістю шевченкіани у структурі інформаційного потоку були саме «Дніпрові хвилі». За нашими підрахунками, частка публікацій, що в різний спосіб зачіпали Т. Шевченка, становила 1:9 від загальної кількості опублікованих матеріалів. Більшість з них — короткі відомості про перебіг Шевченкових роковин в осередках українства як у Російській імперії, так і за кордоном. Березневий випуск часопису зазвичай мав передову статтю авторства головного редактора Д. Дорошенка з нагоди річниць Кобзаря й декілька літературно-публіцистичних оглядів його спадщини, що належали місцевим просвітянам: подружжю Біднових, М. Бикову, М. Новицькому, Т. Татарининову. На шпальтах часопису міф Шевченка ставав основним елементом конструювання національного українського дискурсу (зберігаючи при цьому деякі елементи народницького, в якому поет страждав разом із народом і задля нього), відбувалася зміна акцентів і митець представлявся «геніальним бідолахою» та співцем свого краю — України [30]. Роковини його смерті утверджувалися як традиційне національне свято, а творчість — як національне Євангеліє. В цьому сенсі унікальність Кобзаря визначалася через самопожертву та любов

³ Наразі це видання недоступне для опрацювання. Наявність пасивного дискурсу та реакції напередодні Шевченкових роковин відзначав редактор «Дніпрових хвиль» (див.: Катеринославська преса про Шевченка. *Дніпрові хвилі*. 1911. Вип. 10 (2 березня). С. 138—139).

до української справи. Водночас національний міф Шевченка охоплював й інші ідентичнісні рівні, які робили його більш універсальним: образ гуманіста, борця проти кріпацтва, поборника християнської любові до людини [31] або ж образ геніального поета слов'янського світу.

Близькими до національного дискурсу можна вважати й репрезентації Т. Шевченка в «Южной заре». Проте визнаючи за ним статус «великого Кобзаря України» та «пророка свого народу», його міф визначався у системі координат наднаціональної спільноти «братніх» слов'янських народів. Цитуючи «духовний заповіт» поета «І мертвим, і живим...» дописувачі «Дніпрових хвиль» та «Южной зари» доходили протилежних оціночних висновків. Так, у тексті М. Бикова Т. Шевченко виступав геніальним українським поетом, якому вдалося власними творчими силами сформувати нову унікальну літературу окремого народу [32]. Натомість автор замітки в ліберальній «Южной заре» пропонував ушановувати поета як символ *братньої єдності* у часи хвилюючого націоналізму [33, С. 3]. Надто, полісемантизм цитати «Обніміте ж, брати мої, / Найменшого брата» в тому самому випуску газети було використано як привід згадати Шевченкову ідею християнської любові до всіх страждених, аби подолати голод у російських губерніях [33, С. 3].

Але різниця між двома візіями продиктована не тільки на рівні риторики та символів — це відмінності між українським часописом, адресованим вузькому колу інтелігентів і селян, та щоденною міською газетою, котру купували, керуючись не стільки ідейними, скільки споживацькими потребами. Суспільно-політичний часопис, аби бути комерційно привабливим, мав реагувати на значущі новини з різних сегментів публічної сфери. Саме тому жвавий інтерес до Шевченкових роковин редакція «Южной зари» проявила в ювілейні 1911 і 1914 рр., присвячуючи Кобзареві цілі випуски. Але коли проблема мала менший суспільний резонанс, видання обмежувалося нагадуваннями про проведення врочистостей або суто хронікально висвітлювала перебіг таких заходів. Пошук ексклюзивного матеріалу інколи набував непередбачуваних форм. Так, у 1912 р. впродовж трьох випусків газета публікувала подробиці публічного скандалу, що трапився під час вечірнього застілля після Шевченківських вечорниць у залі Комерційного зібрання⁴.

Між виданнями також можна простежити різницю смислових горизонтів у спробах пояснити унікальність поета через інші сутності. У випадку «Дніпрових хвиль» міф Шевченка описувався як уявний центр, від якого у вигляді розгалужень формувалася українська мова, письменство, «народна воля». Простіше кажучи, питання «Шевченко як аналог якого героя?» або взагалі не артикулювалося, або зустрічалося вкрай рідко. Д. Дорошенко у передовій статті відсилав до аналогії його з польським національним поетом-героєм А. Міцкевичем [30, С. 130]. Натомість у публікаціях «Южной зари» пошук

⁴ Варто зазначити, що подія мала суто побутовий характер (див.: Скандал в Комерческом клубе. *Южная зоря*. 1912. № 1724 (5 марта). С. 3; Письмо в редакцию. *Южная зоря*. 1912. № 1730 (13 марта). С. 2; № 1735 (26 марта). С. 3).

схожих героїв в інших культурах (у першу чергу російській), через які можна було б зрозуміти національний феномен Т. Шевченка, відбувався набагато активніше. Так, за визначенням члена Державної думи К. Іванова, «ліра Шевченка в народній справі» стояла набагато вище за доробок поетів О. Кольцова й І. Нікітіна, а метою творчості Кобзаря він визначав заклик О. Пушкіна «глаголом жечь сердца людей ... иская правды» [34]. В іншому випуску провітанин М. Биков порівнював долю Т. Шевченка з долею В. Шекспіра, а його значення для українського народу — зі значенням Л. Толстого та Ф. Достоєвського для росіян [35].

Критичнішу позицію щодо національного міфу Шевченка займала редакція промонархічної «Русской правды». Поряд із визнанням таланту й неординарності долі митця, його значення як великого українського («малоросійського») поета, на шпальтах газети відбувалися спроби десакралізації його як виняткового національного героя. Подібно, як і в ліберальній «Южной заре», робився акцент на ширших світоглядних установах, на Шевченкових слов'янофільських ідеях «братніх» народів. Але кінцевий результат такої візії був підпорядкований іншим ідеологічним цілям — конструюванню образу зовнішнього ворога. Ситуативне цитування вже згаданого вірша «І мертвим, і живим...», наприклад, використовувалося, аби увиразнити негативний бік експансії німецького капіталу на козацький острів Хортицю [36, С. 3].

Д. Дорошенко у своїх спогадах згадував, що ідеологічна напруга між прихильниками українського руху та монархістами у Катеринославі була не настільки антагоністичною, як, приміром, у Києві [37, С. 169]. Динаміка й форми Шевченкового дискурсу в «Русской правде» відображали схожий стан речей. Так, ще в 1911 р. редакція дозволяла собі не тільки передруковувати деякі матеріали з «Дніпрових хвиль» (причому українською мовою) [38, С. 2], інформувати читачів про панахиду та Шевченківські читання в архівній комісії, а й навіть рекламувати український часопис [39, С. 3].

Видається, що загальне напруження та апропріація міфу Шевченка різними політичними силами досягли критичної точки в переддень відзначення його роковин 1914 р. Каталізуючим фактором стала заборона на будь-які врочистості з нагоди 100-ліття поета на території Російської імперії, видана міністром внутрішніх справ М. Маклаковим за місяць до знакової дати. На його думку, це повинно було запобігти перетворенню її на політичну маніфестацію. Однак замість недопущення політизації ця заборона, навпаки, надала проблемі політичного звучання, оскільки досі практика святкування річниць значною мірою була сформована традицією, а не політичним вибором.

Цю тенденцію відображала зміна риторики рецепції Шевченкової творчості на шпальтах «Русской правды» в переддень ювілею. Якщо ще декілька років до цього допускалося називати його великим українським поетом, то 1914 р. він перетворюється на малоросійського діяча. Відбувалося поетапне розмивання спочатку української компоненти міфу Шевченка (через дискурс «слов'янської єдності» та «борця з кріпацтвом»), а потім і національної

(акцентуючи увагу на полоно- та юдофобських висловлюваннях Кобзаря) [40]. У цьому сенсі ставлення промонархічних сил до поета мало амбівалентний характер. З одного боку, визнавалася необхідність відзначення його через важливість для розвитку «малоросійської» культури, а з іншого — виник офіційний дискурс, який робив процес публічного вшанування справою політичного протесту.

Проте у випадку Катеринослава, де врочистості пройшли за погодженням та за участі місцевої влади, позиція правого видання не знайшла підтримки. Редакція повідомила, що отримала близько 200 листів зі звинуваченнями в пошуку політики там, де її немає [41, С. 1]. Риторика «Русской правды» в контексті локальних подій виглядала дивно — поки в місті відбувалися вже традиційні Шевченківські концерти, часопис висвітлював «жахи» в Києві, де радикально налаштовані студенти співали: «Да здравствует самостійна Україна!» [42, С. 3].

Місто і 100-річний ювілей Т. Шевченка

Аби краще зрозуміти місце Шевченкового міфу у структурі міського дискурсу, варто детальніше розглянути перебіг роковин 1914 р. Ініціатива проведення врочистостей виникла у членів ради катеринославської «Просвіти» наприкінці 1913 р. У грудні того ж року від губернатора отримано дозвіл на заснування ювілейного комітету, який можна було доповнити представниками інших товариств та інституцій. На першому ж засіданні комітет ухвалив рішення запросити до співпраці членів Державної думи від Катеринославської губернії, гласних міської й земської управ, представників вищих і середніх шкіл, різноманітних осередків та ін. Було відправлено близько 300 телеграм приватним особам і 27 листів установам [43].

Але, що важливо, ювілейний комітет розраховував не тільки на дозвіл щодо проведення заходу, а й на фінансову підтримку з боку міської влади. Ще на початку січня до Катеринославської думи було подано заяву від місцевих жителів із проханням відгукнутися на ювілей поета. Підписанти наголошували на культурному обов'язку міста перед населенням, що спілкується мовою Кобзаря, апелювали до славетної ролі краю в історичній долі українського народу. Тобто через ушанування Т. Шевченка відбувалося осмислення регіональної свідомості як частини національної. У цьому контексті важливе очікування катеринославців, що центральним місцем ювілейних подій мав бути Київ [44, С. 2].

Згадану заяву підписали 747 осіб. Але варто враховувати, що первинне подання не містило конкретних пропозицій до місцевої влади, а лише наголошувало на необхідності підтримати врочисті заходи. Вже потім до цього подання ювілейний комітет ухвалив додаток із конкретними рекомендаціями, які варто було втілити у життя. Серед них: відкрити пам'ятник поетові в Катеринославі, започаткувати іменну стипендію у вищих школах, роздати портрети, бюсти та видання «Кобзаря» серед учнівської молоді, назвати одну з вулиць іменем Т. Шевченка та заснувати відділ української літератури

в міській бібліотеці. Пізніше також було подано прохання на фінансування ювілею в розмірі 500 руб. Додаток зі схожими пропозиціями надіслали й до Катеринославської губернської земської управи. Відомо, що комітету фактично вдалося добитися виділення коштів тільки від міської думи [45].

Були й пропозиції, яким ювілейний комітет вирішив не давати хід. Одну з таких, зокрема, висловив Д. Яворницький: видрукувати міським коштом матеріали до біографії поета, які зберігалися в місцевому музеї⁵. Інша, авторства лікаря Нейштаба, стосувалася заснування просвітницької інституції ім. Т. Шевченка з театром, бібліотекою, читанням лекцій українською мовою. Причому формула діяльності такого осередку водночас не мала «переслідувати жодних політичних устремлінь, які йшли б урозріз із загальнодержавними цілями» [45, С. 12].

Головними завданнями ювілейного комітету стало складання програми святкувань і координація всіх зацікавлених сторін. За результатами цієї роботи планувалося провести 25 лютого врочисте засідання у залі престижного Англійського клубу, а ввечері наступного дня відправити панахиду по митцеві. Програма складалася з вітального слова голови комітету професора Катеринославського гірничого інституту О. Терпигорева, промови Д. Яворницького «Шевченко — народний поет» і доповіді М. Бикова «Великий поет народної людяності». Два останніх виступи згодом в повному обсязі надрукувала «Южная заря» [35, 46]. Схоже, вони мали вигляд публіцистичної переробки матеріалів, опублікованих двома роками раніше у виданні вченої архівної комісії [47, С. 8, 20].

Друга частина програми складалася з церемонії покладання вінків та вітальних листівок до бюста поета, хорового співу, декламування Шевченкових творів, які пройшли цензуру — «Чернець», «До Основ'яненка». Зміст вітальних листівок був опублікований у пресі та звідомленні комітету, що дозволяє порівняти форми рецепції Т. Шевченка в конкретних групах і товариствах.

Адресантами багатьох листівок стали філії «Просвіти» з навколишніх сіл. Усі вони написані українською мовою й усі демонстрували ставлення до поета як до символічного «батька», «апостола правди», «пророка кращої долі». Однак у свідомості селян Т. Шевченко, «свій» за соціальною належністю, вже починав осмислюватися через національний дискурс. Наприклад, могли використовуватися звернення до нього як співця «народного горя», так і «недоли України», або ж визначення «наш (селянський) батько Тарас» чи «славний батько України».

Представники технічної інтелігенції та місцевого наукового товариства по суті промовляли до абсолютно іншого Т. Шевченка. Визнаючи його великим поетом України, вони мислили його через міф письменника-гуманіста та співця високих громадянських ідеалів. У своїх листівках неодноразово називали «народним», родоначальником української «народної поезії», але жодного разу не ідентифікували як власного героя. Схоже сприйняття присутнє і в телеграмах від органів влади, де відзначався поетичний талант митця у відо-

⁵ Частково він їх уже публікував за декілька років до ювілею [52].

браженні народного побуту й духу. Більшість листівок від цієї групи акторів написані російською мовою.

Конкуруючи дискурси щодо Шевченкової спадщини спонукали до організації альтернативних просвітницьких заходів. Наприкінці лютого окремі пам'ятні вечори мали влаштувати «Просвіта» та Катеринославське наукове товариство. Обидві інституції ставилися до поета радше як до ідейного інструмента. Один зі співрозмовників Ф. Матушевського під час його короткого приїзду в Катеринослав нарікав на місцеву «Просвіту», котра, мовляв, аби зібрати більше грошей на власних українських вечорах, «приплітає ім'я Шевченка» [48, С. 2]. Наукове товариство, своєю чергою, влаштовуючи 1911 р. читання, приурочені до 50-річчя скасування кріпацтва, «підігнало» їх під Шевченкові роковини 26—27 лютого. Успіх таких лекцій був колосальним, вони збирали від 400 до 600 слухачів [49].

Отже, можна констатувати, що міф Шевченка як частини українського національного дискурсу мав у Катеринославі нелінійний шлях становлення й розвитку. Виникнувши в публічному просторі у середині 1880-х рр., народницька його варіація циркулювала переважно у вузькому колі місцевої інтелігенції, аматорів фольклору та етнографії. Вшановуючи Т. Шевченка, вони насамперед мали на увазі об'єкт свого палкого зацікавлення — «народ», під яким розуміли традиційний світ українського селянства. Але слабкий розвиток публічної інфраструктури та домінування в міському середовищі ідентичностей іншого порядку (локальної й імперської) робили селянський міф Шевченка чужим щодо міста.

Ситуація змінилася на початку ХХ ст., коли виникла мережа освітніх установ і громадських об'єднань, які пов'язували свою діяльність з історією та українською справою. У Катеринославі склалася традиція щорічного вшанування роковин смерті Т. Шевченка, яка значною мірою стала результатом інтелектуального «імпорту кадрів» із більш розвинених осередків українства — Києва та Санкт-Петербурга. Не в останню чергу завдяки цьому формувалися нові публічні актори та організації. Зокрема «Просвіта», котра у своїй діяльності відводила постові центральне місце, керуючись особистими симпатіями до його спадщини або ж лояльністю до української справи, діячі-просвітяни прагнули розширити національний дискурс, застосовуючи також ресурс офіційних установ, в яких вони працювали. Утворилася ціла інституційна мережа, що в різний спосіб використовувала міф Шевченка — архівна комісія, «Просвіта», музей ім. О. Поля. Варто зазначити, що взаємодія між установами, а також із владою, значною мірою залежала від особистих зв'язків. Ювілейні заходи в 1914 р., цілком можливо, могли б і не відбутися, якби Д. Яворницький не скористався своїм авторитетом та доброю комунікацією з місцевим «політикумом», щоб переконати дозволити «аполітичні» відзначення.

Але важко не погодитися з Т. Портною, що активними носіями української ідеї були, перш за все, представники міської інтелігенції гуманітарного профілю, які мали водночас зберігати лояльність до владного дискурсу та поміркованість у висловлюванні власних поглядів [50]. Тому всі заходи прохо-

дили винятково за погодженням із місцевою владою. Така оптика дозволяє поглянути на взаємодію публічного і приватного не тільки з перспективи конфлікту, а й взаємодії та суспільного договору.

Результатом діяльності цієї групи «публічних агентів» стало суттєве розширення шевченківського дискурсу, який уже не могли ігнорувати актори, ніяк не пов'язані з українською ідеєю. Реакцією на проникнення у структуру міського простору національного міфу Шевченка-визволителя селян та пророка свого народу став інтерес представників ліберального і правого спектрів до адаптації митця під свої ідейні установки. Така стратегія зумовлювалася також певною обізнаністю містян-вихідців із села, які могли й не знати, хто такий Тарас Шевченко, але вже мали уявлення про «Кобзаря» [51, С. 3].

Проте не варто переоцінювати місце шевченківського дискурсу у загальній системі міського публічного простору. Очевидно, що він мав значний потенціал адаптації як символ української національної ідентичності чималого сегмента містян. Таку тенденцію слід сприймати не як частину телеологічного процесу «націоналізації міста», а як динамічний процес пошуку ним власного обличчя й тожсамості.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Grabowicz, G. The Poet as Mythmaker. A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. Київ, 1998. 207 с.]
2. Zabuzhko, O. Shevchenkiv mif Ukrainy. Sproba filososfskoho analizu. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. Київ, 2017. 304 с.]
3. Drahomanov, M. Shevchenko, ukrainofily i sotsializm. V kn.: Mishchuk R. (Comp.) Vybrane («...mii zadum zlozhyty ocherk istorii tsyvilizatsii na Ukraini»). Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
[Драгоманов М. Шевченко, українофіли і націоналізм. В кн.: Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). Упоряд. Р. Міщук. Київ, 1991. С. 327—430].
4. Holyk, R. Shevchenkova tvorchist: chytannia ta suspilno-ideolohichni uivlennia v Halychyni XIX—XX st. *Ukrainian Historical Journal*. 2014. 3: С. 100-115 [in Ukrainian].
[Голик Р. Шевченкова творчість: читання та суспільно-ідеологічні уявлення в Галичині XIX—XX ст. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 100—115].
5. Yekelchuk, S. Tvorenna sviatyni: ukrainofily ta shevchenkova mohyla v Kanevi (1861—1900 rr.). *Zbirnyk Kharkivskoho istoryko-filolohichnoho tovarystva*. 2005. 11: 43-58 [in Ukrainian].
[Єкельчик С. Творення святини: українофіли та шевченкова могила в Каневі (1861—1900 рр.). *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2005. Т. 11. С. 43—58].
6. Hobsbawm, E., Ranger, T. (Ed.) The Invention of Tradition. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Винайдення традиції. За ред. Е. Хобсбаума та Т. Рейнджера. Київ, 2005. 448 с.]
7. Calhoun, K. Nationalism. Moscow, 2006 [in Russian].
[Калхун К. Национализм. Москва, 2006. 288 с.]

8. Bojanowska, E. Nikolai Gogol. Between Ukrainian and Russian Nationalism. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Бояновська Е. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом. Київ, 2013. 616 с.].
9. Kasianov, G. Teorii natsii ta natsionalizmu. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. Київ, 1999. 349 с.].
10. Myronov, V. Blahosostoianie naseleniya i revoliutsyi v imperskoi Rossii: XVIII — nachalo XX v. Moscow, 2012 [in Russian].
[Миронов В. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII — начало XX в. Изд. 2-е. Москва, 2012. 848 с.].
11. Portnova, T. Miske seredovyshche i modernizatsiia: Katerynoslav seredyny XIX — pochatku XX st. Dnipropetrovsk, 2008 [in Ukrainian].
[Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX — початку XX ст. Дніпропетровськ, 2008. 104 с.].
12. Svitlenko, S. Uvichnennia pamiaty Tarasa Shevchenka v ukrainskomu natsionalnomu rusi Naddniprianshchynu na pochatku XX st. *Hrani*. 2019. 24(3): 71-79 [in Ukrainian].
[Світленко С. Увічнення пам'яті Тараса Шевченка в українському національному русі Наддніпрянщини на початку XX ст. *Грані*. 2019. Вип. 24(3). С. 71—79].
13. Svitlenko, S. Ukrainske XIX stolittia: etnonatsionalni, intelektualni ta istoriosofski konteksty. Dnipro, 2018 [in Ukrainian].
[Світленко С. Українське XIX століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти. Дніпро, 2018. 480 с.].
14. Chaban, M., Stepovychka, L. (Comps.) Shevchenkiana Prydniprovia. Statti, narysy, poezii, eseї, intervju. Dnipropetrovsk, 2008 [in Ukrainian].
[Шевченкіана Придніпров'я. Статті, нариси, поезія, есеї, інтерв'ю. Упоряд. М. Чабан та Л. Степовичка. Дніпропетровськ, 2008. 435 с.].
15. Holub, I. (Comp.) Taras Shevchenko i Prydniprovia (Do 200-richchia vid dnia narodzhennia): biobibliografichni pokazhchyk. Dnipropetrovsk, 2013 [in Ukrainian].
[Тарас Шевченко і Придніпров'я (До 200-річчя від дня народження): біобібліографічний покажчик. Упор. І. Голуб. Дніпропетровськ, 2013. 136 с.].
16. Hrushytskiy, I. (Ed.). Pamiaty Shevchenka. Istoryko-literaturnyi zbirnyk. 1814—1939. Dnipropetrovsk, 1939 [in Ukrainian].
[Пам'яті Шевченка. Історико-літературний збірник. 1814—1939. За ред. І. Грушицького. Дніпропетровськ. 1939. 155 с.].
17. Zhurba, O. Istorychna kultura Katerynoslavshchynu ta osoblyvosti formuvannia istorychnoi pam'яти rehionu. *Kharkivskiy istoriografichnyi zbirnyk*, 2016. 15: 163-173 [in Ukrainian].
[Журба О. Історична культура Катеринославщини та особливості формування історичної пам'яті регіону. *Харківський історіографічний збірник*. 2016. Вип. 15. С. 163—173].
18. Vasilenko, N. Yehorov Oleksandr Ivanovych (1850—1903). URL: <https://www.libr.dp.ua/region-egorov.html> [in Ukrainian].
[Василенко Н. Єгоров Олександр Іванович (1850—1903). URL: <https://www.libr.dp.ua/region-egorov.html> (дата звернення: 10.01.2023)].
19. Voronov, V. Shevchenkiana na storinkakh chasopysu «Kievskaya starina». *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*. 2017. 15: 40-57 [in Ukrainian].
[Воронов В. Шевченкіана на сторінках часопису «Киевская старина». *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2017. Вип. 15. С. 40—57].
20. Sereda, O. Pershi publichni deklamatsii poezii Tarasa Shevchenka ta shevchenkivski “vechernytsi” v Halychyni. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 2013. 23: 18-33 [in Ukrainian].

- [Середа О. Перші публічні декламації поезії Тараса Шевченка та шевченківські «вечерниці» в Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 18—33].
21. Marholys, Yu. T.H. Shevchenko i Peterburgskiy universitet. Leningrad. 1983 [in Russian]. [Марголис Ю. Т.Г. Шевченко и Петербургский университет. Ленинград. 1983. 151 с.].
 22. Vasylenko, N. Litopys literaturno-mystetskykh podii ta sviat pam'iaty Tarasa Shevchenka v Katerynoslavi. V kn.: Chaban M., Stepovychka L. (Comps.) Shevchenkiana Prydniprovia. Statti, narysy, poeziia, esei, interviu. 125—139. Dnipropetrovsk, 2008. [in Ukrainian]. [Василенко Н. Літопис літературно-мистецьких подій та свят пам'яті Тараса Шевченка в Катеринославі. В кн.: Шевченкіана Придніпров'я. Статті, нариси, поезія, есеї, інтерв'ю. Упор. А. Степовичка та М. Чабан. Дніпропетровськ, 2008. С. 125—139].
 23. Svitlenko, S. Suspilnyi rukh na Katerynoslavshchyni u 50—80-kh rokakh XIX st. Dnipropetrovsk, 2006 [in Ukrainian]. [Світленко С. Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках XIX ст. Дніпропетровськ, 2006. 268 с.].
 24. Silvanovych, S. Formuvannia miskoho panteonu Katerynoslava u druhii polovyni XIX—na pochatku XX st. (za materialamy periodychnykh dovidkovo-statystychnykh vydan). V kn.: Kravchenko V., Posokhov S. (Ed.). U poshukakh oblychchia mista: praktyky samoreprezentatsii mist Ukrainy v industrialnu ta postindustrialnu dobu. 312—329. Kharkiv. 2021 [in Ukrainian]. [Сільванович С. Формування міського пантеону Катеринослава у другій половині XIX — на початку XX ст. (за матеріалами періодичних довідково-статистичних видань). В кн.: У пошуках обличчя міста: практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу. Заг. ред. В. Кравченко та С. Посохова. Харків, 2021. С. 312—329].
 25. Dokumenty, izvestiya, zametki. *Kievskaya starina*. 1902. 77: 1-34 [in Russian]. [Документи, известия, заметки. *Киевская старина*. 1902. Т. 77. С. 1—34].
 26. Lysenko, O. Prosvitianskyi rukh Naddniproianshchyny v 1905—1919 rokakh. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. 2010. 19: 516-521 [in Ukrainian]. [Лисенко О. Просвітянський рух Наддніпрянщини в 1905—1919 роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. Вип. 19. С. 516—521].
 27. Chaban, M. U staromu Katerynoslavi (1905—1920 rr.). Khrestomatia. Misto na Dnipro ochyma ukraïnskykh rymnennykiv, publitsystiv i hromadskykh diiachiv. Dnipropetrovsk, 2001 [in Ukrainian]. [Чабан М. У старому Катеринославі (1905—1920 рр.). Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. Дніпропетровськ, 2001. 360 с.].
 28. Fedevych, K.I., Fedevych, K.K. Za Viru, Tsaria i Kobzaria. Malorosiiski monarkhysty i ukraïnskyi natsionalnyi rukh (1905—1917). Kyiv, 2017 [in Ukrainian]. [Федевич К. І., Федевич К. К. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905—1917). Київ, 2017. 308 с.].
 29. Zhurba, O. Storinkamy istorii Katerynoslavskoi "Prosvity". *Naddniproianska Ukraina: istorichni protsesy, podii, postati*. 2001. 1: 133-153 [in Ukrainian]. [Журба О. Сторінками історії Катеринославської «Просвіти». *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2001. Вип. 1. С. 133—153].
 30. Zhuchenko, M. (Doroshenko, D.) Velyki rokovyny. *Dniprovi khvyli*. 1911. 2 berez. 129-131 [in Ukrainian]. [Жученко М. (Д. Дорошенко) Великі роковини. *Дніпрові хвилі*. 1911. 2 берез. С. 129—131].

31. Zhyhmailo, L. (Bidnova, L.) Do Shevchenkovoho yuvileiu. *Dniprovi khvyli*. 1911. 2 berez. 132-133 [in Ukrainian].
[Жигмайло Л. (Біднова Л.) До Шевченкового ювілею. *Дніпрові хвили*. 1911. 2 берез. С. 132—133].
32. Вуков, М. Tarasova slava. *Dniprovi khvyli*. 1911. 2 berez. 133-134 [in Ukrainian].
[Биков М. Тарасова слава. *Дніпрові хвили*. 1911. 2 березн. С. 133—134].
33. *Yuzhnaia zarya*. 1912. 25 fevr. [in Russian].
[Южная заря. 1912. 25 февр.].
34. Ivanov, K. Po povodu chestvovaniya pamyati T. Shevchenko. *Yuzhnaia zarya*. 1914. 26 fevr. [in Russian].
[Иванов К. По поводу чествования памяти Т. Шевченко. *Южная заря*. 1914. 26 февр.].
35. Вуков, Н. Velikiy poet narodnoy chelovechnosti. *Yuzhnaia zarya*. 1914. 28 fevr. [in Russian].
[Биков Н. Великий поэт народной человечности. *Южная заря*. 1914. 28 февр.].
36. *Russkaya pravda*. 1912. 27 pouabr. [in Russian].
[Русская правда. 1912. 27 ноябр.].
37. Doroshenko, D. Moi spomuny pro davnie mynule (1901—1914 roky). Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901—1914 роки). Київ, 2007. 272 с.].
38. *Russkaya pravda*. 1911. 16 iyun. [in Russian].
[Русская правда. 1911. 16 июн.].
39. *Russkaya pravda*. 1911. 26 fevr. [in Russian].
[Русская правда. 1911. 26 февр.].
40. G.S. Shevchenko i evrei. *Russkaya pravda*. 1914. 26 fevr. [in Russian].
[Г.С. Шевченко и евреи. *Русская правда*. 1914. 26 февр.].
41. *Russkaya pravda*. 1914. 28 fevr. [in Russian].
[Русская правда. 1914. 28 февр.].
42. *Russkaya pravda*. 1914. 27 fevr. [in Russian].
[Русская правда. 1914. 27 февр.].
43. Novitskiy, N. Shevchenkovskiy yubileyniy komitet. *Yuzhnaia zarya*. 1914. 29 yan. [in Russian].
[Новицкий Н. Шевченковский юбилейный комитет. *Южная заря*. 1914. 29 янв.].
44. *Yuzhnaia zarya*. 1914. 26 yan. [in Russian].
[Южная заря. 1914. 26 янв.].
45. Zvidomlennia pro diialnist Yuvileinoho Shevchenkovoho Komitetu v Katerynoslavi. Katerynoslav, 1915 [in Ukrainian].
[Звідомлення про діяльність Ювілейного Шевченкового Комітету в Катеринославі. Катеринослав, 1915. 28 с.].
46. Yavornytskyi, D. T.H. Shevchenko — narodnyi ukrainskyi poet. *Yuzhnaia zarya*. 1914. 1 berez. [in Ukrainian].
[Яворницький Д. Т.Г. Шевченко — народний український поет. *Южная заря*. 1914. 1 берез.].
47. Abrosymova, S., Zhurba, O., Kravets, M. (Comps.) Letopis Ekaterinoslavskoy uchenoy arkhivnoy komissii (1904—1915). Bibliografichnyi dovidnyk. Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
[Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904—1915). Библиографический довідник. Уклад. С. Абросимова, О. Журба, М. Кравець. Київ, 1991. 43 с.].
48. Matushevskiy, F. Lysty z dorohy. *Rada*. 1909. 3 veres. [in Ukrainian].
[Матушевський Ф. Листи з дороги. *Рада*. 1909. 3 верес.].
49. Utesheva, H. Do istorii lektsiinoi roboty Katerynoslavskoho naukovohto tovarystva na pochatku XX st. Istoriia i kultura Prydniprovia. 2009. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-100.html> [in Ukrainian].

- [Утешева Г. До історії лекційної роботи Катеринославського наукового товариства на початку ХХ ст. Історія і культура Придніпров'я. 2009. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-100.html> (дата звернення: 10.01.2023)].
50. Portnova, T. *Liubytu i navchaty: selianstvo v uivlenniakh ukrainiskoi intelihentsii drugoi polovyny XIX stolittia*. Dnepropetrovsk, 2016 [in Ukrainian].
[Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини ХІХ століття. Дніпропетровськ, 2016. 240 с.].
51. Matushevskiy, F. *Lysty z dorohy. Rada*. 1909. 29 serp. [in Ukrainian].
[Матушевський Ф. Листи з дороги. *Rada*. 1909. 29 серп.].
52. Yavornytskyi, D. *Materialy do biografii T.G. Shevchenka*. Katerynoslav, 1909. 47 s. [in Ukrainian].
[Яворницький Д. Матеріали до біографії Т.Г. Шевченка. Катеринослав, 1909. 47 с.].

Надійшла / Received 18.03.2023

Serbii SILVANOYCH

Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

detegulaga23@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5906-6333>

SHEVCHENKO'S MYTH IN THE KATERYNOSLAV'S URBAN PUBLIC SPACE IN LATE 19th — EARLY 20th CENTURIES

The research purpose is to find out how the national myth of T. Shevchenko began to penetrate into the public sphere of Katerynoslav (Yekaterinoslav) which was one of the largest multi-ethnic industrial Ukrainian cities at the end of the nineteenth century. **The relevance** is based on the modern historiographical situation, which is dominated by populist and local lore approaches for studying the regional reception of Shevchenko's heritage. **Research methodology.** The key to research is the concept of a myth which means a closed semiotic system with a set of universal symbols, which through a ritual is able to perform its regulatory function. In the public space, the myth is (re)produced as a result of public actors' activities. In order to define and analyze these public actors it is proposed personal and institutional approach. In addition to general scientific and historical methods, content analysis and case study methods are used. The author has developed a model for studying the genesis and assimilation of Shevchenko's myth in the regional public space. **Conclusions.** The national myth of Shevchenko had a nonlinear path of formation and development in Katerynoslav. Originating in the public space in the mid-1880s, the myth was circulating in a narrow circle of the local intelligentsia (I. Manzhura, M. Bykov), who had an attempt to shape the populist myth of Shevchenko. However, in the early 1900s, a completely different institutional and personnel environment emerged in Katerynoslav. The new public agents of Shevchenko's discourse were representatives of "personnel import" of the humanitarian profile who were committed to the Ukrainian idea (D. Yavornytskyi, A. Syniavskiy). They promoted the national myth of Shevchenko both through acting in public organizations and working in official institutions. On the one hand, the product of the assimilation of this myth was its instrumentalization by different local ideological groups; on the other hand, the crystallization of national identity and self-identification in urban public space had a place. The proposed research model can be useful not only for studying the functioning of the Shevchenko's myth in other regions but also for intellectual and regional history studies in general.

Keywords: *Taras Shevchenko, Shevchenko's myth, Katerynoslav (Yekaterinoslav), urban public space, national discourse, modernization, "Prosvita", personnel import.*



<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.096>

УДК [94(438:477.8):341.71(=161.2):37.014.5] «1922/1927»

Оксана РУДА

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ новітньої історії,

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)

oxana.ruda@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>

Олег ПІХ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

центр дослідження українсько-польських відносин,

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)

olpikh@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2304-9002>

ОСВІТНЄ ПИТАННЯ У ПАРЛАМЕНТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОСЛІВ У СЕЙМІ ПОЛЬЩІ (1922—1927)

Мета — висвітлити особливості діяльності українських депутатів у парламенті Польської держави першої каденції (1922—1927), спрямованої на відстоювання освітніх прав українців. **Методологія** ґрунтується на принципах системності, історизму, об'єктивності, всебічності, науковості й багатофакторності. Використано проблемно-хронологічний метод, метод аналізу та синтезу, історико-порівняльний, біхевіористський, ретроспективний, системний наукові методи. **Наукова новизна.** Комплексно досліджено відстоювання українськими парламентарями в сеймі Польщі (1922—1927) освітніх прав власного народу, здійснено порівняльний аналіз парламентських виступів, політичних дискусій, подань та інтерполяцій послів. **Висновки.** Освітні питання по-

Цитування: Руда О., Піх О. Освітнє питання у парламентській діяльності українських послів у сеймі Польщі (1922—1927). *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 96—112. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.096>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

сідали важливе місце в роботі польського сейму 1922—1927 рр. Українські послы, подібно до німецьких та єврейських парламентарів, порушували проблеми шкільництва і критикували освітню політику держави за кожної нагоди: під час виборів прем'єрів, обговорення бюджету Міністерства віросповідань та освіти, законодавчих дискусій тощо. Українські політики використовували парламентську трибуну для відстоювання основних прав своїх виборців, гарантованих внутрішнім законодавством і міжнародними договорами, розширення мережі українськомовних шкіл, забезпечення умов для їхньої безперешкодної діяльності. Поліпшити становище національного шкільництва вони намагалися також шляхом внесення законодавчих ініціатив, подань та інтерпеляцій, у яких порушували такі важливі освітні проблеми, як ухвалення узгодженого з меншинами освітнього законодавства, розбудова непольських навчальних закладів усіх типів, припинення утравкізації та ліквідації шкільництва меншин, переслідування учителів української, білоруської, німецької та єврейської національностей. Спільність цих вимог послужила основою парламентської співпраці послів, що проявилась у внесенні спільних подань, інтерпеляцій, голосуванні тощо. Ситуативними союзниками парламентарів від меншин ставали члени польських лівих сил, підтримуючи ті чи інші їхні освітні вимоги. Натомість депутати від польських правих партій намагалися всяляко завадити реалізації освітніх ініціатив представників непольського населення, вони також долучилися до формування законодавчого підґрунтя для розвитку польськомовного й утравкістичного шкільництва, покликаного прискорити асиміляцію національних меншин.

Ключові слова: польський сейм першої каденції, Українська парламентська репрезентація, освітнє законодавство, навчальні заклади, політичні партії, національні меншини.

Питання відстоювання українськими громадсько-політичними діячами у 20—30-х роках ХХ ст. національного шкільництва і права на виховання національно свідомого молодого покоління впливало з розуміння, що тільки національне виховання і знання власної мови, історії та культури допоможуть зберегти національно-етнічну самобутність і зміцнити національну свідомість. Ці питання залишаються актуальними не лише для сучасного українського суспільства, в якому ця проблема останніми роками набула особливої важливості, а й для формування позбавленого гострих протиріч культурно-гуманітарного простору України й Польщі та напрацювання комплексного порядку денного польсько-української співпраці. Адже досвід українців, набутий у процесі налагодження відносин з поляками і представниками інших національностей міжвоєнної Польської держави, є корисним для зміцнення як міжнаціональної злагоди та порозуміння всередині країни, так і добросусідських взаємин сучасної України та Польщі.

Діяльність українських парламентарів у сеймі Польщі першої каденції вже була предметом дослідження деяких українських і польських учених. З-поміж українських науковців важливими є розвідки О. Зайцева [1, 2], Л. Алексієвця [3], О. Рудої [4] та О. Турчака [5] щодо діяльності українських парламентарів у сеймі Польщі, оперті на архівні матеріали. Зокрема, у статтях О. Зайцева наведено відомості про діяльність Української парламентської репрезентації (УПР), причини неузгодженості позицій у середовищі українських послів, а також про парламентську роботу представників від українських політичних

партій у сеймі загалом. Л. Алексієвець та О. Турчак зосередилися на висвітленні перебігу парламентської виборчої кампанії 1922 р. і структурування політичних сил у сеймі першої каденції. У праці О. Рудої проаналізовано діяльність українських послів і представників від інших національностей щодо освітнього питання у парламенті Польщі 1919—1939 рр. Польські вчені В. Менджецький [6] та З. Запоровський [7] дослідили різні аспекти діяльності, особовий склад, внутрішню організацію УПР, її політичну еволюцію у 1922—1927 рр. У цьому контексті також варто згадати працю М. Папезинської-Турек [8], у якій українське питання проаналізовано в політичному, соціальному й релігійному аспектах від початку приєднання західноукраїнських теренів до Польщі й до санаційного перевороту 1926 р. Водночас освітню діяльність українських послів у сеймі Польщі першої каденції було спрямовано на збереження національно-етнічної самобутності українців Польщі та зміцнення національної свідомості, зокрема виступи парламентарів на захист національного шкільництва, внесення відповідних подань та інтерпеляцій, робота в освітній сеймовій комісії, потребує подальшого опрацювання.

Основою дослідження стали матеріали Державного архіву Івано-Франківської області, Державного архіву Тернопільської області, Центрального державного історичного архіву України у Львові, Архіву актів нових у Варшаві (Archiwum Akt Nowych w Warszawie), Архіву Польської академії наук у Варшаві (Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie), з яких почерпнуто цінні відомості про суспільно-політичну ситуацію в міжвоєнній Польщі, відносини польської влади з представниками національних меншин, парламентську діяльність українських послів до сейму (1919—1939). Важливим джерелом для вивчення парламентської діяльності українських, польських, єврейських і німецьких депутатів, аналізу їхньої законодавчої роботи, виступів та інтерпеляцій були стенографічні матеріали засідань сейму Польської держави (Sprawozdania Stenograficzne z posiedzeń Sejmu Rzeczypospolitej). Чимало інформації про роботу сейму та сенату міжвоєнної Польщі, парламентську діяльність українських послів і senatorів, суспільно-політичне та культурно-освітнє становище в державі вміщено на шпальтах українських часописів «Громада», «Діло», «Наше життя», «Свобода», а також польських видань «Наш огляд» («Nasz Przegląd»), «Польський учитель» («Nauczyciel Polski»), «Річпосполита» («Rzeczpospolita»), «Робітник» («Robotnik»).

Рішення польських урядовців провести 5 листопада 1922 р. вибори до сейму та 12 листопада до сенату не лише на етнічних польських землях, а й на окупованих Польщею теренах українські політичні сили сприйняли порізно. Українські партії Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся взяли участь у виборах, оскільки право Польщі на ці землі було закріплено Варшавським договором 1920 р. і Ризьким мирним договором 1921 р. [1, С. 73]. Українські політики з цих територій у серпні 1922 р. увійшли до складу Блоку національних меншин (БНМ), об'єднавшись із євреями, білорусами, німцями й росіянами [3, С. 119—134; 6, С. 221]. Завдяки активній виборчій агітації

БНМ отримав 66 мандатів до сейму й 23 до сенату. Українські послы, обрані за списком БНМ, отримали 20 мандатів до сейму (4,6 % загальної кількості) і шість до сенату [8, С. 153].

У Галичині, де з погляду міжнародного права вибори були незаконними, оскільки за рішенням Найвищої ради Паризької мирної конференції Польщу вважали тимчасовим окупантом цих земель, участь у виборчому процесі взяли лояльні до польської влади українські політичні партії, які отримали збірну назву «хлібороби». Вони здобули п'ять мандатів до сейму (1,1 % загальної кількості)¹ [2, С. 342; 9, С. 567]. Решта українських партій краю дослухалися до заклику уряду Є. Петрушевича бойкотувати вибори [1, С. 72]. Більшість українців Галичини відгукнулися на заклик найвищого органу ЗУНР — Української Національної Ради, який пролунав у відозві «До населення Галицької землі» від 10 вересня 1922 р., і бойкотували вибори до сейму та сенату Польщі. У виборах до сейму участь взяли 38,2 % виборців краю, а до сенату — 35,3 % [1, С. 72—73; 10, С. 96].

У сеймі першої каденції польські праві клуби отримали 125 мандатів, тобто 28 % загальної кількості, партії центру — 132 (30 %), ліве крило — 98 (22 %). Представники від національних і релігійних меншин здобули 89 мандатів (20 %). Зокрема, євреї отримали 35 мандатів до сейму і 12 до сенату, українці — 25 і шість, німці — 17 і п'ять відповідно². Українські депутати та сенатори, обрані за списком БНМ, сформували Український сеймовий клуб, який очолив прибічник співпраці з урядом А. Васиньчук (з 22 березня 1923 р. — опозиційно налаштований до уряду С. Підгірський³ [1, С. 74]), та Український сенатський клуб (очолив О. Карпінський)⁴ [6, С. 221—222]. Згуртованій роботі створеної 22 листопада 1922 р. у Ковелі на конференції українських послів від сеймового та сенатського клубів УПР завадили внутрішні перегрупування (детальніше про перегрупування сил всередині УПР див.: [1, С. 74; 6, С. 223—224]). Українські послы, обрані від Галичини, об'єдналися в Український селянський клуб Східної Малопольщі «Хлібороби», який очолив священник М. Ільків. Загалом у листопаді 1927 р. українські депутати й сенатори розподілялися так: УПР мала 10 послів і п'ять сенаторів, Клуб «Сельробу» — п'ять і один, Український селянський клуб — два послы. До Комуністичної посольської фракції входили чотири українських депутати, ще чотири були позафракційними [2, С. 354, 356; 4, С. 387].

Освітні питання, нарівні з економічними та соціальними, перебували в центрі уваги парламентарів сейму першої каденції. Українські послы порушу-

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Zesp. 463. Sygn. 298. K. 22—23.

² Ibid. Zesp. 322. Mikrof. B.18468. Sygn. 2265. K. 200; Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 111—112.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІАЛ України). Ф. 392. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22—23.

⁴ Конференція українських послів і сенаторів в Ковляу. *Наше життя*. Холм, 1922. Ч. 13. 26 лист.

вали проблеми національного шкільництва у парламентських виступах, під час засідань сеймових комісій, у поданнях та інтерпеляціях. Уперше про проблеми в освітній сфері українці заговорили під час дискусії про *exposé* прем'єр-міністра В. Сікорського на 10-му засіданні сейму 23 січня 1923 р. Оскільки на початку роботи сейму УПР демонструвала лояльне ставлення до влади, сподіваючись на певні поступки з боку урядовців, виступ С. Підгірського із декларацією від імені Українського сеймового клубу мав поміркований характер і містив запевнення у готовності до співпраці з польським народом. Від влади парламентарі очікували забезпечення українцям Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся належних умов для реалізації їхнього права на самовизначення, а в освітній сфері вимагали відкриття на окреслених теренах державних українськомовних початкових і середніх шкіл, ліквідації утравкістичних навчальних закладів, заснування українського університету в Холмі, створення належних умов для розвитку приватного шкільництва, запровадження в усіх регіонах компактного проживання українців вивчення української мови у школах. Намагаючись уникнути загострення відносин із владою, С. Підгірський свідомо оминув проблеми Галичини⁵ [2, С. 344; 4, С. 388—389; 5, С. 52].

На цьому ж засіданні лояльність до влади продемонстрував голова Українського селянського клубу М. Ільків, висловивши підтримку прем'єр-міністру В. Сікорському. Парламентар зазначив, що Польська держава є демократичною конституційною республікою, яка створює передумови для вільного національного розвитку. Шлях до врегулювання польсько-українських відносин посол убачав у виконанні владою низки вимог українців. Щодо освітньої галузі, то урядовці мали посприяти організації мережі українськомовних початкових, середніх і фахових навчальних закладів, відбудові зруйнованих війною шкільних приміщень, відкриттю українського університету у Львові, однакових прав української мови в органах державної влади. Водночас посол виступив проти заміни поняття «українець» поняттям «малоросійський народ» чи «руський»⁶ [9, С. 569; 11, С. 360].

У своїх виступах з сеймової трибуни українські парламентарі порушували проблеми не лише національного шкільництва, а й інших меншин. Наприклад, на 13-му засіданні сейму 7 лютого 1923 р. під час обговорення бюджету на перший квартал А. Васинчук зауважив, що в бюджеті не враховано інтереси українців, білорусів та євреїв, зокрема державного фінансування потребувало початкове і середнє шкільництво цих народів⁷. Водночас посол розкритикував поправку, внесену депутатом від Польської народної партії «Визволене» (ПСА «Визволене») С. Тугуттом, у якій йшлося про необхідність під час формування бюджету врахувати потреби лише українського та білоруського шкіль-

⁵ Sejm I kadencji. Sprawozdanie stenograficzne z 10 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej 23 stycznia 1923 r. (далі Spr. sten. z pos.). Łam. 65, 70.

⁶ Ibid. Łam. 56—60.

⁷ Ibid. Spr. sten. z 13 pos. 7 lutego 1923 r. Łam. 42—44.

ництва. А. Васиньчук натомість вніс пропозицію щодо врахування освітніх інтересів усіх національних і релігійних меншин. Однак більшість підтримала поправку С. Тугутта⁸ [12, С. 212].

Зміна риторики українських парламентарів з лояльної на критичну окреслилася після офіційного переходу УПР в опозицію до влади. Розчарувавшись у політиці лівоцентристського уряду В. Сікорського, українські послы 26 травня 1923 р. не підтримали чинний уряд на протывагу правоцентристській більшості на чолі з В. Вітосом⁹ [6, С. 222—223]. Еволюцію ставлення УПР до влади засвідчив виступ С. Підгірського з приводу *exposé* прем'єр-міністра В. Вітоса 2 червня 1923 р. на 42-му засіданні сейму. Посол наголосив на неналежному стані навчальних закладів з українською мовою викладання на Волині, Холмщині, Підляшші й Поліссі, а також на Галичині, на спробах їх ліквідувати чи утраквізувати, звинуватив владу в намаганні колонізувати та денационалізувати українців. С. Підгірський висунув низку вимог, серед яких були надання національно-територіальної автономії українським землям, а також легалізація українських таємних вищих навчальних закладів Львова. Водночас посол висловив вотум недовіри уряду В. Вітоса¹⁰ [2, С. 345; 4, С. 393]. Натомість М. Ільків, який виступив від імені Українського селянського клубу, засудив позицію депутатів від УПР за критику влади й, повторивши свої попередні вимоги, підтримав його¹¹.

Парламентарі від УПР, німецькі та єврейські депутати порушували проблеми шкільництва та критикували освітню політику держави за кожної нагоди: під час виборів прем'єрів, обговорення бюджету Міністерства віросповідань і освіти (МВіО), законодавчих дискусій тощо. Після 1923 р. послы від УПР почали оцінювати дії влади значно критичніше, а брак конкретних позитивних результатів від парламентської діяльності призвів до радикалізації деяких депутатів. Наприклад, 1924 р. за антиурядові виступи був позбавлений депутатського імунітету посол від УПР М. Луцкевич. Представник Комуністичної посольської фракції Я. Войтюк під час обговорення бюджету 13 червня 1924 р. звинуватив урядовців у знищенні українського шкільництва на Холмщині та зменшенні кількості українських шкіл на Волині та Поліссі¹² [7, С. 125].

За час діяльності сейму першої каденції українські парламентарі внесли 104 інтерпеляції та 50 подань, частина з яких стосувалась освітніх проблем [13, С. 339]. Проте внесенню більшої кількості інтерпеляцій суттєво перешкоджало те, що, відповідно до регламенту сейму, інтерпеляцію, як і звичайне депутатське подання, мали підписати не менше 15 послів. Для внесення термінового подання потрібно було заручитися підтримкою 45 депутатів [14,

⁸ Ibid. Łam. 46.

⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 392. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 38—39.

¹⁰ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 42 pos. 2 czerwca 1923 r. Łam. 69, 71—72.

¹¹ Ibid. Łam. 76—78.

¹² AAN. Zesp. 1370. Sygn. 255/1. K. 14.

С. 16—17]. З огляду на це, представники меншин змушені були шукати союзників як серед польських послів, зокрема від Польської соціалістичної партії (ППС) та ПСЛ «Визволене», так і між собою.

Для внесення подань, інтерпеляцій, збору матеріалів УПР створило шість комісій: шкільну, церковну, рільничо-економічну, самоуправну, політично-адміністративну, пресову [8, С. 154—156]. Одне з перших подань із вимогою запровадження української мови викладання у початкових, середніх, фахових школах і вищих навчальних закладах Полісся, Підляшшя та Холмщини вніс 16 січня 1923 р. А. Васиньчук. Посли від меншин підтримали його на засіданні освітньої комісії 26 лютого цього ж року, однак польська більшість висловилася проти. Як наслідок в ухваленій на засіданні резолюції не було згадки про українські школи, натомість послы зобов'язали МВіО внести до сейму законопроект про шкільництво національних і релігійних меншин¹³ [4, С. 390; 8, С. 167—168]. Наступне подання депутатів від УПР стосувалося працевлаштування звільнених на Волині та Поліссі українських учителів¹⁴. Водночас С. Козицький вніс подання з вимогою проведення ревізії інспекторатів і шкільних кураторій передусім на Волині та Поліссі для розслідування випадків звільнення українських учителів і повернення їх у навчальні заклади. Подібне подання озвучив також парламентар від ПСЛ «Визволене» А. Лангер, заклинавши уряд з'ясувати причини звільнення українських педагогів із загальноосвітніх шкіл та оприлюднити отримані результати¹⁵ [4, С. 393]. Низка подань українських парламентарів стосувалася репресій щодо українців. Зокрема, у поданні Й. Скрипи та депутатів від Української соціал-демократичної фракції були порушені питання ліквідації Української соціал-демократичної партії (УСДП), закриття часописів, проведення ревізій серед членів цієї партії, діячів українських культурних, освітніх та економічних установ. Парламентарі вимагали скасування рішення дирекції львівської поліції про ліквідацію УСДП, звільнення її ув'язнених членів, притягнення до відповідальності винних за протиправні ревізії й арешти тощо [8, С. 167—168, 219]. Однак сеймова більшість не підтримала ці подання.

У спільному терміновому поданні українських і білоруських депутатів від 26 липня 1923 р. обґрунтовано необхідність відкриття державних початкових і середніх українських та білоруських навчальних закладів на Холмщині, Поліссі та Підляшші¹⁶. С. Хруцький, виступаючи 27 липня того ж року на 58-му засіданні сейму від імені українського та білоруського клубів, наголосив на тому, що Польща не дотримується взятих на себе міжнародних зобов'язань

¹³ Sejm I kadencji. Druki. Nr 125.

¹⁴ Ibid. Nr 141.

¹⁵ Недоля українського шкільництва (3 промови посла Сергія Козицького у Соймовій Освітній Комісії 23 квітня 1923 р. з нагоди внеску Українського Клубу про звільнення учителів) (закінчення). *Діло*. 1923. 8 трав. Ч. 26; Szkolnictwo średnie mniejszości narodowych. *Nasz Przegląd*. 1923. 25 kwietnia. Nr 30.

¹⁶ Sejm I kadencji. Druki. Nr 696.

щодо гарантування меншинам права здобувати освіту рідною мовою, а також відповідних статей Конституції 1921 р., водночас провадить політику регіоналізації щодо українців із різних теренів держави¹⁷. У відповідь на це міністр освіти С. Гломбінський повідомив, що законопроект щодо шкільництва меншин уже розроблено, однак на розгляд сейму його буде внесено після ухвалення законів, покликаних регулювати розвиток шкільництва загалом у державі. Водночас міністр запевнив послів, що чинних початкових навчальних закладів для українських і білоруських школярів цілком достатньо, а через брак відповідної кількості середніх шкіл у приватних закладах змушені навчатися як частина учнів-поляків, так і дітей меншин¹⁸ [4, С. 395; 8, С. 206]. Після таких запевнень міністра депутати від польських партій не проголосували за визнання подання терміновим.

Як спосіб вирішення нагальних освітніх питань українські послы використовували інтерпеляції. Вони стосувалися закриття шкіл з українською мовою навчання, зволікань місцевої влади з відкриттям на прохання українців українськомовних шкіл, примусової зміни мови викладання у навчальних закладах на польську або перетворення їх на двомовні, запровадження написів на українських школах польською мовою, зменшення у навчальних закладах кількості годин української мови, заборони кураторією Львівського шкільного округу вживати в документах українських шкіл означення «український», переслідування поліцією батьків-українців за вимогу відкриття шкіл з українською мовою навчання, репресій щодо культурно-освітніх товариств тощо. Більшість із цих інтерпеляцій подавали послы від УПР, зокрема, С. Козицький, С. Підгірський, А. Братунь, С. Хруцький, М. Черкавський та ін.¹⁹ Інтерпеляція посла від Комуністичної посольської фракції Т. Приступи стосувалася примусу українців святкувати римо-католицькі та державні свята, ювілеї²⁰.

Проблеми українського шкільництва неодноразово порушували на засіданнях сеймової освітньої комісії її члени, послы від УПР С. Хруцький і С. Козицький. Участь у роботі комісій давала парламентарям від меншин змогу впливати на висновки та резолюції, ухвалені цими органами. У своїй промові 23 квітня 1923 р. С. Козицький, оминаючи освітні проблеми Галичини, наголосив на нищенні владою українського шкільництва, забороні відкриття приватних навчальних закладів з українською мовою викладання, акцентував увагу на необхідності відбудови на Волині, Підляшші та Поліссі зруйнованих війною українських шкіл. С. Козицький зауважив, що освітня політика влади

¹⁷ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 58 pos. 27 lipca 1923 r. Łam. 82—83.

¹⁸ Ibid. Łam. 84—85.

¹⁹ Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 57; Державний архів Тернопільської області. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 621. Арк. 45; AAN. Zesp. 8. Sygn. 10988/23. K. 14—15; AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 159; Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie. Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki. Mikrof. 85782. K. 11, 16, 26—27, 39—42.

²⁰ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B. 9422. Sygn. 428. K. 638—639.

привела до того, що в десятках українських сіл кожного повіту немає українських шкіл. Парламентар висловився проти примусового усунення з посад кваліфікованих учителів-українців, заміни їх лояльними педагогами, здебільшого польської національності. Після обговорення на засіданні комісії раніше переданих послами від УПР подань на захист інтересів українських учителів було ухвалено резолюцію, в якій парламентарі закликали уряд сприяти працевлаштуванню кваліфікованих українських педагогів, а також організувати для них курси з вивчення польської мови, історії, літератури та географії Польщі. Однак пункти цієї резолюції уряд так і не виконав²¹.

На засіданнях освітньої комісії неодноразово порушувалося питання про необхідність ухвалення шкільного законодавства для національних меншин. Зрештою члени комісії одноголосно схвалили резолюцію, в основу якої покладено розширене подання А. Васиньчука та послів від УПР від 16 січня 1923 р. про запровадження української мови навчання в початкових і середніх школах Полісся, Підляшшя та Холмщини²². У резолюції депутати закликали уряд до якнайшвидшого виконання ст. 18 «Закону про створення та утримання загальних шкіл» (передбачено врегулювання цього питання окремим законом), ухваленого 17 лютого 1922 р. У ній також йшлося про необхідність підготовки законопроекту про середнє і фахове шкільництво непольського населення²³ [15, С. 119]. Пообіцявши швидко підготувати відповідний законопроект, урядовці не поспішали йти на поступки меншинам²⁴ [16, С. 166—169].

Оскільки питання про ухвалення шкільного законодавства для національних і релігійних меншин залишилося невирішеним, депутати продовжували порушувати цю проблему у своїх поданнях і виступах. Наприклад, Н. Прилуцький від Єврейської народної партії в Польщі 5 червня 1923 р. за підтримки українських і білоруських послів, а також депутатів від ППС, вніс термінове подання, в якому вимагав від уряду підготувати відповідний законопроект упродовж 10 днів. Однак на 44-му засіданні сейму 9 червня 1923 р. це термінове подання було відхилено більшістю голосів після того, як С. Римар від Народно-національного союзу назвав термін його виконання нереалістичним, а також зауважив, що 24 квітня 1923 р. сейм уже проголосував за аналогічне подання С. Хруцького. Водночас урядовці зазначили, що працюють над цим законопроектом²⁵ [4, С. 394; 17, С. 47—48]. І справді, у липні

²¹ Недоля українського шкільництва (з промови посла Сергія Козицького у Соймовій Освітній Комісії 23 квітня 1923 р. з нагоди внеску Українського Клубу про звільнення учителів). *Діло*. 1923. 5 трав. Ч. 24; 6 трав. Ч. 25.

²² Sejm I kadencji. Spr. sten. z 6 pos. 16 stycznia 1923 r. Łam. 26; Sejm I kadencji. Druki. Nr 125.

²³ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 36 pos. 27 kwietnia 1923 r. Łam. 42.

²⁴ Przemówienia posłów żydowskich w komisji oświatowej w sprawie «numerus clausus». *Nasz Przegląd*. 1923. 21 czerwca. Nr 85.

²⁵ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 43 pos. 5 czerwca 1923 r. Łam. 56; Ibid. Spr. sten. z 44 pos. 9 czerwca 1923 r. Łam. 51—52; Sejm I kadencji. Druki. Nr 578.

1924 р. на розгляд послів було передано освітній законопроект, який стосувався білоруського, литовського та українського шкільництва (його чинність поширювалася на Львівське, Тернопільське, Станиславівське, Поліське, Волинське, Новоградське, Віленське, Білостоцьке (Гродненський і Волковиський повіти) воєводства). Інтереси місцевих євреїв і німців враховані не були, їхнє шкільництво відповідного закону так і не дочекалося [12, С. 214].

Запропонований міністром освіти С. Грабським проект закону гарантував перевагу польській мові як державній і часткове визнання мовних прав меншин (білоруської, литовської та української) — шляхом запровадження утравквістичних шкіл. Двомовні навчальні заклади були покликані виховувати з учнів польської та інших національностей відданих громадян у взаємній пошані до національних особливостей (ст. 2)²⁶ [8, С. 224]. У початкових державних і приватних школах з непольською мовою навчання запроваджувалося вивчення державної мови на рівні, який би дав змогу учням продовжити навчання в польських або утравквістичних середніх навчальних закладах (ст. 4)²⁷. Навчати непольською мовою в школі дозволялося за умови, що громада меншини становить не менш як 25 % населення і що батьки не менше ніж 40 учнів подали про це відповідні прохання-декларації. Але якщо в школі було 20 учнів-поляків, вона ставала двомовною. Відповідно до проекту закону мову навчання мали визначати шкільні плебісцити [8, С. 225]. Стаття 7 передбачала запровадження навчання державною мовою історії Польщі та географії, польської мови та літератури у всіх середніх школах²⁸.

Законопроект викликав критику представників усіх меншин ще на етапі обговорення. На засіданні конституційної комісії 3 липня 1924 р. С. Хруцький назвав його провокацією щодо українців. Депутати від меншин, а також послы від ППС вважали за необхідне повернути законопроект на обговорення в освітню комісію, наполягали на необхідності відкриття національних шкіл і висловлювалися проти запровадження утравквізму в шкільництві²⁹ [8, С. 227]. Якщо українські, білоруські та деякі послы від ППС критикували законопроект за утравквізацію шкільництва, вважаючи це спробою колонізації білоруського та українського народів, то єврейські та німецькі парламентарі висловлювали незадоволення тим, що про їхнє національне шкільництво у ньому навіть не згадувалося [18, С. 65—67].

В обговоренні законопроектів під час другого читання 9 липня 1924 р. взяли участь депутати від усіх політичних партій сейму. Представники меншин (від українців це С. Хруцький та А. Пашук, від білорусів — Б. Тарашкевич, від євреїв — І. Грюнбаум, від німців — А. Утта) виступили з критикою за-

²⁶ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 209; Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1924. Nr 79. Poz. 766. S. 1212—1213.

²⁷ Ibid. S. 1213.

²⁸ О. Польонізація українських середніх шкіл. *Діло*. 1925. Ч. 189. 26 серп.

²⁹ Sprawy językowe w Komisji Konstytucyjnej. *Robotnik*. 1924. Nr 181. 4 липца.

конопроекту³⁰ [8, С. 230—231]. Серед його недоліків С. Хруцький назвав запровадження утравізму в шкільництві як спробу колонізації українців, а також ігнорування інтересів українців Холмщини, Підляшшя та Лемківщини тощо³¹. Попри протести послів від меншин більшість, якої вдалося досягти завдяки компромісу польських партій від правих до ГПС, таки проголосувала за освітній законопроект³². Зауважимо, що польські праві політичні сили трактували ухвалений закон як максимум урядових поступок українцям, білорусам і литовцям, як точку відліку для подальшого обмеження прав меншин та їхньої асиміляції, натомість польська лівиця — як мінімальні поступки цим народам, підвалину для подальшого розширення їхніх прав [8, С. 235].

Наступні спроби парламентарів скасувати цей шкільний закон чи внести до нього будь-які зміни не мали успіху. Зокрема, 25 листопада 1925 р. Комуністична посольська фракція внесла подання про скасування всіх циркулярів і розпоряджень МВіО, які в будь-який спосіб обмежують права та можливості вільного розвитку культури українців, білорусів, євреїв, німців і литовців. Посли від Українського клубу С. Назарук, В. Мохнюк, М. Хом'як, С. Козицький та ін., які також підписали це подання, вимагали, щоб у місячний термін уряд подав до сейму новий законопроект щодо організації державного, початкового та середнього шкільництва для представників перелічених національностей³³. Однак сеймова більшість відхилила всі подання, які стосувалися скасування шкільного закону 1924 р. чи внесення до нього змін.

У діяльності українських послів чільне місце посідала проблема відкриття українського університету. Уперше її порушив на 10-му засіданні сейму 23 січня 1923 р. М. Ільків. Серед нагальних завдань у сфері освіти він назвав заснування українського університету у Львові, вирішенню якого повинні передувати українсько-польські перемовини. Кандидатами для ведення переговорів від українців М. Ільків запропонував громадського діяча В. Щурата, а від урядовців — польського політика Я.С. Лося³⁴. Проблему українського університету у своїх виступах, зокрема на 31-му засіданні сейму 24 березня 1923 р. під час дискусії про передання Львівському університету імені Яна Казимира приміщення колишнього сейму, поданнях та інтерпеляціях неодноразово порушували послы від УПР³⁵ [19, С. 168; 8, С. 262—263]. Депутати вимагали відкриття у Львові окремого українського вищого навчального закладу як компенсацію за обмеження прав українських студентів і викладачів у

³⁰ J. M. Jeszcze o ustawach językowych. *Robotnik*. 1924. Nr 188. 11 lipca.

³¹ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (Archiwum PAN). Zesp. III-180. Sygn. 76. K. 67—68; Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924 r. Łam. 29—30.

³² Archiwum PAN. Zesp. III-180. Sygn. 76. K. 67—68.

³³ Sejm I kadencji. Druki. Nr 2198.

³⁴ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 10 pos. 23 stycznia 1923 r. Łam. 56—60; O uniwersytet ruski. *Rzeczpospolita*. 1923. Nr 60. 2 marca.

³⁵ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 31 pos. 24 marca 1923 r. Łam. 44—45; Sejm I kadencji. Druki. Nr 697.

Львівському університеті імені Яна Казимира, легалізації Українського таємного університету у Львові та Української таємної високої політехнічної школи, а також припинення репресій проти студентів і викладачів цих навчальних закладів і притягнення до кримінальної відповідальності керівництва львівської поліції за несанкціоновані ревізії, арешти та конфіскацію у них навчальних матеріалів. Однак українським послам не вдалося заручитись підтримкою більшості в сеймі, внесені ними подання було передано на розгляд освітньої та адміністративної комісії.

Затвердження 8 червня 1925 р. урядом ухвали Політичного комітету у справах східних воеводств щодо українського шкільництва, згідно з якою у новому навчальному році передбачалося об'єднання українських і польських гімназій Перемишля, Тернополя та Львова, створення двомовних учительських семінарій на Волині, відновлення діяльності кафедри української літератури в Ягеллонському університеті та відкриття Студіум рутенікум у Кракові, викликало обурення в депутатів від УПР. У поданні від 7 липня 1925 р., а також в інтерпеляції від 10 липня того ж року, українські парламентарі вимагали скасувати ухвалу як таку, що суперечить положенням міжнародних договорів, ст. 109 і 110 Конституції 1921 р., а також закону від 26 вересня 1922 р.³⁶ [8, С. 264—265]. Міністр освіти С. Грабський спростував усі закиди послів, наголосивши на необхідності забезпечити рівні умови для розвитку польського та українського шкільництва. С. Грабський зазначив, що питання про відкриття вищого навчального закладу буде предметом розгляду на запланованій на 26 січня 1926 р. конференції організаційної комісії, до складу якої з українського боку входять К. Студинський, Р. Смаль-Стоцький, О. Колесса, С. Рудницький, С. Дністрянський, В. Вергановський, І. Свенціцький, М. Кордуба³⁷ [20, С. 153—167]. Однак українським делегатам так і не вдалось домогтись зрушень у справі відкриття українського університету.

Критику в послів від УПР викликав надісланий до МВіО меморандум Р. Смаль-Стоцького, в якому той, позиціюючи себе репрезентантом групи українських учених у Празі та Наукового товариства ім. Шевченка, просив прискорити відкриття українського університету та декларував співпрацю українських учених із владою. Посол П. Васиньчук зауважив, що українські політики та громадськість, сприймаючи професора Р. Смаль-Стоцького як представника міністра освіти С. Грабського, вимагають лише одного: легалізації Українського таємного університету у Львові та Української таємної високої політехнічної школи, а також відкриття у Львові повноцінного університету. Оскільки цей меморандум давав урядовцям підстави продемонструвати міжнародній спільноті нібито прагнення української громадськості до співпраці з владою, українські діячі назвали його провокацією та проявом деморалізаційних дій урядовців щодо українців, а також звинуватили уряд у спробі позбутися

³⁶ Sejm I kadencji. Druki. Nr 2063.

³⁷ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 79—82.

зафіксованого в Законі від 26 вересня 1922 р. зобов'язання упродовж двох років відкрити український університет на теренах Галичини³⁸ [19, С. 173—175; 4, С. 408; 8, С. 265]. Зокрема, у своєму виступі в сеймі С. Козицький зауважив, що жоден українець у питанні відкриття українського університету у Львові не піде на будь-які поступки та компроміси³⁹ [8, С. 267]. Законопроект про відкриття українського університету у Львові із сімома відділами, надання йому автономії, будівництво державою необхідних приміщень, а також внесення до бюджету 1926 р. статті витрат у сумі 2,494 млн злотих на відкриття й утримання університету, внесений С. Хруцьким 5 лютого 1926 р., через побоювання польських політиків і громадськості, що новостворений університет перетвориться на осередок «антидержавної агітації» та «українського націоналізму», не знайшов підтримки в парламентській більшості⁴⁰ [21, С. 50]. Проблему українського університету у 20—30-х роках ХХ ст. так і не вдалося вирішити.

Парламентарі від меншин значну увагу приділяли відстоюванню прав педагогів, які зазнавали тиску та переслідувань з боку влади переважно за свою громадську діяльність чи політичні погляди. Постанова про службове переведення вчителів непольської національності на підставі організаційних змін у школі або з будь-яких інших причин, внесена міністром освіти С. Грабським, викликала критику німецьких, українських, єврейських депутатів, а також польської лівиці. Посли вбачали в ній важелі тиску на вчителів і можливість усунення з навчальних закладів педагогів, запідозрених в антиурядовій діяльності⁴¹ [4, С. 410]. Український посол С. Хруцький, як і німецькі, зокрема А. Утта, виступав проти переведення вчителя з постійного у т. зв. тимчасовий стан, оскільки за відсутності постійного місця праці або з інших причин через пів року його могли звільнити на підставі виходу на пенсію, а також вимагав забезпечення вчителям від меншин місць у дисциплінарних комісіях шляхом пропорційних виборів. С. Хруцький, А. Утта, З. Новіцький від ПСЛ «Визволене», Ю. Скрипа від Комуністичної посольської фракції також вимагали звільнити вчителів від обов'язку супроводжувати учнів на недільні богослужіння, якщо вони були іншого віросповідання, ніж школярі. Посли домагалися, щоб педагогам, які поверталися до викладання в державних школах після перерви, зумовленої науковою діяльністю, підвищенням кваліфікації чи викладанням у приватній школі, відновлювали попередньо набуті права.

³⁸ Sprawa uniwersytetu ukraińskiego. *Chwila*. 1926. Nr 2470. 2 lutego.

³⁹ ААН. Zesp. 9. Sygn. 961. К. 9; Наша Парляментарна Репрезентація і справа Українського Університету. Комунікат Української Парляментарної Репрезентації. *Громада*. 1925. Ч. 6. 27 груд.

⁴⁰ Sejm I kadencji. Druki. Nr 2289; Справа українського університету в Сеймі. *Діло*. 1926. Ч. 28. 7 лют.; За український університет. Законопроект українського Сеймового Клубу. *Діло*. 1926. Ч. 31. 11 лют.; Справа українського університету. Нагле внесення українських послів. *Свобода*. 1926. Ч. 6. 14 лют. С. 2; Zmiana taktyki ukraińskiej. *Dziennik Ludowy*. 1926. Nr 38. 17 lutego.

⁴¹ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 260 pos. 14 grudnia 1925 r. Łam. 44.

Це дало б змогу залучати вчителів державних шкіл до викладання у приватних навчальних закладах. Однак парламентська більшість відхилила усі запропоновані поправки⁴² [16, С. 187—188].

Становище українського вчительства стало предметом обговорення на 270-му засіданні сейму 9 лютого 1926 р. під час дискусій навколо законопроекту про службові відносини вчителів. С. Хруцький висловився проти примусового переведення учителів-українців на етнічно польські землі та заміни їх педагогами польської національності, наголосивши, що це загальмує розвиток українськомовного шкільництва. Як приклади він навів прізвища 41 вчителя-українця, яких примусово переведено на польські терени⁴³. Поправки С. Хруцького не були враховані.

Парламентарі від національних і релігійних меншин, сподіваючись на зміну політичного курсу щодо непольського населення, схвально сприйняли травневий переворот 1926 р. і прихід до влади політиків на чолі з Ю. Пілсудським. Однак вони й надалі критично оцінювали національно-освітню політику Польщі⁴⁴. Після зустрічі з міністром освіти А. Суйковським 2 серпня 1926 р. представники від УПР сподівалися на поліпшення становища українського початкового, середнього та вищого шкільництва. Міністр пообіцяв розглянути всі прохання українців про запровадження української мови в тих початкових навчальних закладах, які внаслідок зловживань місцевої влади під час шкільного плебісциту було перетворено на утраквістичні або польські, а також видати розпорядження, відповідно до яких українські діти мали б українську школу⁴⁵. Однак позитивних змін в українському шкільництві не відбулося, кількість українськомовних шкіл невпинно зменшувалась. А. Суйковському попри обіцянки також не вдалося вирішити питання відкриття українських університету та навчального закладу у Кракові⁴⁶.

Отже, проблема шкільництва та освіти посідала важливе місце в роботі українських парламентарів у сеймі Польщі (1922—1927), які звинувачували польську владу в намаганні полонізувати та денаціоналізувати українців, зокрема, шляхом ліквідації чи утраквізації національних навчальних закладів. З огляду на це боротьба українських парламентарів за національне шкільництво у стінах сейму перетворилася у спроби протистояння полонізаційній політиці органів центральної та місцевої влади й забезпечення умов для збереження української національної ідентичності. Посли наголошували на необхідності ухвалення узгодженого з непольським населенням освітнього законодавства, розширення мережі навчальних закладів усіх типів з мовами викладання меншин, припинення утраквізації шкіл і переслідування учителів української,

⁴² Z Sejmu i Senatu. *Nauczyciel Polski*. 1926. 1 lutego. Nr 2. S. 3; Z Sejmu i Senatu. Uchwalenie pragmatyki nauczycielskiej w Sejmie. *Nauczyciel Polski*. 1926. 1 marca. Nr 3. S. 3—4.

⁴³ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 270 pos. 9 lutego 1926 r. Łam. 7—10.

⁴⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 961. K. 2—3.

⁴⁵ Домагаймося української школи! *Свобода*. 1926. Ч. 31. 15 серп. С. 1—2.

⁴⁶ Коло університетської справи. *Свобода*. 1926. Ч. 32. 22 серп. С. 1.

білоруської, німецької, єврейської національностей, поліпшення матеріального становища педагогів. Покращити становище національних навчальних закладів і педагогів-українців депутати від УПР намагалися різними методами: виступаючи з парламентської трибуни, вносячи відповідні законодавчі ініціативи, подання та інтерпеляції. Попри те, що більшість із них відхилила польська провадна більшість, порушення проблем національного шкільництва в стінах парламенту змушувало польських урядовців до пошуку певних компромісів з представниками національних меншин, а також актуалізувало це питання на загальнодержавному рівні.

Ситуативними союзниками українських послів у сеймі Польщі виступали як парламентарі від національних і релігійних меншин, так і члени польських лівих партій. Спільними зусиллями вони намагалися сформувавши законодавче підґрунтя для розвитку шкільництва з мовами викладання меншин і забезпечити непольському населенню доступ до здобуття освіти рідною мовою.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Zajtsev, O.Yu. Predstavnyky ukrains'kykh politychnykh partij Zakhidnoi Ukrainy v parlamentі Połschi (1922—1939). *Ukrainian Historical Journal*. 1993, 1: 72-84 [in Ukrainian]. [Зайцев О.Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922—1939). *Український історичний журнал*. 1993. № 1. С. 72—84].
2. Zajtsev, O.Yu. Ukrainci u pols'komu parlamentі (1922—1927 roky). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist', derzhavnist'*. 2000, 7: 342-356 [in Ukrainian]. [Зайцев О.Ю. Українці у польському парламенті (1922—1927 роки). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2000. Вип. 7: 36. на пошану професора Юрія Сливки. С. 342—356].
3. Aleksiiyevets, L. Parlamentski vybory 1922 r. ta osoblyvosti diialnosti sejmu ta senatu pershoho sklykannia II Rechi Pospolytoi. *Ukraina-Yevropa-Svit: Mizhnarodnyj naukovyj zbirnyk. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*. 2010, 4: 119-134 [in Ukrainian]. [Алексієвєць Л. Парламентські вибори 1922 р. та особливості діяльності сейму та сенату першого скликання II Речі Посполитої. *Україна-Європа-Світ: Міжнародний науковий збірник. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2010. Вип.4. С. 119—134].
4. Ruda, O. Natsionalno-osvitnia polityka uriadiv Polschi schodo naselennia Halychyny v 20—30-kh rokakh XX stolittia: realizatsiia ta retseptsii. Lviv, 2019 [in Ukrainian]. [Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20—30-х роках XX століття: реалізація та рецепції. Львів, 2019. 802 с.].
5. Turchak, O.V. Vybyr 1922 r. do pols'koho sejmu i senatu: istoryko-pravovi aspekty. *Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriia: Pravo*. 2014, 29 (1): 49-52 [in Ukrainian]. [Турчак О.В. Вибори 1922 р. до польського сейму і сенату: історико-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 29(1). С. 49—52].
6. Mędrzecki, W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996, 3: 220-234 [in Polish].
7. Zaporowski, Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919—1939. Działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe. Lublin, 1992 [in Polish].

8. Papierzyńska-Turek, M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922—1926. Kraków, 1979 [in Polish].
9. Feliński, M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej. *Sprawy Narodowościowe*. 1931, 6: 566—600 [in Polish].
10. Soliar, I. Wybórchi kampanii ukraińskikh partij do parlamentu Polschi (1922—1938 rr.): porivnialnyj analiz (pp. 95—100). In: *Parlamentaryzm v Tsentralno-Skhidnij Yevropi: istoriia, natsionalni osoblyvosti, suchasni tendentsii: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: Lira-K, 2015 [in Ukrainian].
[Соляр І. Виборчі кампанії українських партій до парламенту Польщі (1922—1938 рр.): порівняльний аналіз. В кн.: *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015].
11. Беґей І.І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини (кінець ХІХ — перша третина ХХ століть): дис. ... д-ра політ. наук. Львів, 2015. 503 с. URL: <https://lnu.edu.ua/thesis/begej-igor-ivanovych/> (дата звернення: 22.11.2022).
[Behei, I.I. Ideino-teoretychna spadshchyna ta praktychna diyalnist ukraïnskoï livitsi Halychyny (kinets XIX — persha tretyna XX stolit): dys. ...d-ra polit. nauk . Lviv, 2015. 503 s. URL: (Last access: 22.11.2022)]
12. Rudnicki, S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 2004 [in Polish].
13. Ajnenkiel, A. Historia sejmu polskiego. II Rzeczypospolita. Vol. 2, part 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989 [in Polish].
14. Regulamin obrad Sejmu uchwalony dnia 16 lutego 1923 r. wraz ze skorowidzem rzeczowym do regulaminu i Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Biblioteka Sejmowa, 1925 [in Polish].
15. Doroszewski, J. Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918—1939. Lublin, 2000 [in Polish].
16. Fałowski, J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Częstochowa, 2000 [in Polish].
17. Fałowski, J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej (1922—1939). Kraków, 2006 [in Polish].
18. Taraszkiewicz, B. Przeciw szkole utrakwistycznej. Przemówienie na Plenum Sejmu w dniu 3 lipca 1924 r. In: *Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919—1939. Wybór materiałów*. Warszawa, 1960 [in Polish].
19. Mudry, W. Zmahання за ukraiński universytety v Halychyni. O. Romaniv (Ed.). Lviv; New York, 1999 [in Ukrainian].
[Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. Ред. О. Романів. Львів; Нью-Йорк, 1999].
20. Chojnowski, A. Kwestia ukraińskiego szkolnictwa wyższego w Drugiej Rzeczypospolitej. In: *Historia XIX—XX w. Studia i szkice. Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. S. 153-167 [in Polish].
21. Mudry, W. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie. *Natio*. 1927, 7-8: 50 [in Polish].

Надійшла / Received 09.01.2023

Oksana RUDA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Senior Research Fellow, Department of Modern History,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
oxana.ruda@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>

Oleh PIKH

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Center for the Study of Ukrainian-Polish Relations,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
olpikh@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2304-9002>

EDUCATION IN THE PARLIAMENTARY ACTIVITIES OF UKRAINIAN MEMBERS OF PARLIAMENT IN THE POLISH SEJM IN 1922—1927

The aim of this research is to highlight the specific features of the activities of Ukrainian Members of Parliament (MPs) in the Parliament of the Polish state in 1922—1927 (first term of office), which were directed at defending the right to education of Ukrainians. The research methodology is based on the principles of coherence, historicism, objectivity, and comprehensiveness, as well as scientific, systemic, and multi-factor approaches. The following methods were used: chronological, analysis and synthesis, comparative, and behavioral analysis. **Academic novelty.** For the first time in Ukrainian historiography, this study provides a complex overview of the activities of Ukrainian MPs, aiming at defending the right to education of their people. It analyses their actions in the Polish Parliament (Sejm) in 1922—1927, providing a comparative analysis of parliamentary speeches, political discussions, submitted documents, and interpellations. **Conclusions.** Issues related to education were important in the work of the Polish Parliament of the period under discussion. Ukrainian MPs, as well as their German and Jewish colleagues, were raising the issue of schooling and criticized the state's educational policy on every occasion: during the appointment of Prime Ministers, a discussion of the Ministry of Religion and Education budget, legislative discussions, etc. Ukrainian politicians used the Parliament as a platform to voice their concerns and to defend the basic rights of their voters, guaranteed by domestic legislation and international treaties, to expand the network of Ukrainian-language schools, and to provide conditions for their unimpeded activities. They also tried to improve the situation of schooling for Ukrainians by introducing legislative initiatives, inquiries, and interpellations, which raised such important issues as the adoption of educational legislation in consultation with minorities, development of non-Polish educational institutions of all types, ending Polonization, stopping the persecution of teachers of Ukrainian, Belarusian, German and Jewish nationalities. Common interests served as the basis for parliamentary cooperation among MPs from different nationalities, which manifested itself in the introduction of joint submissions, interpellations, voting, etc. Situational allies of minority MPs were members of the Polish left, supporting certain of their educational demands. Instead, representatives of Polish right-wing parties tried to hinder the implementation of educational initiatives of minority MPs. They also contributed to the creation of a legal basis for the development of Polish-language and Utraquist (bilingual) schools designed to accelerate the assimilation of minorities.

Keywords: *parliament of the Polish state (first term of office), Ukrainian parliamentary representation, education legislation, education institutions, political parties, national minorities.*



<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.113>
УДК 94(477.43) «1933»

Богдан ГАЛАЙКО

кандидат історичних наук,
начальник Центрального міжрегіонального відділу,
Український інститут національної пам'яті (Вінниця, Україна)
bohdan.halayko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9543-6290>

Володимир ТИЛІЩАК

кандидат історичних наук, заступник голови,
Український інститут національної пам'яті (Київ, Україна)
tylischak@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4572-5131>

ПЕРШІ ВІДОМІ ФАКТИ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ В ПІДРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: 1933-й рік, ВІННИЧЧИНА

Метою є привернення уваги до питання про початки комеморації жертв Голодомору у підрадянській Україні. Вводяться в науковий обіг матеріали про перші відомі комеморативні практики вшанування жертв Голодомору, що були організовані наприкінці 1933 р. на Вінниччині. **Методологія дослідження** побудована на принципах історизму й об'єктивності та спирається на критичний історичний аналіз джерел. На основі матеріалів архівно-кримінальної справи реконструйовано процес організації особливих поминальних вечерь у селах Вінницької області переважно у грудні 1933 р. Хоч ця ініціатива і мала локальний характер, але є важливою як один із перших громадських заходів на вшанування жертв Голодомору 1932—1933 рр. в Україні. Адже питання, коли саме на територіях, що були охоплені трагедією, почали згадувати загиблих, залишається відкритим.

Цитування: Галайко Б., Тиліщак В. Перші відомі факти вшанування пам'яті жертв Голодомору в підрадянській Україні: 1933-й рік, Вінниччина. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 113—124. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.113>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)

Розглянута у дослідженні ініціатива стала реакцією на пережитий голод. Вона містила не лише поминання померлих, а й вияви турботи про тих, хто втратив годувальників, через організацію поминальних вечерь для різних груп: удів, дівчат, дітей. Установлено, що ініціатива охопила щонайменше десяток сіл тодішніх Уланівського і Хмільницького районів. Участь у заходах узяли сотні мешканців. Виявлені матеріали по-новому розкривають морально-психологічний відгук на пережитий голод, демонструють, що не завжди це було руйнування морально-етичних основ. Проявлялись і протилежні реакції. Зокрема, як свідчать опрацьовані матеріали, пережиті страхиття стимулювали релігійні почуття. Водночас розглянуті поминальні вечери у селах Вінниччини у грудні 1933 р. були спрямовані не лише на згадування померлих від голоду, а й стали виявом уваги до тих, хто потребував підтримки. І той досвід поєднання пам'яті про померлих і турботи про нужденних є актуальним і сьогодні. Він цілком може бути продовжений у сучасних умовах, коли нашу пам'ять про вбитих Голодомором буде виражено увагою до тих, хто нині потребує допомоги.

Ключові слова: Голодомор 1932—1933 рр., комеморативні практики, вшанування померлих від голоду, Хмільницький район, Уланівський район, Вінницька область.

Щороку у четверту суботу листопада в Україні вшановують пам'ять жертв Голодомору. Проте на питання, коли саме це відбулося вперше, зокрема на території, що були охоплені трагедією, на сьогодні однозначної відповіді немає, а час витоків і початків комеморації жертв Голодомору залишається недостатньо вивченим.

Прийнято вважати, що у радянській Україні відновлення пам'яті про Голодомор і вшанування його жертв розпочалося наприкінці 1980-х років із послабленням комуністичного тоталітарного режиму. Саме в часи «перебудови» почали встановлювати пам'ятники та проводити масові меморіальні заходи й панахиди [1, С. 51; 2, С. 169—170; 3, С. 410—413]. Значно менш відомі ініціативи із вшанування померлих від голоду 1932—1933 рр. під час нацистської окупації¹. Проте, виявлені нами документи дають підстави стверджувати, що перші громадські заходи, зокрема на Вінниччині, було організовано ще наприкінці того самого трагічного 1933 р.

Питання поминання померлих від голоду недостатньо відображено й у роботах, присвячених аналізу релігійного життя періоду Голодомору 1932—1933 рр. У центрі уваги дослідників цієї проблематики (О. Бойко, О. Ігнатуша, А. Киридон, Т. Савчук, Т. Грузова) передусім перебували різні аспекти стосунків влади й церкви, тиск тоталітарної держави на церковно-релігійну сферу [4, С. 214—222; 5; 6, С. 112—126; 7, С. 168—187; 8, С. 134—137; 9, С. 147—153]. Відзначаються деструктивні зміни у традиційній обрядовості, що стали наслідком антирелігійних заходів влади та страшних умов голоду, і які особливо зачепили поховальну та поминальну обрядовість. Зокрема, зауважено, що «у 1933 р. дев'ятий день і сороковини не справляли» [5, С. 7; 10,

¹ А. Ц. Вшанування пам'яті дорогих. Пам'ятник в селі Марченках померлим 1933 року. *Миргородські вісті*. 15.07.1943. № 53. С. 4; Логвин Іван. Гідно вшанувати пам'ять померлих від голоду 1933 року. *Таращанські вісті*. 08.08.1943. № 60. С. 4.

С. 105—106]. Хоча, водночас, дослідники відзначають і феномен зростання ре-лігійності населення в умовах Голодомору [4, С. 218—219; 8, С. 135; 11, С. 32].

Попри усе, очевидно, що питання витоків комеморативних практик вшанування померлих від голоду у 1932—1933 рр. заслуговують на увагу. Сподіваємося, що запропонована стаття посприятиме науковому зацікавленню цією проблематикою та подальшим пошукам.

Поштовхом до дослідження стало спецповідомлення секретно-політичного відділу ОДПУ (СПВ ОДПУ) про «масові панахиди церковників у Вінницькій області», опубліковане у збірнику документів «Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы» та низці інших [12, С. 515—516; 13, С. 577—578]. У повідомленні зазначено, що у грудні 1933 р. в деяких селах Уланівського й Хмільницького районів Вінницької області УСРР «відмічена організація масових панахид і поминок за померлими з голоду» [12, С. 516].

Базуючись на зазначеному повідомленні, ми здійснили архівні пошуки, в результаті яких у Державному архіві Вінницької обл.² виявлено архівно-кримінальну справу організаторів таких панахид³. Вивчення матеріалів цієї справи допомогло встановити та реконструювати історичні події, які охопили низку сіл Вінниччини й фактично стали одними із перших в Україні практик вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 рр.

В архівно-кримінальній справі № 24323 серед обвинувачених фігурувало дев'ять осіб: четверо чоловіків (з яких двоє священників) та п'ятеро жінок. Справа налічує 288 аркушів і містить матеріали слідства, серед яких анкети обвинувачених, довідки на них, протоколи допитів свідків та обвинувачених, обвинувачувальний висновок, витяги із протоколу судової трійки ДПУ УСРР, а також матеріали реабілітації. У справі збереглися фото деякого із звинувачених. На жаль, лише дві фотографії містять на зворотному боці підписи.

Вивчення матеріалів кримінальних справ того періоду показує, що слідчі доволі часто не ставили собі за мету з'ясувати істину та усі деталі розслідуваної справи. Їхньою метою нерідко було обґрунтувати провину наперед визначених осіб [14, С. 15]. Проте у досліджуваному випадку ми маємо справу із доволі поверховим підходом співробітників каральних органів до слідства, бажанням його завершити якомога швидше. Так, перші арешти було проведено 8 січня 1934 року, а вже 28 лютого обвинувачені постановою трійки ДПУ УСРР отримали вироки⁴. Наслідки таких дій «чекістів» розглянуто нижче.

² Автори висловлюють щирі вдячність співробітникам Галузевого державного архіву Служби безпеки України і Державного архіву Вінницької обл. за допомогу в пошуках і копіюванні архівних матеріалів.

³ Державний архів Вінницької обл. (ДАВінО). Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 24323.

⁴ Там само. Арк. 184—190.

Варто зауважити, що масштаби голоду в Уланівському та Хмільницькому районах були доволі значними. Хоча у травні 1933 р. відповідальний секретар Вінницької обласної оздоровчої комісії Гуревич відніс Хмільницький р-н до другої групи районів області за ступенем голоду, а Уланівський — до третьої [15, С. 430]. Щоправда, цей розподіл, мабуть, був доволі умовним. Функціонери прагнули таким способом применшити масштаби голоду в області. Адаже ще у березні того ж року секретар Вінницького обкому КП(б)У Володимир Чернявський повідомляв, що в Уланівському р-ні голодуванням уже охоплено чотири села [16, С. 377].

У свідченнях очевидців ідеться про значні масштаби голодування у цих районах. У деяких селах навіть пригадували випадки людоїдства [17, С. 75—77, 110, 127, 173]. За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України втрати через надсмертність у 1932—1933 рр. в Уланівському р-ні склали 213,1, а в Хмільницькому р-ні — 83,8 осіб на 1000 населення⁵. Матеріали опрацьованої архівно-кримінальної справи також містять відомості про голодні смерті. Зокрема, у довідці Маркушівської сільської ради згадується, що чоловіка Лампії Кошової із с. Маркуші «заморили голодом, мусів померти весною 1933 року»⁶.

Як впливає із опрацьованих архівних матеріалів, ініціатором організації поминання померлих від голоду став мешканець села Митинці тодішнього Уланівського р-ну Антон Климів. Йому на той час було менше 50 років⁷, його дружині Ользі було 29 років, а сину Григорію — 6. До колгоспу Антон так і не вступив. Весною 1933 р. у нього відібрали землю за «невиконання агромінімуму», тож у анкеті обвинуваченого з його слів записали: «После раскулачивания ничего не имею»⁸.

Вочевидь, А. Климів у 1933 р. голодував, бо ж про власне здоров'я під час слідства повідомив, що «хворий усередині»⁹. Тюремні лікарі у своїй довідці зазначили, що стан його здоров'я слабкий і зафіксували серцеву недостатність¹⁰. Також весною того року помер його батько.

Попри це, Антон Климів був активним у церковній громаді. Служив папаяром у церкві.

Наприкінці листопада 1933 р. Климів із дружиною запросили до себе групу жінок із церковної громади. На цій зустрічі Антон закликав влаштовувати вечері-поминки за померлими від голоду та посилено молитися, щоб народ не спіткало таке ж горе, як було.

⁵ Висловлюємо щирі вдячність д-ру екон. наук Наталії Левчук за надані дані. Про підрахунки демографів також див.: [18, С. 257—264].

⁶ ДАВінО. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 24323. Арк. 7.

⁷ В анкеті обвинуваченого та в обвинувальному висновку як рік народження А. Климів подано — 1885 р., але у довідці сільради — 1889 р., що, мабуть, ймовірніше.

⁸ ДАВінО. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 24323. Арк. 12.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. Арк. 161.

Як свідчила одна із учасниць тієї зустрічі, Дарина Шатковська, Антон на ній наголосив: «Потрібно нам проводити вечери-поминки за померлими з голоду весною, щоб ніхто більше не гинув, як це було до цих пір, щоб не різали люди один одного і не їли. Потрібно більше молитися, щоб нас більше не спіткало таке горе».

При цьому Антон спирався на «наказ» свого батька, котрий явився йому уві сні і велів провести поминки¹¹.

А. Климів запропонував організовувати не просто панахиди, а поминальні вечери. До того ж проводити їх спеціально для вдів, дівчат і дітей, що втратили свої рідних годувальників, і молитися за всіх померлих, відомих і невідомих.

Першу вечерю для вдів тоді ж наприкінці листопада Антон організував у себе. Було з десяток жінок. З чоловіків були лише він, один з його сусідів і священник Мефодій Полішук. Останній підтримав ініціативу Климів та брав активну участь у панахидах. У грудні отець Мефодій, відповідаючи на питання одного із сусідніх священників, навіщо ці панахиди, говорив: «Коли ми проводимо молитви за душі померлих людей, то тоді їм робиться легше і коли людина падає у горе, то душі, за які людина молилась, полегшують своїми молитвами її горе. Так підтримується віра у Бога. А віра у Бога особливо потрібна, бо ж багато народу загинуло з голоду, викликаного не Богом, а радянською владою»¹².

Саме отця Мефодія, що до 1933 р. був ієромонахом у монастирі в с. Скаржинці, співробітники ДПУ визнали, фактично, головним обвинуваченим, і він отримав найжорстокіше покарання, адже належав до «соціально ворожого класу». До того ж, за даними згадуваної вище доповідної записки СПВ ОДПУ, «ініціатива з влаштування панихид і обідів виходить від попів і бродячих монахів» [12, С. 516].

Усього у Митинцях упродовж грудня 1933 р. відбулось щонайменше 20 таких поминальних вечерь для жінок, дівчат та дітей¹³. Але ініціатива поминання померлих від голоду не обмежилась одним селом. Антон Климів ставив за мету якомога розширити коло учасників. На першій зустрічі він говорив жінкам, «щоби усі люди, по всіх селах поминали своїх мертвих родичів»¹⁴. А на одній із вечерь в с. Торчин, нібито, стверджував, що потрібно у кожному селі провести по 50 панахид¹⁵.

Митинецькі жінки пекли хлібини та з ними йшли у сусідні села, де закликали долучатися до ініціативи та організовувати поминальні вечери. Зокрема, згадувана вище Дарина Шатковська із іншими односільчанками ходила у сусідні

¹¹ Там само. Арк. 116—117. Пізніше у селах ширились різні чутки, що з Антоном уві сні «говорив» Бог, або ж св. Серафим, чи то св. Антоній.

¹² Там само. Арк. 92.

¹³ Так само. Арк. 115.

¹⁴ Там само. Арк. 117.

¹⁵ Там само. Арк. 95.

села Сальницю, Сулківку, Торчин. Жінки із цих сіл, у свою чергу, рушали до наступних. Ось як, наприклад, свідки описують залучення до ініціативи поминання померлих від голоду с. Терешпіль. 19 грудня до місцевої церкви під час відправи прийшли троє жінок із сусіднього села Сулківка. Вони принесли коровай і просили священника відслужити панахиду за упокій душ померлих від голоду. Після цього він був розділений між усіма присутніми у церкві. Сулківські гості закликали терешпільських влаштувати вечері-поминки¹⁶.

Тож упродовж грудня 1933 р. ініціатива охопила щонайменше десяток сіл Уланівського та Хмільницького районів. Зокрема, у матеріалах справи згадуються поминальні вечері у селах Зофіпіль, Качанівка, Лип'ятин, Маркуші, Митинці, Морозівка, Рибчинці, Сальниця, Скаржинці, Сулківка, Торчин, Терешпіль. Причому у деяких з них відбулось із двадцять, а, можливо, і більше поминальних вечерь¹⁷.

У таких вечерях брали участь по кілька десятків чоловіків і жінок. У матеріалах справи засвідчено дані про чисельність деяких із них, що були зафіксовані місцевими партійними активістами чи представниками влади. Так, на вечері у с. Сулківці було до 60 людей, переважно молодих дівчат¹⁸. 24 грудня у Маркушах у хаті Тетяни Гаврилук зібралось до 50-ти селян і селянок¹⁹. Того ж дня на вечерю в с. Торчин зійшлися понад 30 жінок. На дитячу вечерю у цьому селі також прийшли майже 30 маленьких учасників²⁰. Найчисленніші поминальні заходи відбулися у найбільшому селі регіону — Сальниці, де, за даними СПВ ОДПУ, на першій панихиді присутніми було до 200, а на другій — 150 осіб [12, С. 516].

До поминальних вечерь запрошували священника, який служив панахиду. Щоправда, як впливає із матеріалів справи, не всі ієреї зголошувалися на такі прохання селян, адже вони не зовсім відповідали церковним канонам. Так, наприклад, священник с. Качанівки, який не брав участь у поминаннях, вказував на допиті, що час влаштування поминок церквою уже минув, їх проводили відразу після збору врожаю²¹.

Учасники та учасниці зібрань співали релігійних і поминальних пісень. Зокрема, в обвинувачувальному висновку слідчі виділили такі слова пісні, яка звучала на вечері із дітьми у с. Торчин:

Молітеся діти Богу,
 Бо смерть за селом.
 А як за селом є,
 То і в селі буде.
 А як у селі буде,
 То і до хати прийде.

¹⁶ Там само. Арк. 66—70.

¹⁷ Там само. Арк. 176.

¹⁸ Там само. Арк. 84.

¹⁹ Там само. Арк. 73—74.

²⁰ Там само. Арк. 95.

²¹ Так само. Арк. 58.

Під час поминального зібрання зазвичай у кімнаті на стіл ставили ікону і хліб, запалювали свічки. Зокрема, на згадуваній вище вечері у Маркушах, у домівці Тетяни Гаврилук, місцеві партійні активісти, що увірвалися до хати, побачили посеред кімнати стіл. На ньому були коровай, кілька звичайних хлібин, дві — у формі хреста та 12 проскурок. У хлібах запалені свічки. У Сулківці активісти сільради у хату увійшли уже після завершення вечері й застали стіл із запаленою великою свічею²².

Такі вторгнення представників місцевої влади на поминальні заходи розпочалися у двадцятих числах грудня, адже вечірні й нічні зібрання із десятками учасників та учасниць у селянських хатах непокоїли керівництво. У кількох селах, як-от Сулківка, Торчин, Терешпіль, Маркуші, почали навіть розганяти та забороняти проведення поминальних зустрічей. Водночас, як виглядає, саме представники місцевої влади Сальниці та Терешполя власне й донесли «чекістам» про вечері. Ці донесення стали підставою для появи згаданого спецповідомлення СПВ ОДПУ.

Тож на різдвяні свята 1934 р. у Митинці та сусідні села вирушили співробітники Вінницького обвідділу ДПУ УСРР. 8—9 січня 1934 р. у Митинцях були арештовані згадувані вище Антон Климів, о. Мефодій Поліщук, Дарина Шатковська. Крім них ще затримали священника с. Сулківка о. Володимира Переверзієва, а також по одному мешканцю(ці) із сусідніх сіл, яких оперативники визначили як головних організаторів поминань у своїх населених пунктах. Зокрема, було заарештовано Тимофія Волошина із Сулківки, Євдокію Бовкун із Рибчинець, Марію Гунько із Торчина Уланівського р-ну, Ганну Романишину із Зофіполя та Серафиму Рябу із Качанівки Хмельницького р-ну. Впродовж майже двох місяців їх утримували у Вінницькій тюрмі і 28 лютого було засуджено судовою трійкою ДПУ УСРР за статтею 54-10 КК УСРР (антирадянська пропаганда) до різних термінів ув'язнення. Найжорстокіше, як уже згадано, покарали о. М. Поліщука — п'ять років ув'язнення у виправно-трудовому таборі. А. Климів, В. Переверзієва та С. Рябу засудили до трьох років таборів. Також на три роки вислали Д. Шатковську у Північний край, а Є. Бовкун — у Казахстан. Інші отримали умовні терміни²³. Так було обіграно одну із перших громадських ініціатив ушанування вбитих голодом, організованим радянською владою у 1932—1933 рр.

Хоча розглянута ініціатива поминальних вечерь і мала локальний характер, але була важливою як один із перших громадських заходів на вшанування жертв Голодомору. Вивчення матеріалів справи дає підстави зробити певні висновки та висловити деякі міркування. Передусім варто зазначити, що співробітники ДПУ не дослідили обставини у повному обсязі (на щастя для інших учасників тих заходів!). Зокрема, вони не здійснили кроків для виявлення організаторів наймасовіших поминань у Сальниці, про які йдеться у цитованому

²² Там само. Арк. 73—74, 84.

²³ Там само. Арк. 184—190. 1989 року всіх засуджених за цією справою було реабілітовано.

спецповідомленні СПВ ОДПУ. Також за свідченнями, що містяться у справі, активну участь у проведенні панахид за померлими від голоду брав молодий священник із Лип'ятина Уланівського району Микола Оверчук. За словами його дружини, він «узяв на себе апостольську працю з організації трапез за померлими з голоду і для допомоги потребуючим». До організації цих трапез приєднався священник з м. Уланова Михайло Силін²⁴. Проте ці ієреї не стали фігурантами кримінальної справи²⁵. Співробітники ДПУ зосередилися на кущі сіл довкола Митинець. Вочевидь, вони прагнули якнайшвидше завершити слідство, тож можемо припускати, що масштаби поминальних заходів у грудні 1933 р. насправді були ширшими, аніж виявили «чекісти».

Сама ідея вечерь на вшанування пам'яті померлих від голоду, безперечно, сформувалася в Антона Климів та його соратників і соратниць на ґрунті звичаїв Дмитрівської поминальної суботи, що поширені у православній традиції (хоча вочевидь мають ще дохристиянське походження)²⁶. Дмитрівська субота відзначається на початку листопада. Важливою складовою поминальних обрядів у ці дні були обіди, на які запрошували убогих і незнайомих. Вони розпочинались під вечір і продовжувались по заході сонця. На стіл ставили паляницю із свічкою, вели тихі розмови та співали «божественних» пісень [19, С. 192—195]. Відповідно до згадуваної традиції проходили у грудні 1933 р. поминальні вечері й у селах Вінниччини. Проте важливою складовою ініційованих А. Климівим заходів стала організація їх спеціально для тих, хто втратив годувальників через голод і репресії влади. Тобто для вдів, дівчат, дітей.

Ініціатива проведення таких поминальних вечерь стала реакцією на пережиті страхіття голоду. Поширеними є уявлення про те, що Голодомор руйнував традиційні моральні засади, викликав «значні зміни у психіці людей, витруївши людяність, затьмаривши розум» [20, С. 277]. Це справедливо у багатьох випадках, проте описані вище практики селян Вінниччини засвідчують, що не завжди реакцією на голод ставало руйнування морально-етичних основ. Існували й протилежні прояви. Зокрема, пережиті страхіття стимулювали релігійні почуття, як це демонструють розглянуті вище матеріали. Причому, ця релігійність не завжди могла виражатися у церковних рамках. І це питання проявів народної релігійності як реакції на голод та дії тоталітарного режиму, на нашу думку, цілком заслуговує стати темою спеціального дослідження, а виявлені нами матеріали можуть слугувати корисним джерелом для нього.

Варто зауважити та привернути увагу до ще одного аспекту ініціативи А. Климів та. Започатковані ним заходи були спрямовані не лише на поминання померлих від голоду, а й стали виявом турботи про тих, хто потребував підтримки. Вечері організовували для тих груп односельців, хто втратив году-

²⁴ Там само. Арк. 91.

²⁵ Щоправда о. Микола Оверчук був репресований і страчений у 1937 р., але й тоді його в організації панахид за померлими від голоду не звинувачували.

²⁶ Див., напр.: <https://www.pravenc.ru/text/172067.html>

вальників, — передусім для вдів та дітей. І той досвід поєднання пам'яті про померлих і турботи про нужденних є актуальним і сьогодні. Він цілком може бути продовжений у сучасних умовах, коли нашу пам'ять про вбитих Голодомором буде виражено й у допомозі тим, хто її потребує.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Veselova, O.M. Uvichnennia pamiati zhertv holodu-henotsydu 1932—1933 rr. v Ukraini. *Ukrainian Historical Journal*. 2004, 2: 50-67 [in Ukrainian].
[Веселова О.М. Увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 50—67].
2. Veselova, O.M. Memorialni znaky j pamiatnyky zhertvam holodu-henotsydu 1932—1933 rr. v Ukraini. *Kraieznavstvo*. 2009. 1-2: 169-179 [in Ukrainian].
[Веселова О.М. Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні. *Краєзнавство*. 2009. №1/2. С. 169—170].
3. Ushynskij, O. Pro vshanuvannia pamiati zhertv Holodomoru 1932—1933 rokiv v selakh Kyivschny: pershi pamiatnyky zhertvam henotsydu. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia poshuky*. 2008, 18: 410-413 [in Ukrainian].
[Ушинський О. Про вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в селах Київщини: перші пам'ятники жертвам геноциду. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 410—413].
4. Vojko, O.V. Pravoslavna tserkva na Dnipropetrovschyni v roky Holodomoru (1932—1933 rr.). *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*. 2011, 9: 214-222 [in Ukrainian].
[Бойко О.В. Православна церква на Дніпропетровщині в роки Голодомору (1932—1933 рр.). *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2011. Вип. 9. С. 214—222].
5. Hruzova, T.S. Relihijne zhyttia v USRR v umovakh upokorennia holodom (1932—1933 rr.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020, 2(54). URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/945> [in Ukrainian].
[Грузова Т.С. Релігійне життя в УСРР в умовах упокорення голодом (1932—1933 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. 2(54). URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/945> (дата звернення: 23.03.2021)].
6. Ihnatusha, O.M. Razom z narodom: tserkva v umovakh holodomoru 1932—1933 rr. In: Turchenko F.H. (Ed.). *Holodomor 1932—1933: zaporiz'kyj vymir*. Zaporizhzhia: Prosvita, 2008, 112-127 [in Ukrainian].
[Ігнатуша О.М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932—1933 рр. Голодомор 1932—1933: запорізький вимір. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 112—127].
7. Kyrydon, A.M. Derzhava-Tserkva-Suspil'stvo: inversna transformatsiia v suspilstvi. Rivne: RIS KSU, 2011 [in Ukrainian].
[Киридон А.М. Держава-Церква-Суспільство: інверсна трансформація в суспільстві. Рівне, 2011. 216 с.].
8. Savchuk, T.H. Pravoslavne dukhovenstvo v umovakh Holodomoru 1932—1933 rr. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*. 2013, XXXV: 134-137 [in Ukrainian].
[Савчук Т.Г. Православне духовенство в умовах Голодомору 1932—1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXV. С. 134—137].

9. Politychni represii na Podilli v XX stolitti. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Vinnytsia, 23-24 lystopada 2001 r.). Vinnytsia, 2002, 147-153 [in Ukrainian].
[Політичні репресії на Поділлі в XX столітті. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 23—24 листопада 2001 р.). Ред. кол.: Давидюк А. Т., Кравченко П. М., Лациба В. П. Вінниця, 2002. С. 147—153].
10. Stasiuk, O.O. Transformatsiia simejnoi obriadovosti ukrainsiv naprykintsi 20-kh — na rochatku 30-kh rr. XX st. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. 2007. 22: 102-109 [in Ukrainian].
[Стасюк О. О. Трансформація сімейної обрядовості українців наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. XX ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2007. Вип. 22. С. 105—106].
11. Vynokurova, F.A., Podkur, R.Yu. Holod 1932—33, 1946—47 rr. Vinnytska oblast: Dokumenty i materialy. Vinnytsia, 1998 [in Ukrainian].
[Винокурова Ф. А., Подкур Р. Ю. Голод 1932—33, 1946—47 рр. Вінницька область: Документи і матеріали. Вінниця, 1998. 224 с.].
12. Spetssoobshchenie SPO OGPU o massovykh panikhidakh tserkovnikov v Vinnitskoj oblasti. *Sovetskaia derevnia blazami VChK—OGPU—NKVD. 1918—1939. Dokumenty y materialy*. Vol. 3: 1930—1934 gg. Book 2: 1932—1934 hh. Moscow, 2005. 515-516 [in Russian].
[Спецсообщение СПО ОГПУ о массовых панихидах церковников в Винницкой области / *Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы*. В 4-х т. Т. 3. 1930—1934 гг. Кн. 2. 1932—1934 гг. Москва, 2005. С. 515—516].
13. Spetssoobshchenie SPO OGPU o massovykh panikhidakh tserkovnikov v Vinnitskoj oblasti. «*Sovershenno sekretno*»: *Lubianka — Stalynu o polozhenyu v strane (1922—1934 hh.)*. Vol. 10: 1932-1934 hh. Book 1. Moscow, 2017, pp. 577-578. [in Russian].
[Спецсообщение СПО ОГПУ о массовых панихидах церковников в Винницкой области. «*Совершенно секретно*»: *Лубянка — Сталину о положении в стране (1922—1934 гг.)*: Сб. док. в 10 т. Т. 10 в 3 ч. 1932—1934 гг. Ч. 1. Москва, 2017. С. 577—578].
14. Tylishchak, V.S. 1930. U.S.R.R. Povstannia. Kyiv: Smoloskyp, 2017 [in Ukrainian].
[Тилищак В. С. 1930. У.С.Р.Р. Повстання. Київ, 2017. 224 с.].
15. Dorovidna zapyska vidpovidalnoho sekretaria Vinnytskoi oblasnoi ozdorovchoi komisii Hurevycha u Vinnytskyj obkom partii pro holoduvannia naselennia oblasti. *Holod ta holodomor na Podilli 1920—1940 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. 2007. 430-431 [in Ukrainian].
[Доповідна записка відповідального секретаря Вінницької обласної оздоровчої комісії Гуревича у Вінницький обком партії про голодування населення області. 17 травня 1933 р. *Голод та голодомор на Поділлі 1920—1940 рр. Збірник документів та матеріалів*. 2007. С. 430—431].
16. Dorovidna zapyska sekretaria Vinnyts'koho obkomu KP(b)U V. Cherniavskoho sekretarium TsK KP(b)U S. Kosioru ta P. Postyshevu pro holod v rajonakh Vinnytskoi oblasti. *Holod ta holodomor na Podilli 1920—1940 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. 2007. 376-390 [in Ukrainian].
[Доповідна записка секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського секретарям ЦК КП(б)У С. Косіору та П. Постишеву про голод в районах Вінницької області. 17 березня 1933 р. *Голод та голодомор на Поділлі 1920—1940 рр. Збірник документів та матеріалів*. 2007. С. 376—390].
17. Dorosh, M. (Comp.). Barvinkovuj shepit. Spohady ochevydtsiv holodnoho moru 30-tykh rokiv. Khmilnytskyj rajon. Vinnytsia, 2018 [in Ukrainian].
[Барвінковий шепіт. Спогади очевидців голодного мору 30-тих років. Хмільницький район. Упоряд. Дорош М. Вінниця, 2018. 244 с.].

18. Levchuk, N.M. Rajonna dyferentsiatsiia vtrат naselennia Ukrainy unaslidok holodu v 1933 rotsi. *Holod v Ukraini u pershij polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947). Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (20—21 lystopada 2013 r., Kyiv)*, 257-264 [in Ukrainian].
[Левчук Н.М. Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 році. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947). Матеріали Міжнародної наукової конференції (20—21 листопада 2013 р., Київ)*. 2013. С. 257—264]
19. Кульмнык, S. Ukrainskyy rik u narodnykh zvychaiakh v istorychnomu osvittenni. Vol. 5. Osinnij tsykl. Vinnypeg, 1963 [in Ukrainian].
[Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Т. 5. Осінній цикл. Вінніпег, 1963. 288 с.]
20. Bem, N.V. Moraľno-politychnyj stan ukrains'koho selianstva v umovakh holodomoru. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. 2003. 10: 250-284 [in Ukrainian].
[Бем Н.В. Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. Вип. 10. С. 250—284].

Надійшла / Received 23.01.2023

Bohdan HALAIKO

Candidate of Historical Sciences (PhD in History),
Head of the Central Interregional Department,
Ukrainian Institute of National Remembrance (Vinnytsia, Ukraine)
bohdan.halayko@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-9543-6290>

Volodymyr TYLISHCHAK

Candidate of Historical Sciences (PhD in History),
Deputy Head,
Ukrainian Institute of National Remembrance (Kyiv, Ukraine)
tylishchak@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-4572-5131>

THE FIRST DOCUMENTED FACTS COMMEMORATION OF THE HOLODOMOR VICTIMS IN SOVIET UKRAINE: 1933, VINNYTSIA REGION

The purpose of this article is to pay attention to the beginnings of the commemoration of the Holodomor victims in Soviet Ukraine. Materials about the first documented commemorative practices of honoring the Holodomor victims in Soviet Ukraine, which were organized at the end of 1933 in the Vinnytsia region, are introduced into the scientific discussion. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity and critical analysis of historical sources. The research, which is based on the materials of the archival criminal case, reconstructs the process of organizing the special commemorative dinner in the villages of the Vinnytsia region, mainly in December 1933. Even though the initiative of such memorial suppers was on the local level, it is important as the first public commemorative practice of honouring the Holodomor 1932—1933 victims in Ukraine. After all, the question of when the commemoration of those starved to death in 1932—1933 began on the territories covered by the Holodomor remains opened. The initiative considered in this article was a reaction to

the starvation and included not only the commemoration of the dead but also the expression of care for those who lost their breadwinners because of hunger and repressions through the organization of the memorial suppers for various groups, particularly widows, girls and children. It is established that the initiative covered at least a dozen villages in the Ulaniv and Khmilnyk districts. Hundreds of residents of these villages took part in the described events. These findings reveal a new side of the moral and psychological reaction to starvation, and in particular, demonstrate that hunger did not always undermine moral and ethical bonds. The opposite happened too. In particular, the horrific famine provoked religious feelings. The suppers were organized not only to commemorate but to take care of those who desperately needed help in the Vinnytsia region in December 1933. Also, the experience of combining commemoration and taking care of those who are in need seems to be very relevant nowadays. That experience can find a continuation in our time when honoring the victims of the Holodomor will include attention to those who need help today.

Keywords: *Holodomor (famine of 1932—1933), commemorative practices, commemoration of the Holodomor victims, Khmilnyk district, Ulaniv district, Vinnytsia region.*



<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.125>
УДК 94(477.81) «1939/1945»

Андрій ЖИВ'ЮК

кандидат історичних наук, доцент, докторант відділу новітньої історії,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
derzhy60@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>

ТЕХНОЛОГІЯ ТЕРОРУ: ВБИВСТВА В МЕЖИРІЦЬКИХ РАЙВІДДІЛЕННЯХ НКДБ—НКВС НА РІВНЕНЩИНІ ВЛІТКУ 1941 р.

Мета дослідження причин та обставин знищення цивільного населення, що здійснене співробітниками радянських спецслужб НКДБ і НКВС у камерах попереднього ув'язнення (КПЗ) районних підрозділів цих структур, зокрема в Межирічах, після нападу Німеччини на СРСР наприкінці червня — на початку липня 1941 р. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, верифікації, науковості. Використано біографічний, проблемно-пошуковий, хронологічний, ретроспективний методи, метод локальної історії, а також просопографічний підхід для відтворення біографій жертв і ескекаторів. **Наукова новизна.** Уперше зібрано, проаналізовано, верифіковано документи із архівів Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, державних архівів про обставини здійснення злочину в Межирічах. **Основні результати, перспективи подальших досліджень.** Фізичне знищення заарештованих органами НКДБ, яких на початок німецько-радянської війни утримували в тюрмах західних областей УРСР і в камерах попереднього ув'язнення при райвідділах (райвідділеннях) НКДБ і НКВС, відбувалось відповідно до таємної директиви наркома держбезпеки СРСР Всеволода Меркулова від 23.06.1941 № 2445/М. Вбивства в тюрмах, здійснені на виконання цієї директиви, ширше висвітлені в науковій та мемуарній літературі. На-

Цитування: Жив'юк А. Технологія терору: вбивства в межиріцьких райвідділеннях НКДБ—НКВС на Рівненщині влітку 1941 р. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 125—142. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.125>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)

томість майже невідома інформація про аналогічні злочини, вчинені співробітниками радянських спецслужб у районних відділах. У статті на основі вперше віднайдених і проаналізованих архівних джерел висвітлено вбивство заарештованих Межиріцьким райвідділенням НКДБ 27 червня 1941 р. З'ясовано, що усі співробітники Межиріцького РВ НКДБ і Межиріцького РВ НКВС були безпосередніми учасниками або свідками (тобто мимовільними співучасниками) цього злочину. Співучасниками можна вважати також працівників управлінь МДБ, КДБ і СМБ України в Рівненській області, які у 1947—1964 рр. припинили розслідування справ стосовно вбитих або вчиняли маніпуляції після його поновлення у 1990—1991 рр. Доведено, що оперативні співробітники межиріцьких райвідділень НКДБ—НКВС, отримавши звістку про початок німецько-радянської війни, реалізували план «цілковитої зачистки» району від «неблагонадійних елементів», котрі становили для комуністичного режиму загрозу як потенційна «п'ята колона». Аналогічні межиріцькому вбивства були здійснені наприкінці червня — на початку липня 1941 р. і в інших райвідділах НКДБ і НКВС західних областей України (Вишнівець, Клесів, Сарни), що може стати предметом подальших досліджень.

Ключові слова: Народний комісаріат державної безпеки (НКДБ), Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), директива В. Меркулова від 23.06.1941, убивства, Межиріччя.

За визначенням в юриспруденції, терор — це засіб тотального залякування, придушування політичних, ідеологічних та інших противників шляхом застосування до них насильства аж до фізичного знищення [1, С. 90]. Більшовицька влада задля самозбереження зробила терор перманентним. Водночас засновники марксистської теорії, на якій базувався більшовизм, вважали терор даремною жорстокістю, котру чинять заради власного заспокоєння люди, що самі відчувають страх [2, С. 450]. Історія більшовицької держави багата на подібні приклади, зокрема під час її воєнної катастрофи влітку 1941 р.

Нинішня російсько-українська війна ніби повернула історичний годинник на 80 років назад: російські окупанти вчиняють в Україні жорстокі розправи з реальними і потенційними опонентами, серед яких не лише воїни Збройних сил України, а й беззахисні цивільні: діти, жінки, старші люди, інваліди. Воєнні злочини під час війни Росії проти України виявлені 2022 р. у Бучі, Бородянці, Ізюмі, Ірпені, Маріуполі та багатьох інших містах і селах. Вивчення та аналізування аналогічних злочинів, здійснених влітку 1941 р., допоможе, на нашу думку, краще зрозуміти причини цих злочинів, характер і мету російської окупаційної влади.

Дослідження та публікації останніх десятиліть, у яких йдеться про масові вбивства політичних ув'язнених та насильство над цивільним населенням, вчинені більшовицькою і нацистською владою, не висвітлюють сегмента терору, пов'язаного з убивствами на низовій ланці, — районний апарат каральних структур [3—5]. Проте в останніх документальних публікаціях про Великий терор знаходимо ключ для аналізу антропології терору на низовому (районному, обласному) рівні, який виростає з дослідження жертви до дослідження чекіста-злочинця [6—9].

Праці про політичний терор на початку німецько-радянської війни містять серйозну фактологічну лакуну. Директива В. Меркулова від 23.06.1941

зобов'язувала керівників органів НКДБ «розглянути справи на всіх заарештованих органами НКДБ (курсив мій — А. Ж.)», визначивши, кого з них «доцільно розстріляти». Інакше кажучи, директива стосувалася не тільки тих заарештованих і засуджених, що утримувались у тюрмах НКВС [10; 11, С. 191—228; 12—13], а й тих, хто перебував на момент початку війни в КПЗ при райвідділах (райвідділеннях) НКВС і НКДБ. Згадок про їхню долю в історичній літературі обмаль [14, С. 53—57; 15, С. 69—122], однак існують архівні джерела, де зафіксована така інформація.

Зокрема, у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБ України) в Рівному знаходяться архівно-слідчі матеріали і рішення по них стосовно частини із заарештованих у Межирицькому, Клесівському, Сарненському та інших районах Рівненської обл. 22—23 червня 1941 р. У 1990-х роках нащадки замордованих зверталися до органів КДБ, СНБУ та прокуратури в пошуках відповіді на питання, хто і чому вбив їхніх батьків чи родичів. Матеріали розслідування масового вбивства склали, в деяких випадках, до чотирьох томів, що містять інформацію про події червня 1941 р.

У підрозділі ГДА СБ України в Рівному й архіві Управління МВС України в Рівненській області зберігаються особові справи співробітників обласного управління та районних відділень НКДБ і НКВС, з допомогою яких ми ідентифікували виконавців і співучасників вчиненого злочину та з'ясували їхні послужні списки. У ГДА СБ України та Державному архіві Рівненської області виявили архівно-кримінальні справи осіб, які стали свідками трагедії червня—липня 1941 р. Віднайдені джерела надали можливість сформулювати і реалізувати завдання дослідження про причини й обставини страти цивільного населення, вчиненого органами НКДБ і НКВС після нападу Німеччини на СРСР.

Межирицький район, де відбувалися ці вбивства, опинився у фокусі особливої уваги органів НКВС—НКДБ, оскільки тут мешкала значна кількість учасників антибільшовицького руху 1919—1920 рр. і де у міжвоєнний період діяли потужні осередки УНР і ОУН. Восени 1939 р. у Межиричах відбулись «антирадянські прояви»: під час святкування річниці «Жовтневої революції» на мітингу з'явилися 30 вершників, частина з яких були одягнуті в «петлюрівські костюми»¹. Наприкінці грудня 1939 р. з метою створення осередку «Української організації самостійників» з центром у Львові, в Межиричах побував син військового міністра екзильного уряду УНР Юрій Сальський².

Тому протягом осені 1939-го — першої половини 1941 р. у Межирицькому районі органами НКВС—НКДБ заарештовані, за неповним підрахунком,

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБ України), Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 79.

² Архів УМВС України в Рівненській області (далі АУМВС України в РО). Ф. 25. Спр. 8. Арк. 63—64; ГДА СБ України, Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-5233. Арк. 18зв.—22.

127 осіб³, з яких піддані подальшим репресіям 114 (13 звільнено), з них 22 особи були страчені (з ухваленням вироку або без нього, зокрема, 10 — за т. зв. українським катинським списком). Серед репресованих знаходимо 97 українців, 20 поляків, шість євреїв, трьох росіян, одного молдаванина. Водночас певні «неблагонадійні елементи», узяті, очевидно, на оперативний облік до нападу Німеччини на СРСР, не були ізольовані. За проведення арештів серед фігурантів оперативної картотеки Межиріцьке райвідділення НКДБ взялося в перший день німецько-радянської війни.

Як свідчить ордер, підписаний начальником Межиріцького РВ НКДБ Павлом Новіковим, 22 червня 1941 р. його підлегли заарештували селянина з с. Самостріли Ничипора Забужка. У постанові на арешт Н. Забужка причиною зазначено, що той, нібито, був членом «повстанської української націоналістичної організації ОУН»⁴. Єдиний протокол допиту заарештованого, проведеного 26 червня 1941 р. старшим оперуповноваженим Межиріцького РВ НКДБ сержантом держбезпеки Федором Погороднім, умістився на двох сторінках, одна з яких заповнена анкетними даними Н. Забужка, а на іншій зафіксовано його «зінання»⁵. У слідчому матеріалі вміщена типова довідка 1-го спецвідділу НКВС СРСР від 24.12.1942 про те, що слідча справа Н. Забужка, «евакуйованого в зв'язку зі станом воєнного часу з прифронтової смуги і не виявленого в тюрмах, здана до встановлення заарештованого на тимчасове зберігання в архів 1-го спецвідділу НКВС СРСР»⁶.

Про долю Н. Забужка довідуємось із протоколу допиту його дружини Ганни Забужко (Чигир) старшим оперуповноваженим Межиріцького РВ МДБ молодшим лейтенантом Шеншиним від 21.03.1948: «Під час евакуації відділу НКВС мого чоловіка розстріляли в містечку Межирічі і закопали його в дворі РВ НКВС. Після того, як німці окупували територію Межиріцького району, я труп свого чоловіка, Забужка Ничипора Захаровича, взяла і поховала в своєму селі, на самострілівському кладовищі»⁷.

Факт розстрілу підтверджений довідкою виконавчого комітету Межиріцької районної ради депутатів трудящих від 25.03.1948 про те, що «Н. Забужко у червні місяці 1941 року був заарештований Межиріцьким РВ НКДБ, під час евакуації райвідділу в 1941 році заарештований Забужко був розстріляний у м. Межирічі»⁸. На підставі цієї інформації 03 квітня 1948 р. слідчий УМДБ по Рівненській обл. молодший лейтенант Дегтярев ухвалив постанову про припинення слідчої справи, в якій зазначив: «У зв'язку з воєнними діями в 1941 році під час евакуації Межиріцького РВ НКДБ Забужко Н.З. був убитий

³ Підрахунок здійснено за базою даних книги «Реабілітовані історією. Рівненська область».

⁴ ГДА СБ України, Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-5011. Арк. 1—2.

⁵ Там само. Арк. 7—8.

⁶ Там само. Арк. 12.

⁷ Там само. Арк. 13зв.

⁸ Там само. Арк. 15.

і похований, що підтверджується допитаними свідками — жінкою заарештованого Забужко Г.Ю. і довідкою Межиріцького райвиконкому»⁹.

Симптоматично, що у постанові слово «розстріляний» замінено словом «убитий». Слідчий так і не спромігся встановити особи вбивць Н. Забужка.

Менш як за рік після з'ясування органами МДБ обставин загибелі Н. Забужка, 03 лютого 1949 р., його 40-річна дружина Ганна і 20-річна донька Нонна були заарештовані, звинувачені у співпраці з підпіллям ОУН і засуджені до 25 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах (ВТТ) кожна¹⁰. Під час допиту 01 березня 1949 р. слідчий Давидов зафіксував свідчення неписьменної Г. Забужко про те, що її чоловік «на початку війни в нічний час був взятий з дому якимись невідомими особами», згодом невідомо ким з невідомої причини вбитий, чим дружина не цікавилась, оскільки жила з ним «дуже погано»¹¹. Водночас Г. Забужко категорично заперечила будь-які свої зв'язки з повстанцями. Про долю батька слідчі допитувались і в заарештованій доньки. Висловимо припущення, що покарання матері й доньки було зумовлене помстою МДБ за поширення ними відомостей, що компрометують гебістів, про межиріцьке вбивство, скоєне у червні 1941 р., прагненням ізолювати одних небажаних свідків і залякати інших.

Неоднозначною постає історія з реабілітацією Н. Забужка. 19 квітня 1990 р. його син Ярослав, мешканець Рівного, звернувся з листом до КДБ при Раді Міністрів УРСР, де заявив: «Мій батько, Забужко Ничипір Захарович, 1904 р. народження, у червні 1941 р. був заарештований органами НКВС в с. Самостріли Корецького р-ну Ровенської обл. і знаходився в НКВС до страти. 27 червня 1941 р. був страчений і похоронений на подвір'ї НКВС, біля ясеня. Після відступу радянської армії рідними перезахоронений в с. Самостріли, на цвинтарі. Мій батько був чесною людиною, злочину ніякого не скоїв. Сумнів нашої родини просить відповіді на такі запитання: 1. За чиїм наклепом він був заарештований? 2. В чому його звинувачували? 3. Хто виніс вирок про його страту? 4. Хто був виконавцем вироку?»¹².

Ярослав Забужко просив переглянути справу батька на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 16.01.1989 № 10086-ХІ «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв політичних репресій, що мали місце в період 30—40-х і початку 50-х років».

Спочатку співробітники УКДБ по Рівненській області, куди лист Я. Забужка потрапив на розгляд, доповіли своєму керівництву, що не можуть розглянути клопотання по суті, оскільки ні за обліком УКДБ, ні УВС Рівненського облвиконкому, ні МВС УРСР та СРСР «Забужко Никифор Захарович як заарештований і засуджений у довоєнний час не проходить»¹³.

⁹ Там само. Арк. 16.

¹⁰ Там само. Спр. П-5981. Арк. 156—157зв.

¹¹ Там само. Арк. 48.

¹² Там само. Спр. П-5011. Арк. 21.

¹³ Там само. Арк. 26.

Це стверджувалося без огляду на те, що справа зі слідчим матеріалом на Н. Забужка за номером 1671 була облікована в УКДБ по Рівненській області ще 1962 р., а 25 березня 1967 р. проведена її ревізія. Однак незабаром УКДБ і прокуратура змінили свою позицію, і заднім числом Н. Забужко був реабілітований (висновок прокуратури Рівненської області від 29.05.1990)¹⁴. Довідка про реабілітацію надіслана на адресу сина вбитого без посутньої відповіді на поставлені ним питання¹⁵. Система оберігала свої таємниці до останнього.

Водночас із Н. Забужком Межиріцьким РВ НКДБ були заарештовані мешканці сіл району: с. Топча — Адам Сидорчук, с. Велика Харуча — Василь Бондар, с. Даничів — Федір Пашинський, с. Стівпин — Сергій Кухарук, с. Межирічі — Роман Пивоварчук і Шмуль Ученик, с. Самостріли — Ананій Козел. Останній був звільнений, під час нацистської окупації мешкав у своєму селі, мобілізований до Червоної армії у лютому 1944 р., загинув на фронті¹⁶. Зважаючи на нумерацію ордерів на арешт, підписаних начальником РВ НКДБ Павлом Новіковим, загалом 22—23 червня 1941 р. в районі могли бути арештовані не менше 13 осіб. Вдова Р. Пивоварчука Ганна розповіла про 15—20 заарештованих, яких зібрали тоді у Межирічах, частину з них кудись вивезли вночі [16, С. 6].

А. Сидорчука звинуватили в участі в «українській націоналістичній організації УНДО», в якій він виконував обов'язки секретаря і, очевидно, вбили в Межиріцькому РВ НКДБ. У постанові про припинення справи від 06.04.1948 зазначено, що А. Сидорчук «13 липня (? — А. Ж.) 1941 р. у зв'язку з воєнними діями і евакуацією Межиріцького РВ НКДБ був убитий». Поховали А. Сидорчука на кладовищі в с. Топча у серпні-вересні 1941 р.¹⁷

В. Бондар, на думку оперативників, був учасником «української націоналістичної організації “ОУН” та членом “Просвітянської хати”, філія “ВУО”», загинув 1942 р. від рук радянських партизанів як голова Межиріцької райуправи¹⁸. Обидва реабілітовані 29 травня 1990 р.

Інформація про членство В. Бондаря в ОУН навряд чи відповідала дійсності, оскільки його прізвище зустрічаємо в переліку членів Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) в Рівненському повіті за 1934 р.¹⁹ Довідку ж Межиріцької сільської ради про вбивство В. Бондаря як голови райуправи радянськими партизанами 1942 р., на підставі чого 25 грудня 1947 р. УМДБ припинило розслідування справи, вважаємо вигадкою, оскільки звинувачені у співробітництві з нацистами мешканці Межиріч Хома Вальчук²⁰ і Фе-

¹⁴ Там само. Арк. 17.

¹⁵ Там само. Арк. 31.

¹⁶ Там само. Спр. П-595.

¹⁷ Там само. Спр. П-5013.

¹⁸ Там само. Спр. П-5012.

¹⁹ Державний архів Рівненської області (далі Держархів Рівненської обл.). Ф. 112. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 14.

²⁰ ГДА СБ України, Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 3417. Арк. 80.

дір Мирончук²¹ вказали на слідстві, що 1942 р. головою Межиріцької райуправи служив Барилко. Саме він був убитий радянськими партизанами.

Що стосується долі інших заарештованих у червні 1941 р., то звернення їхніх родичів до органів КДБ змусило співробітників держбезпеки розпочати розслідування, об'єднавши в одну справу слідчі матеріали стосовно цих осіб. Син Р. Пивоварчука Дмитро, мешканець Львова, 20 квітня 1990 р. надіслав до республіканського КДБ лист, майже ідентичний до листа сина Н. Забужка Ярослава від 19 квітня, з тими ж чотирма запитаннями: хто доніс, у чому звинуватили, хто ухвалив вирок і хто його виконав?²². Очевидно, що написані і відіслані листи були результатом домовленості дітей репресованих. Однак Д. Пивоварчук, окрім КДБ, звернувся з відповідною заявою також до прокуратури Рівненської області.

31 травня 1990 р. старший помічник прокурора Рівненської області старший радник юстиції Василь Мельнишин ухвалив постанову про скасування постанови УМДБ по Рівненській області від 02.04.1948 про припинення кримінальної справи Р. Пивоварчука за фактом його смерті і доручив провести розслідування обставин його загибелі УКДБ УРСР по Рівненській області. 05 червня 1990 р. прокурор Рівненської області Василь Польовий спрямував архівну справу Р. Пивоварчука для начальника УКДБ Олександра Демчука, зазначивши, що її розслідування поставлене прокуратурою на особливий контроль²³. Отже, КДБ не зміг обійтися відпискою, як у випадку із заявою Я. Забужка, і був вимушений розпочати нове розслідування. Згодом до нього були додані архівні матеріали стосовно С. Кухарука, Ф. Пашинського і Ш. Ученика.

Зауважимо, що в 1948—1964 рр. провадження по слідчих матеріалах стосовно цих осіб припинене за смертю обвинувачених: Р. Пивоварчука — 1941 р.²⁴, Ф. Пашинського — 1952 р.²⁵, Ш. Ученика — 1941 р. (1965 р. справа стосовно нього припинена за недоведеністю участі в здійсненні злочину)²⁶. Голова і секретарка сільради, які 1964 р. засвідчили довідку про смерть Ф. Пашинського в 1952 р., на допиті 1990 р. визнали, що, можливо, надали їй «на прохання органів слідства»²⁷. Єдиний, стосовно чиєї загибелі 1948 р. слідчі отримали реальні, а не вигадані дані, був С. Кухарук. Свідок Феодосій Любечко на допиті 03 липня 1948 р. зазначив: «Кухарук Сергій Степанович за участь в ОУН арештований Межиріцьким РВ НКВС. У червні місяці 1941 року, після того, як почалась війна з Німеччиною, Межиріцький райвідділ НКВС став евакуюватись, і при евакуації Кухарука Сергія Степановича в містечку Межирічі розстріляли, труп його закопали у дворі райвідділу. Після того, як

²¹ Там само. Арк. 55.

²² ГДА СБ України, Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-14481. Т. 1. Арк. 24—24зв.

²³ Там само. Арк. 21—23.

²⁴ Там само. Арк. 19.

²⁵ Там само. Т. 2. Арк. 23.

²⁶ Там само. Т. 3. Арк. 19—20.

²⁷ Там само. Арк. 37, 40.

німці окупували територію Межиріцького району, труп Кухарука С.С. відкопали і з цього приводу влаштували в м. Межирічі мітинг. Після цього труп Кухарука був похований в селі Стівпин».

Довідку про розстріл С. Кухарука під час евакуації Межиріцького РВ НКВС надав також голова райвиконкому Лісовий. Утім, у постанові про припинення кримінального провадження слідчі зазначили, що С. Кухарук вбитий за невідомих обставин під час евакуації з тюрми²⁸.

На допиті 02 листопада 1990 р. вдова Р. Пивоварчука Ганна розповіла слідчому О. Тарасюку під запис на магнітну компакт-касету: «У ніч з 22 на 23 червня 1941 року мій чоловік був арештований органами НКВС. Його арешт здійснював житель села Межирічі на прізвище Бондар... На наступний день я понесла чоловікові передачу. Передачу у мене прийняв Трофимчук Костянтин... Я запитала у нього, за що арештували мого чоловіка, однак Трофимчук нічого мені не пояснив. Мене також не прийняли і в райвідділі НКВС з приводу його арешту... Після цього я ще декілька разів носила йому передачі. Він разом з іншими арештованими утримувався під вартою в підвалі Межиріцького райвідділу НКВС, який знаходився з тильної сторони будівлі. В один з моїх приходів я бачила, як його виводили з підвалу на вулицю».

Орієнтовно 26 червня 1941 р. до батька Ганни Пивоварчук прийшли односельці і повідомили, що усіх арештованих вночі повинні вивозити автомашиною з села. Ганна з батьком просиділи всю ніч на лавці біля свого будинку, чекаючи на це. У ту ніч на території Межиріцького РВ НКВС до самого ранку працював якийсь мотор, однак нікого з арештованих нікуди не вивозили: «6 липня 1941 року наше село було окуповане німцями. В той же день, а це була неділя, до мене додому прийшла жителька села Стівпин Кухарук Ганна..., чоловік якої також після початку війни був арештований Межиріцьким райвідділом НКВС і знаходився разом з моїм чоловіком під арештом... Я розповіла їй про те, що в селі ходять чутки, що ніби наші чоловіки знищені і похоронені в саду на території райвідділу. Після цієї розмови ми разом пішли до будівлі райвідділу. Там вже було багато людей».

З дозволу німецьких властей на місці захоронення в саду були здійснені розкопки. Першим відкопали тіло мешканця с. Межирічі Ш. Ученика, який лежав обличчям догори, у верхньому одязі. Труп Р. Пивоварчука дістали з місця захоронення третім: «Спочатку відкопали наше одіяло, яке я передала чоловікові після його арешту. А потім відкопали його тіло. Мій чоловік лежав у могилі обличчям донизу. На ньому було пальто з коміром. Комір пальта був піднятий і закривав голову... Всього в цьому місці було захоронено п'ятеро чоловіків».

Після того, як трупи вбитих дістали з місця їхнього захоронення, їх забрали родичі загиблих і згодом поховали на кладовищах у селах, де вони проживали до арешту й загибелі: «Коли наряджали чоловіка, я побачила в потиличній частині голови велику рану. Череп у цьому місці був повністю про-

²⁸ Там само. Т. 4. Арк. 27—28, 31.

ломлений. Ми вклали до цієї рани вату, щоб закрити її. Окрім цього, на його руках повністю злізла шкіра. Таке ж відбулось і на ногах... Наступного дня ми поховали тіло мого чоловіка на кладовищі в селі Межирічі... Ще хочу доповнити те, що в 1939 році в мене народився син Дмитро, а через п'ять місяців після загибелі чоловіка в 1941 році народилась дочка Іларія. З дня загибелі чоловіка до цього часу мої діти живуть сиротами»²⁹.

Свідок Надія Сусла під час допиту 02 жовтня 1990 р. з'ясувала, що очевидцем подій, які відбувалися на території райвідділів НКВС—НКДБ, був Авксентій (Олександр) Горбов, котрий «розповідав усім жителям с. Великі Межирічі про те, що він, сидючи на дереві в саду РВ НКВС, бачив, як до виритої ями притягли напівживих двох чоловіків, скинули їх туди і присипали землею. В одному з них він упізнав Пивоварчука Р. М.»³⁰.

Зі слів сестри закатованого Р. Пивоварчука Ольги на допиті 12 жовтня 1990 р., співробітники РВ НКВС Володимир Дейсун і Ольян Валенчук в ніч на 27 червня 1941 р. витягли з підвалу райвідділу тіла шістьох людей і скинули їх в яму, яку присипали землею, вкопавши зверху деревце. Про це мати Р. Пивоварчука довідалася від мешканця Межиріч Миколи Старчевського, котрий спостерігав за екзекуцією з горища будинку навпроти³¹.

Сестра Ф. Пашинського Анастасія Корчинська повідомила слідчому, що обличчя брата було страшно понівечене, вибиті зуби, зламаний ніс, з кистей рук злізла шкіра³².

Результати проведеного розслідування зафіксував старший помічник прокурора Рівненської області В. Мельнишин у постанові про його призупинення від 09.09.1991, ухваленій уже після проголошення незалежності України. У цьому документі зазначено, що Р. Пивоварчук, Ф. Пашинський, Ш. Ученик, С. Кухарук були заарештовані 22—23 червня 1941 р. Межиріцьким РВ НКДБ. Зокрема, Ф. Пашинський, у 1939—1941 рр. — голова сільради в с. Даничів, після арешту, у день нападу Німеччини на СРСР нібито казав співкамерникові Василеві Силіну з с. Копитів, що він «з нетерпінням очікує німців» і що «настав час розплати з більшовиками»³³.

Про Ш. Ученика, торговця, який «за Польщі» очолював ревізійну комісію сіоністської організації, що опікувалася виїздом євреїв до Палестини, В. Силін повідомив: «В неодноразових розмовах Ученик висловлює незадоволення і наклепи на радянську владу, зокрема заявляв, “що йде загибель більшовикам, кровопивцям народної крові, настав час розплати. [...] Багато хто каже, що радянська влада несе щастя євреям, далеко не так, справжніх євреїв влада знищує, а жебракам створює блага. [...] Краще німець, аніж більшовики”»³⁴.

²⁹ Там само. Т. 1. Арк. 38—42.

³⁰ Там само. Арк. 67—68.

³¹ Там само. Арк. 91.

³² Там само. Т. 2. Арк. 32—34.

³³ Там само. Арк. 13—14зв.

³⁴ Там само. Т. 3. Арк. 11—12зв.

В. Мельнишин у постанові підсумував, що вказані особи «ніякої антирадянської ворожої діяльності не проводили», архівна кримінальна справа стосовно них припинена «за відсутністю в їх діях складу злочину». Водночас він наголосив: «Під час додаткового розслідування встановити слідчим шляхом конкретних осіб, які брали участь у вбивстві Пивоварчука, Пашинського, Кухарука, Ученика і Забужка, з числа співробітників Межиріцького РВ НКДБ не виявилось можливим».

Тому старший помічник прокурора постановив призупинити слідство «для встановлення конкретних осіб, причетних до вбивства». Для цього він доручив управлінню КДБ УРСР по Рівненській області «провести оперативно-розшукові заходи щодо встановлення осіб, які здійснили вбивство»³⁵.

Оперативно-розшукові заходи за цією постановою тривали рік і чотири місяці. За цей час співробітники управління КДБ УРСР, а згодом СНБ України в Рівненській області розіслали запит з розшуку 23-х співробітників радянських спецслужб, які нібито були причетними до вбивства заарештованих Межиріцьким РВ НКДБ осіб у червні 1941 р., до більш як 150 управлінь МВС союзних та автономних республік, країв, областей, інших адміністративних одиниць СРСР³⁶. Перелік розшукуваних був «сумішшю» зі співробітників обласного та районного рівнів різних періодів, частина прізвищ яких виявилась навряд чи випадково перекрученими: зокрема, начальник управління НКВС по Рівненській області 1939—1941 рр. Роман Крутов названий Круток. Прізвища безпосередніх організаторів вбивства ув'язнених у Межирічах — начальника райвідділення НКДБ Павла Новікова і начальника райвідділення НКВС Федора Кириленка — серед розшукуваних осіб взагалі не значилися.

13 січня 1993 р. начальник відділу контррозвідки управління СБ України в Рівненській області Б. Охмак підготував довідку за результатами розшукових заходів, де, зокрема, зазначалось: «Межиріцький райвідділ НКДБ у вказаний період (червень 1941 р. — А. Ж.) розташовувався в одному приміщенні з РВ НКВС. Згідно з архівними книгами (знаходяться в УСБУ по Рівненській області і УВС Рівненської обл.), штатного розпису за 1941 р. в райапаратах станом на червень згаданого року працювали по 7 співробітників. В ході роботи по справі були виявлені ще 3 співробітники РВ НКВС... З урахуванням того, що ці працівники могли бути причетними до вбивства вищевказаних осіб, проводились заходи щодо їх розшуку, в тому числі, шляхом перевірки за всіма адресними бюро колишнього СРСР... Окрім цього, проведена робота щодо виявлення бази свідків здійсненого злочину. Були встановлені і опитані колишні оперативні джерела довоєнного періоду, родичі вбитих, особи, які мешкали в 1941 році поблизу будівлі РВ НКДБ та інші, котрим, не виключено, могло бути відомо щось про цей факт. Розшукувались особи, які, можливо,

³⁵ Там само. Т. 4. Арк. 11—14.

³⁶ Там само. Арк. 73—104, 106—340, 347—391.

знаходились у цей період під слідством чи тимчасово утримувались під вартою. Однак, прямі очевидці вбивства і особи, причетні до нього, не виявлені. Оперативно-розшукові заходи, проведені по справі, вичерпані»³⁷.

Хто ж були виконавці та співучасники вбивства в Межирічах 27 червня 1941 р.? Або ж, як запитували діти вбитих: хто ухвалив вирок про страту і хто його виконав? Співробітникам УКДБ у Рівненській області вдалося розшукати і допитати трьох людей, які працювали в червні 1941 р. у Межиріцькому РВ НКДБ і Межиріцькому РВ НКВС, — прибиральницю Ганну Новак, секретаря-друкарку Ніну Капустян, водія Миколу Бондарчука, а також дружину оперуповноваженого Маркела (Меркурія) Голованова Любов.

Г. Новак повідомила, що з початком німецько-радянської війни у райвідділенні їй сказали, щоб на роботу не виходила. На початку липня 1941 р. її покликали, віддали ключі від усіх приміщень, включно з підвальним, і наказали за ними наглядати. Пізніше дружина Р. Пивоварчука дорікала їй смертю чоловіка, односельці звинувачували в тому, що вона кип'ятила воду, якою співробітники райвідділення обварювали руки й ноги арештованим³⁸ (у Р. Пивоварчука «з рук шкіра відстала аж по лікті, на ногах шкіра, підошви залишилися в шкарпетках, руки і ноги були ошпарені кип'ятком») [16, С. 6].

Дружина оперуповноваженого Межиріцького РВ НКДБ М. Голованова Любов повідомила, що на початку червня 1941 р. її чоловік отримав відпустку і виїхав на відпочинок у Станіславську область, відправивши їх з дітьми до Житомира. З ним вони більше не бачились, а після війни Л. Голованова отримала повідомлення про смерть чоловіка на фронті в 1943 р. у Смоленській області³⁹. Потрібно додати, що уродженець Житомира М. Голованов (1905—1943) служив в органах НКВС з 1939 р. До того він навчався в дорожньому технікумі у Житомирі, працював на будівництві доріг, закінчив вищу школу профспілкового руху в Москві. З жовтня 1939 р. — оперуповноважений УНКВС по Житомирській області, у лютому 1940 р. переведений до Межиріцького РВ НКВС. За час роботи в Межирічах завербував п'ять інформаторів, одного агента, завів дві агентурні розробки, брав участь у розслідуванні агентурної справи «Незадоволені»⁴⁰. Відповідно до наказу начальника УНКДБ по Рівненській області Євгена Лосева від 17.06.1941 М. Голованов з 08 червня 1941 р. перебував у черговій відпустці з виїздом на курорт Татарів, поблизу Ворохти⁴¹. Однак після нападу Німеччини на СРСР він повернувся до Межиріч, доказом чого є заповнені ним 26 червня 1941 р. анкети на заарештованих Ф. Пашинського, Ш. Ученика і протокол допиту Р. Пивоварчука, проведеного М. Головановим того ж дня⁴².

³⁷ Там само. Арк. 392—393.

³⁸ Там само. Т. 1. Арк. 72—74.

³⁹ Там само. Арк. 110—111, 114.

⁴⁰ АУМВС України в РО. Ф. 27. Спр. 7006.

⁴¹ ГДА СБ України, Рівне. Ф. 1. Оп. 21. Спр. 4. Арк. 171.

⁴² Там само. Ф. 5(Р). Спр. П-14481. Т. 1. Арк. 23—24; Т. 2. Арк. 8—9зв.; Т. 4. Арк. 21—22зв.

Начальником Межиріцького райвідділення НКВС, а згодом НКДБ був лейтенант держбезпеки Павло Новіков (1905—1980), який служив в органах ОДПУ—НКВС з 1933 р. У 1937 р. він закінчив Центральну школу ГУДБ НКВС СРСР у Москві. До Західної України переведений з посади оперативного секретаря УНКВС по Камчатській області. Під час Великого терору 1937—1938 рр. оперуповноважений 6-го відділення СПВ УНКВС по Камчатській області П. Новіков був безпосередньо причетний до фабрикування справ у місцевій репресивній «лабораторії». В атестаційному листі від 21.03.1939 відзначені «чекістсько-неграмотні дії» і «непартійне ставлення до слідства» П. Новікова: ряд протоколів проведених ним справ виявилися «липовими»⁴³.

Тональність службової характеристики начальника Межиріцького РВ НКДБ від 17.06.1941, засвідченої виконувачем обов'язків начальника УНКДБ Рівненської області Є. Лосевим, була зовсім іншою за попередні: «Упродовж останнього періоду часу набув ряд цінної агентури, в районі викрив і ліквідував 5 антирадянських контрреволюційних націоналістичних формувань “ОУН”. Особисто керує і бере участь в проведених операціях з вилучення оунівського підпілля, яке знаходиться на нелегальному становищі, значну кількість вилучено зброї»⁴⁴.

П. Новіков виявився серед начальників райвідділень, хто «відзначився» на початку німецько-радянської війни. Він виконав директиву В. Меркулова якнайсуцільніше, здійснивши арешт і організувавши «доцільний розстріл» «неблагонадійних елементів» у Межиріцькому районі. За свідченням водія Межиріцького РВ НКДБ М. Бондарчука, 22 червня 1941 р. райвідділення переведене на воєнний стан, усі співробітники постійно знаходилися в його будівлі, практично кожну ніч виїжджаючи в села району для проведення арештів. Згодом арештованих вбили. Наприкінці червня за наказом П. Новікова М. Бондарчук виїхав з ним одним (тобто апарат райвідділення був кинутий напризволяще) автомобілем до Корця, а звідти до Києва з військами, що відступали⁴⁵.

Під час нацистської окупації України П. Новіков знаходився в резерві відділу кадрів НКВС УРСР. У 1944 р. він повернувся в Рівненську область, де став начальником Костопільського РВ НКДБ/МДБ (1944—1951), а згодом сусіднього з Межиріцьким Корецького РВ МДБ/МВС (1951—1953). На цей період припадає його безпосередня участь у чекістсько-військових операціях з «ліквідації озброєних бандитів», тобто підпілля ОУН і формувань УПА, з 1944-го до 1951 р. — упродовж 398 днів⁴⁶. Однак наприкінці 1940-х — у першій половині 1950-х років він занедбав роботу, влаштував пиятики з підлеглими, послабив боротьбу з оунівським підпіллям, внаслідок чого переведений до апарату УМВС—УКДБ Рівненської області. Звільнений зі

⁴³ Там само. Ф. 3(Р). Оп. 2. Спр. 1740. Арк. 25.

⁴⁴ Там само. Арк. 30.

⁴⁵ Там само. Ф. 5(Р). Спр. П-14481. Т. 1. Арк. 116—117.

⁴⁶ Там само. Ф. 3(Р). Оп. 2. Спр. 1740. Арк. 10.

служби в КДБ 19 жовтня 1955 р. за віком у званні підполковника⁴⁷. У 1958 р. П. Новіков працював помічником начальника санаторного відділення Головного військового госпіталю ім. академіка Бурденка з матеріально-технічного забезпечення в Нових Горках під Москвою. У 1963 р. він — начальник штабу цивільної оборони, завідувач спецчастиною дитячої міської клінічної лікарні № 1 у Москві⁴⁸. Як бачимо, розшукувати організатора вбивства в Межирічах по всьому СРСР у слідчих КДБ і СНБУ потреби не було: у 1990—1991 рр. в обласному управлінні цих відомств у Рівному багато хто добре знав його ім'я, а особова справа П. Новікова лежала на досяг руки — в архіві управління. Зрештою, 28 вересня 1990 р. її оглянув слідчий О. Тарасюк у присутності свідків. Однак у протоколі огляду немає жодної згадки про службу П. Новікова на Рівненщині в 1944—1955 рр.⁴⁹, коли, займаючи відповідальні посади, він міг впливати на приховування доказів злочину в Межирічах.

У підпорядкуванні П. Новікова в Межиріцькому РВ НКДБ влітку 1941 р. служили шестеро осіб: старший оперуповноважений сержант держбезпеки Ф. Погородній, оперуповноважені М. Голованов та Є. Лісін (він переведений до Межиріч зі Зміївського РВ НКДБ Харківської області 01.05.1941), секретар-друкарка Н. Капустян, водій М. Бондарчук та вахтер Г. Кольміченко⁵⁰. З архівно-слідчих матеріалів бачимо, що саме оперативні працівники Ф. Погородній, М. Голованов і Є. Лісін допомагали П. Новікову здійснювати арешти, проводили обшуки, заповнювали анкети, допитували заарештованих у Межирічах та навколишніх селах упродовж 22—27 червня 1941 р. Подальша доля цих осіб, окрім М. Голованова і М. Бондарчука, залишається нез'ясованою.

Вахтер Григорій Кольміченко народився 1913 р. у м. Єлисаветград, працював зв'язківцем, конюхом, служив у військах НКВС, звідки потрапив у воєнізовану охорону. У квітні 1940 р. став вахтером дорожньо-транспортного відділення НКВС станції Сарни, через рік звільнився, але незабаром знову опинився на посаді вахтера — тепер у Межиріцькому РВ НКДБ⁵¹, де його застала німецько-радянська війна. Після вбивства заарештованих і евакуації з Межиріч доля Г. Кольміченка невідома.

Інакше склалося життя у водія Миколи Бондарчука. Він народився 1914 р. у с. Дивень Рівненського повіту, до вересня 1939 р. займався селянською працею. Після встановлення радянської влади й утворення Межиріцького району був прийнятий на роботу водієм легкового автомобіля в РВ НКВС, згодом — РВ НКДБ. Після евакуації з начальником райвідділення П. Новіковим до Києва був спрямований у відділ контррозвідки Південно-

⁴⁷ Там само. Арк. 9, 12, 84.

⁴⁸ Там само. Арк. 86—87. Докладніше про П. Новікова див.: [15, С. 94—98].

⁴⁹ Там само. Ф. 5(Р). Спр. П-14481. Т. 1. Арк. 129—130.

⁵⁰ Там само. Ф. 1. Оп. 21. Спр. 4. Арк. 116, 129, 137, 149.

⁵¹ АУМВС України в РО. Ф. 27. Спр. 7039.

Західного фронту, потрапив в оточення, з якого йому вдалося вийти на радянський бік⁵².

З 17 вересня 1942 р. до 24 жовтня 1944 р. М. Бондарчук був бійцем розвідувально-диверсійної резидентури (РДР) 4/190 (кодова назва спецгрупи НКВС СРСР «Переможці» під командуванням Д. Медведєва), діяв як один із «найкращих бійців загону», разом із групою Миколи Кузнєцова в Рівному [17, С. 160, 162, 201]. З жовтня 1944 р. до серпня 1953 р. працював водієм транспортного відділу / управління охорони МДБ Ковельської залізниці, що очолював Віктор Кочетков, один із колишніх підлеглих Д. Медведєва у спецгрупі «Переможці». 1953 р. В. Кочетков забрав М. Бондарчука з собою до Львова, звідти той переведений водієм лінійного відділу міліції ст. Здолбунів, де працював до 1966 р. Закінчив М. Бондарчук свою службу 1968 р. на посаді водія-міліціонера лінійного відділу міліції ст. Рівне⁵³.

Начальником Межиріцького райвідділення міліції, а з квітня 1941 р. — райвідділення НКВС працював Федір Кириленко, 1908 р. н., уродженець с. Баскаки Житомирського повіту. В органах робітничо-селянської міліції (РСМ) він служив з 1932 р. До переведення 1940 р. в Межирічі вісім років Ф. Кириленко провів у сусідньому Новоград-Волинському міськвідділі РСМ — на посадах міліціонера, дільничного інспектора, помічника уповноваженого адресного бюро, фотодактилоскопа, начальника паспортно-реєстраційного відділення. 1934 р. закінчив 2-гу школу середнього начальницького складу РСМ України ім. Чубаря у Харкові⁵⁴. Напередодні переведення на Рівненщину пройшов перепідготовку на двомісячних курсах Центральної вищої школи міліції в Москві⁵⁵. Батько Ф. Кириленка, Наум, учасник Першої світової війни, сільський староста в Баскаках, за свідченням односельців, належав до загону отаманів Соколовських⁵⁶, у повстанні яких навесні-влітку 1919 р. проти більшовицької влади брали участь чимало мешканців Межиріч. У липні 1941 р. Ф. Кириленко відбув з Межиріч до Києва, після чого його доля невідома. 1948 р. він виключений зі списків особового складу, як такий, що зник безвісти в період війни⁵⁷.

У Межиріцькому РВ НКВС на початку війни працювали й місцеві: старший конвойний Іван Бондар з с. Велика Харуча, ріс напівсиротою (батько загинув під час Першої світової війни), до 1939 р. копав селянам криниці⁵⁸, саме він арештовував Р. Пивоварчука [16, С. 6]; міліціонер Улян Валентюк з с. Межирічі⁵⁹, який доводився хрещеником Михайлу Пивоварчуку, батьку

⁵² ГДА СБ України, Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-14481. Т. 1. Арк. 117.

⁵³ АУМВС України в РО. Ф. 29. Спр. 611. Арк. 4—5.

⁵⁴ Там само. Ф. 27. Спр. 1944. Арк. 1—1зв.

⁵⁵ Там само. Без арк.

⁵⁶ Там само. Арк. 11зв.

⁵⁷ Там само. Арк. 1зв.

⁵⁸ Там само. Спр. 3077.

⁵⁹ Там само. Спр. 1418.

вбитого Романа [16, С. 6]; міліціонери, брати Тихон (звільнений з органів міліції в листопаді 1940 р.) і Володимир Дейсуни з с. Межирічі⁶⁰; міліціонер Петро Мельник з с. Вовкошів, 1940 р. закінчив Рівненську школу міліції⁶¹.

Вважаємо, що усі зазначені співробітники Межиріцького РВ НКДБ і Межиріцького РВ НКВС були безпосередніми учасниками або мимовільними співучасниками злочину, вчиненого 27 червня 1941 р. у Межирічах. Співробітників управління МДБ / КДБ по Рівненській обл., які припинили в 1947—1964 рр. за сфальсифікованими мотивами розслідування справ на вбитих 1941 р., намагаючись приховати скоєне тоді, теж можна вважати співучасниками цього злочину. Не доклали належних зусиль для встановлення істини також співробітники управління КДБ і СНБ / СБ України в Рівненській обл., які в 1990—1993 рр. формально провели розслідування справи про вбивство у Межирічах, що завадило прокуратурі «встановити слідчим шляхом конкретних осіб, які брали участь у вбивстві».

Можемо констатувати, що в незалежній Україні тривалий час зберігався принцип корпоративної солідарності співробітників уже українських спецслужб зі своїми попередниками з органів КДБ, що призвело до приховування злочинів комуністичного режиму, намагань знищити їх документальні сліди або ж унеможливити доступ до викривальних документів.

Арешти і вбивства, здійснені співробітниками межиріцьких райвідділень НКДБ—НКВС, доводять, що місцеві оперативники, отримавши звістку про початок війни, реалізовували план «цілковитої зачистки» району від «неблагонадійних елементів», які перебували на обліку органів НКДБ і переважно не належали до підпільних антирадянських структур. Це були багатші селяни («куркулі»), сільські активісти, колишні члени осередків легальних у міжвоєнній Польщі українських політичних партій, польських і єврейських громадських об'єднань, що припинили своє існування восени 1939 р. Цих людей більшовицька влада розцінювала як загрозу для свого існування, вдавшись до їх фізичного знищення. Вбивства, аналогічні межиріцькому, були здійснені наприкінці червня — на початку липня 1941 р. також в інших райвідділеннях НКДБ і НКВС західних областей України (Вишнівець, Клесів, Сарни), що потребує спеціального дослідження.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Shemshuchenko, Yu. (Ed.). *Yurydychna entsyklopediia*. Vol. 6. Kyiv, 2004 [in Ukrainian]. [Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Т. 6: Т — Я. Київ, 2004].
2. Marks, K., Engels, F. *Sochineniya*. Vol. 33. Moscow, 1964 [in Russian]. [К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. 2-е изд. Т. 33. Москва: Издательство политической литературы, 1964].

⁶⁰ Там само. Спр. 2357.

⁶¹ Там само. Спр. 3370.

3. Smolii, V. (Ed.). *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini XIX—XX st. Istorychni narysy*. Kyiv: Naukova dumka, 2002 [in Ukrainian].
[Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. Історичні нариси. Відп. ред. В. Смолій. Київ: Наук. думка, 2002. 952 с.]
4. Vasyliiev, V., Kashevarova, N., Lysenko, O., Panova, M., Podkur, R. (Eds.). *Nasytstvo nad tsyvilnym naselenniam Ukrainy. Dokumenty spetssluzhb. 1941—1944*. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941—1944 / Авт.-укл.: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 752 с.]
5. Vasyliiev, V., Hapiienko, T., Lysenko, O., Podkur, R. (Eds.). *Nasytstvo nad tsyvilnym naselenniam. Chernihivska oblast. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky. 1941—1943*. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область. Документи органів держбезпеки. 1941—1943 / Авт.-упоряд.: В. Васильєв, Т. Гапієнко, О. Лисенко, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 538 с.]
6. Vasyliiev, V., Viola, L., Podkur, R. (Eds.). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh*. (T. 1: Partiini zbory ta operatyvni narady spivrobitnykiv upravlin NKVS URSSR (lystopad 1938 — lystopad 1939 pp.)). Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 1: Партиїні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 — листопад 1939 рр.) / Автори-укладачі: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 744 с.]
7. Kokin, S., Rossman, Dzh. (Eds.). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh*. (T. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobitnykiv orhaniv NKVS URSSR, zasudzhenykh za «porushennia sotsialistychnoi zakonnosti»). Kn. 1: NKVS Moldavskoi ARSR, Dorozhnotransportnyi viddil HUDB NKVS Pivnichno-Donetskoi zaliznytsi, UNKVS po Zhytomyrskii oblasti ta UNKVS po Odeskii oblasti). Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності». Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньотранспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / Авт.-упоряд.: С. Кокін, Дж. Россман. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 728 с.]
8. Kokin, S., Rossman Dzh. (Eds.). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh*. (T. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobitnykiv orhaniv NKVS URSSR, zasudzhenykh za «porushennia sotsialistychnoi zakonnosti»). Kn. 2: UNKVS po Kyivskii oblasti, UNKVS po Mykolaivskii oblasti, UNKVS po Vinnytskii oblasti, UNKVS po Kharkivskii oblasti ta UNKVS po Voroshylovhradskii oblasti). Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності». Кн. 2: УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області / Авт.-упоряд.: С. Кокін, Дж. Россман. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 824 с.]
9. Savin, A., Tepliakov, O., Yunhe, M. (Eds.). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh*. (T. 3: Chekisty Stalina v leshchatakh «sotsialistychnoi zakonnosti»). Eho-dokumenty 1938—1941 rr.). Kyiv, 2019 [in Ukrainian].

- [Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938—1941 рр. / Укл. А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.].
10. Zlochynu komunistychnoi Moskvu v Ukraini v liti 1941 roku. (1960). New York [in Ukrainian].
[Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року. Нью-Йорк: Пролог, 1960. 87 с.].
 11. Kulakovskiy, P. Rozstriliani na pochatku viiny. *Z arkhiviv VUChK—GPU—NKVD—KGB: Naukovyi i dokumentalnyi zhurnal*. 1994, 1: 191-228 [in Ukrainian].
[Кулаковський П. Розстріляні на початку війни. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ: Науковий і документальний журнал*. 1994. № 1. С. 191—228].
 12. Romaniv, O., Fedushchak, I. *Zakhidnoukrainska trahediia 1941*. Lviv; New York, 2002 [in Ukrainian].
[Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. Львів; Нью-Йорк, 2002. 414 с.].
 13. Kiebuszinski, Ksenya and Motyl, Alexander (Eds.). *The Great West Ukrainian Prison: Massacre of 1941: A Sourcebook*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.
 14. Zhyviuk, A. *Za moskovskym chasom: kontroversii radianizatsii Rivnenshchyny (kinets 1930-kh — kinets 1950-kh rokiv)*. Rivne, 2011. [in Ukrainian].
[Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянізації Рівненщини (кінець 1930-х — кінець 1950-х років). Рівне, 2011].
 15. Zhyviuk, A. «Vykorystani ta vykynuti»... na Zakhidnu Ukrainu: vykonavtsi Velykoho teroru yak «radianizatory» Rivnenskoï oblasti (1939-1941 rr.). *Z arkhiviv VUChK—GPU—NKVD—KGB: Naukovyi i dokumentalnyi zhurnal*. 2018, 2:69-122 [in Ukrainian].
[Жив'юк А. «Використані та викинуті»... на Західну Україну: виконавці Великого терору як «радянзатори» Рівненської області (1939—1941 рр.). *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ: Науковий і документальний журнал*. 2018. № 2 (50). 2018. С. 69—122].
 16. Demianiuk, I. *Rozprava*. Rivne. 1991, 9 liutoho [in Ukrainian].
[Дем'янюк І. Розправа. Рівне. 1991. № 6 (23). 9 лютого. С. 6].
 17. Gladkov, T. *Kuznetsov. Legenda sovetskoï razvedki*. Moscow, 2004 [in Russian].
[Гладков Т. Кузнецов. Легенда советской разведки. Москва, 2004].

Надійшла / Received 22.01.2023

Andrii ZHYVIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Doctoral Student at the Department of Modern History,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
derzhy60@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>

TECHNOLOGY OF TERROR: MURDERS IN THE MEZHRYRICHY
REGIONAL DEPARTMENTS OF THE NKGB—NKVD IN RIVNE
REGION IN THE SUMMER OF 1941

The purpose of the article is to investigate the causes and circumstances of the destruction of the civilian population carried out by employees of the Soviet special services of the NKGB and the NKVD in the pre-trial detention cells (KPZ) of the district units of these structures, in particular in Mezhyrichi, after the German attack on the USSR in late June — early July 1941 p. **The methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, verification, and scientificity. Biographical, problem-searching, chronological, retrospective methods, the methods of local history, as well as the prosopographical approach, were used to reproduce the biographies of the victims and executioners. **Scientific novelty.** For the first time, documents on the circumstances of the crime in Mezhyrichi, which come from the archives of the Security Service of Ukraine, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, and state archives, have been collected, analysed and verified. **Main results, prospects for further research.** The physical destruction of those arrested by the NKGB bodies, who at the beginning of the German-Soviet war were held in prisons of the western regions of the Ukrainian SSR and pre-trial detention cells at the district departments of the NKGB and the NKVD, took place under the secret directive of the People's Commissar of State Security of the USSR Vsevolod Merkulov No. 2445/M dated June 23, 1941 p. The murders carried out in the execution of this directive in prisons are more widely covered in the scientific and memoir literature. On the other hand, information about similar crimes committed by employees of the Soviet special services in district departments is almost unknown. In our article, based on the first discovered and analyzed archival sources, the murder of those arrested by the Mezhyrichi district branch of the NKGB on June 27, 1941, is highlighted. It was found that all employees of the district departments of the NKGB and the NKVD were direct participants or witnesses (that is, involuntary accomplices) of this crime. Employees of the MGB, KGB, and National Security Service of Ukraine in the Rivne region, who stopped investigating the cases of those killed in 1947—1964 or carried out manipulations after its renewal in 1990—1991, can also be considered accomplices.

It has been proven that the operatives of the Mezhyrichi district departments of the NKGB—NKVD, having received the news about the beginning of the German-Soviet war, implemented a plan to “completely clear” the area of unsavoury elements that posed a threat to the communist regime as a potential “fifth column”. Murders similar to the one in Mezhyrichi were carried out at the end of June — the beginning of July 1941, also in other district departments of the NKGB and the NKVD of the western regions of Ukraine (Vyshnyvets, Klesiv, Sarny), which may become the subject of further research.

Keywords: *People's Commissariat of State Security (NKGB), People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), V. Merkulov's directive of June 23, 1941, murders, Mezhyrichi, Rivne region.*



<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.143>
УДК 94:[327.323:329.15](=161.2:71:47+57)

Володимир КАЧМАР

доктор історичних наук, доцент,
проректор із науково-педагогічної роботи та соціальних питань і розвитку,
Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів, Україна)
volodymyr.kachmar@lnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-4026-7642>

Руслан СІРОМСЬКИЙ

доктор історичних наук, доцент,
в. о. декана історичного факультету,
Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів, Україна)
ruslan.siromskyi@lnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6744-6379>

«ВИСЛОВИТИ РАДЯНСЬКИМ ТОВАРИШАМ ДРУЖНЮ ДУМКУ»: КРИТИКА КАНАДСЬКИМИ ЛІВИМИ ПОЛІТИКИ РОСІЙЩЕННЯ В УРСР У 1960-х рр.

Мета — проаналізувати обставини, зміст і наслідки критики канадськими лівими політики російщення в Українській РСР. **Методологія студії** спирається на принципи історизму, системності, наукової об'єктивності, міждисциплінарності, критичного підходу до джерел. Великий масив джерельних матеріалів опрацьовано за допомогою системно-структурного методу. Застосування спеціальних історичних методів (проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, історико-системного) дало можливість виявити причиново-наслідкові зв'язки й упорядкувати історичні факти в їх цілісності та історичному зв'язку. **Наукова новизна.** На основі архівних матеріалів й опублікова-

Цитування: Качмар В., Сіромський Р. «Висловити радянським товаришам дружню думку»: критика канадськими лівими політики російщення в УРСР у 1960-х рр. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 143—160. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.143>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)

них документів досліджено ідеологічні суперечності і значення українського питання в діяльності лівих політичних сил Канади. Установлено, що порушення національних прав українців в УРСР спричинили внутрішньопартійну дискусію і кризу в середовищі канадських комуністів. **Висновки.** Досліджено обставини, зміст і наслідки критики канадськими лівими політики російщення в Українській РСР, зокрема перебіг візиту делегації канадських комуністів 1967 р. з метою вивчення «радянського досвіду розв'язання національного питання». Візит був інспірований групою канадських комуністів українського походження — членами Товариства об'єднаних українських канадців, стурбованими інформацією про утиски української мови, створення штучних перешкод для відвідання емігрантами родинних місць. З'ясовано, що каталізатором занепокоєння слугувало видворення з УРСР 1965 р. канадського комуніста українського походження Івана Коляски, звинуваченого у зборі «шкідливих матеріалів». Тому радянська сторона не запобігала візитові делегації канадської компартії у 1967 р. (хоч і відтермінувала його), оскільки це б дало підстави припускати, що їй є що приховувати. Доведено, що для канадської делегації були забезпечені особливі умови роботи, але це не вплинуло на загальну оцінку нею того, що відбувалось в УРСР. Зібрана інформація підтверджувала загрозливу ситуацію з порушеннями прав людини, арештами дисидентів і політикою російщення. Ймовірно, радянська сторона була впевнена, що «дружня думка товаришів» не перетне «червоні лінії» партійної критики. Проте після повернення до Канади пленум місцевої компартії схвалив «київський звіт» з критикою національної політики в УРСР і порушень громадянських прав. Попри пізнішу відмову під тиском з Москви від звіту, публічний розголос завдав удару по репутації радянської системи й розвінчав пропагандистське кліше про «успішне розв'язання національного питання» у СРСР.

Ключові слова: Українська РСР, канадські ліві, комуністи, Товариство об'єднаних українських канадців, Петро Кравчук, російщення, національна політика.

Комуністичний тоталітарний режим у Радянському Союзі упродовж всього часу існування прагнув світового домінування, використовуючи задля цього найрізноманітніші засоби й інструменти. Серед них — численні ліві рухи й комуністичні партії, які звичайно мали мізерні шанси у законний спосіб прийти до влади в країнах Заходу, проте виконували для Москви важливу пропагандистську функцію. Водночас, різною мірою контрольовані і фінансовані радянським урядом комуністичні партії (або їхні фракції), час від часу демонстрували непослух, прикриваючись переважно ідейними мотивами й апелюючи до химерних «незмінних цінностей комунізму» [1, С. 12—13].

Так, у контексті тверджень радянського керівництва про «злиття націй» і «стирання національних відмінностей», про відхід Москви від принципів «ленінської політики» на зламі 1950—1960-х років стали обережно заявляти представники Комуністичної партії Канади (КПК). Невдовзі почалась і внутрішньополітична дискусія, ініціаторами якої були члени компартії українського походження, що на ту пору складали майже третину особового складу організації [2, С. XXIII]. Що ж спонукало тих канадських комуністів, котрі роками захоплювались «національним звільненням» українців більшовиками, раптом змінити свої погляди і заговорити про планомірну політику російщення? На це питання постараємося дати відповідь у нашому дослідженні.

Деякі аспекти порушеної у статті проблеми фрагментарно висвітлені в історіографії, на підтвердження чого можна назвати наукові розвідки Івана Коляски (історія українських прокомуністичних товариств у Канаді) [3], Олега Бажана (політика російщення й аналіз мовного питання діаспорними організаціями) [4, 5], Руслана Сіромського (еволюція поглядів І. Коляски) [6], Юрія Недужка (роль української діаспори у відновленні незалежності України) [7]. Утім поза увагою цих дослідників залишилась низка проблем, які потребують докладнішого аналізу. Сьогодні це можливо й з огляду на ознайомлення із розсекреченими документами Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР.

Суспільні позиції західних компартій, як-от італійської чи французької, після Другої світової війни зміцніли, чого не скажеш про їхніх канадських «товаришів». Першого дошкільного удару канадським комуністам (на той час — Робітничій прогресивній партії (РПП), з 1959 р. Комуністична партія Канади) завдало викриття радянського перебіжчика, керівника шифрувальної служби посольства СРСР в Оттаві Ігоря Гузенка («Кларка»). Передані канадській поліції таємні документи засвідчували фінансування і контроль місцевих комуністів з боку Москви [8]. Підозри про те, що комуністи є п'ятою колоною Радянського Союзу і, з-поміж іншого, займаються шпигунством і розхитуванням внутрішньополітичної ситуації в країні, були нарешті документально й безапеляційно підтвержені. Другого удару комуністичному руху завдала кампанія «викриття серйозних помилок Сталіна» після закритої доповіді Микити Хрущова, виголошеної в лютому 1956 р. на XX з'їзді КПРС. Це призвело не тільки до послаблення віри в «перспективи марксизму», але й спричинило розкол у канадському партійному керівництві. Одна із причин розходжень полягала у тому, що колишній комуніст Дж. Б. Солсберг називав надмірним «поклонінням перед КПРС» [9, С. 6]. І, нарешті, третя причина, яка посилювала розчарування, — частіші відвідини канадцами Радянського Союзу в період хрущовської «відлиги» і побачене там [10, С. 245]. Канадські комуністи українського походження усе більше стали сумніватись у «зразковості робітничо-селянської держави». Щоб уникнути «негативних впливів» на канадських прогресистів і запобігти отриманню ними «небажаної інформації» в УРСР, такі візити максимально контролював КДБ¹.

Канадські українці лівих поглядів гуртувались навколо «прогресистського» Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК), організаційно оформленого в роки війни. У другій половині 1950-х — на початку 1960-х ро-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 932 (Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ при РМ УРСР на адресу обласних УКДБ при РМ УРСР з організаційних, господарських і кадрових питань, протидії американській, англійській, західнонімецькій та ізраїльській розвідкам, охорони державної таємниці, систематизації матеріалів щодо боротьби органів державної безпеки з підпіллям ОУН, розслідування надзвичайних подій на режимних об'єктах та транспорті тощо, 30 грудня 1959 — 29 грудня 1960). Арк. 199.

ків ТОУК, як і КПК, переживало своєрідний період турбулентності. Кількість нових його членів з року в рік різко скорочувалася: від 2 579 у 1945 р. — до 48 у 1969 р. [3, С. 177]. Ситуацією всередині ТОУК зацікавився і КДБ, співробітники якого мали у своєму розпорядженні записку Атанаса Головачка (1911 р. н., уродженець Івано-Франківської обл.), який детально описав негаразди і чвари всередині ТОУК, звівши все до висновку, що «організація розпадається»². Утім, радянське керівництво не могло допустити такого сценарію, планомірно підживляючи членів ТОУК гонорарами за опубліковані книги й мотивуючи різними благами, на кшталт відпочинку на чорноморському курорті³. За цих обставин поведінка членів товариства і зауваження до змісту національної політики в Українській РСР виглядала щонайменше невдячною.

Побачене членами ТОУК в Українській РСР (неефективність господарювання, бюрократія, порушення прав людини, російщення і т. п.) дисонувало з твердженнями комуністичної пропаганди [3, С. 199] і, по суті, збіглося з трактуваннями радянських реалій іншими емігрантськими організаціями — тих, кого були покликані критикувати прогресисти. Розчарування з плином часу переросло в стриману критику національної політики в Радянському Союзі. Спершу стали з'являтися неспівмірні публікації під вигаданими прізвищами [11], але згодом своє обурення деякі канадські комуністи українського походження перестали приховувати. Рубіжним у цьому плані став 1965 рік, про що згадував провідний діяч КПК Петро Кравчук (1911—1997 рр.): «Нарешті погодились заявити на весь голос про наше ставлення до посиленої русифікації в Україні [...]. Відбулося спільне засідання Крайового виконавчого комітету Товариства об'єднаних українських канадців і Головного заряду Робітничого запомогового товариства [...]. На цьому ж спільному засіданні схвалили доповідь. Її було перекладено на англійську мову і передано секретаріатові ЦК КПК [...]. Антін Білецький від ГЗ РЗТ вимагав негайно діяти, бо ми, говорив він, уже запізнилися щонайменше на 10 років. Наші виступи викликали тривогу в членів КПК, особливо в Тіма Бака (багатолітнього лідера канадських комуністів — *Авт.*). То був для нього грім з ясного неба. Він побачив, що, нарешті, “юкси” (українці) заворушили!» [12, С. 83—84].

Олії до вогню додало скандальне видворення у 1965 р. з УРСР канадського комуніста українського походження Івани Коляски (1915—1997 рр.). За час навчання у Вищій партійній школі при ЦК КПУ (1963—1965 рр.) й ознайом-

² Там само. Спр. 960 (Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про результати оперативно-слідчої роботи, поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події, 24 березня — 6 травня 1967). Арк. 153—154.

³ Там само. Спр. 701 (Документи (листи) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР — СРСР щодо звернення члена компартії Канади П. Кравчука з проханням перегляду справи та реабілітації його рідного брата Г. Кравчука, 7 березня — 6 липня 1949). Арк. 5.

лення з радянськими реаліями він із переконаного комуніста перетворився на завзятого критика соціалістичної системи [13, С. XIII]. Збір І. Коляскою матеріалів, які підтверджували факти порушення прав людини і російщення в УРСР, привернули до нього пильну увагу КДБ⁴. Комітетчики зуміли запобігти переправленню в Канаду «шкідливих матеріалів» і невдовзі вислали розчарованого комуніста з країни. Так І. Коляска став одним із тих, хто розвінчував радянську пропаганду, наголошуючи: «Я зірву маску із цих уявних захисників національної свободи, які захищають за кордоном національне самовизначення крихітних народів, а в себе позбавляють рідної мови, рідної школи, технікумів і ВНЗ на рідній мові сорокамільйонний український народ»⁵.

У Канаді одкровення І. Коляски про сутність радянського режиму, викладені в публікаціях англійською мовою (наприклад, про освіту в УРСР [13]), справили значний суспільний резонанс, зменшили привабливість комунізму і загострили внутрішньопартійну дискусію навколо ситуації з національними правами українців у республіці⁶. Емігрантські організації стали широко використовувати зібрані І. Коляскою дані для підтвердження фактів дискримінації і порушення прав людини в освітній сфері Радянського Союзу [7, С. 356]. Таким чином, у середині 1960-х років склалась парадоксальна ситуація, коли з критикою порушення особистісних і національних прав в УРСР виступали не тільки ті, кого радянська пропаганда вперто називала «буржуазними націоналістами», але й ідеологічно споріднені з КПРС канадські комуністи.

Керівництво ТОУК «наполегливо і одностайно» стало наполягати на відрядженні до УРСР спеціальної делегації для вивчення фактів «недооцінки української мови і русифікації». Аби не виглядати в очач «московських товаришів» геть непривабливо, офіційний запит стосувався намірів «спростувати ворожі інсинуації», які перешкоджають «боротьбі проти націоналістів» у Канаді [14, С. 89]. Водночас тезу про розширення сфери застосування російської мови як «приклад дружби народів» і «реалізацію ленінської теорії злиття націй» канадські комуністи у своїй більшості відкинули. Генеральний секретар ЦК КПК Вільям Каштан (1909—2002 рр.) усвідомлював, що значну частину компартії Канади складають українці, тож псувати з ними стосунки аж ніяк не випадало. Зважаючи на це, пленум ЦК КПК на початку 1967 р. попросив КПРС надати можливість «вивчити й обговорити політику та досвід Комуністичної партії та уряду України з національного питання» [14, С. 88].

Зі свого боку, надзвичайний і повноважний посол СРСР в Канаді Іван Шпедько (1918—1983 рр.) підтвердив, що «київські товариші готові прийня-

⁴ Там само. Спр. 951 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І.В.; протести представників творчої інтелігенції тощо, 14 червня 1965 — 31 серпня 1965). Арк. 316.

⁵ Там само. Арк. 309—310.

⁶ Там само. Спр. 960 (Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ при РМ УРСР...). Арк. 318.

ти таку делегацію чи групу й ґрунтовно поспілкуватися»⁷. На думку В. Каштана, поїздка канадських комуністів до УРСР допомогла б «виправити помилки, які допускає керівництво ТОУК в національному питанні»⁸. Зважаючи на це, прохання В. Каштана ЦК КПУ задовольнив (імовірно, після погодження з Москвою — *Авт.*), запросивши канадську делегацію в Україну. Керівництво ЦК КПУ, зокрема перший секретар Петро Шелест і секретар з ідеології Андрій Скаба, дали згоду на зустріч з канадцами, «але не для полеміки» [12, С. 84].

Відразу після згоди на приїзд делегації канадських комуністів радянська сторона заходила сформувати «правильне бачення» ситуації в УРСР. У той час на тлі процесів десталінізації суспільства частина української інтелігенції стала виявляти невдоволення посиленням політики російщення й репресіями проти інакодумців. Зокрема, 1965 р. з'явилася знакова для дисидентського руху книга Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», котра, поширювана як самвидав, отримала схвальну оцінку в українській діаспорі [4, С. 31]. Щоб запобігти «небажаним впливам», з канадськими прогресистами почали «працювати» через посольство Радянського Союзу в Оттаві, де канадські комуністи й, зокрема, представники ТОУК були частими гостями. Так, радянський посол І. Шпедько 26 серпня 1966 р. особисто зустрівся з головою виконкому ТОУК Василем Гарасимом, заступником голови цієї ж організації Михайлом Королем і головним редактором газети «Життя і слово» Миколою Гринчишиним. Центральною темою розмови став проект записки «Деякі аспекти національного питання» авторства Петра Прокопчака, Петра Кравчука і Мича (Михайла) Сейго. У записці, зокрема, йшлося про прояви російщення в УРСР — передусім у ділянках освіти і культури. Записка мала «закритий» характер і про неї знали лише члени виконкому ТОУК. Первісна мета такого документа полягала в тому, щоби «висловити радянським товаришам дружню думку про те, що непродумані факти впровадження російської мови в УРСР викликають хвилювання серед української громадськості за кордоном і підривають престиж Радянського Союзу у національному питанні»⁹. Схвалена ХХІІ з'їздом КПРС (1961 р.) програма партії поставила завдання «зближення і злиття націй», спричинивши нову хвилю політики російщення в радянських республіках, зокрема в Україні. І. Шпедько намагався спростувати факти, твердячи про дотримання принципів «ленінської національної політики, яка забезпечує рів-

⁷ З інформації Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді І.Т. Шпедька ЦК КПРС та ЦК КПУ про розмову з Генеральним секретарем Компартії Канади У. Каштаном про підготовку візиту в Україну делегації ТОУК і ЦК Компартії Канади, 14 грудня 1966 р. [15, С. 276].

⁸ З інформації Посольства СРСР в Канаді ЦК КПУ щодо звіту делегації Комуністичної партії Канади про перебування в УРСР, 29 березня 1968 р. [15, С. 352].

⁹ Запис бесіди Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді І.Т. Шпедька з членами виконкому ТОУК В. Гарасимом, М. Королем, М. Гринчишиним з проблем національної політики в УРСР та організації поїздок в Україну молодих українських канадців, 26 серпня 1966 р. [15, С. 271].

ноправність і розквіт всіх національностей у Радянському Союзі», а присутній на зустрічі перший секретар посольства Володимир Мартиненко прагнув м'яко наголосити на небезпечному впливі «думки націоналістичних елементів» і «помилковості поглядів деяких товаришів із ТОУК»¹⁰.

Оскільки вплинути на «товаришів», щоби вони пом'якшили формулювання документа, не вдалось, 25 грудня 1966 р. перший секретар посольства СРСР в Канаді В. Мартиненко знову зустрівся із В. Гарасимом, П. Прокопчачком і М. Сейго. Він запропонував обговорити «деталі» записки «Деякі аспекти національного питання», однак ті відмовилися¹¹. Звісно, така позиція канадських комуністів для радянського дипломата виглядала зухвалою, але зважаючи на чисельність українців у рядах КПК, радянські функціонери вирішили піти іншим шляхом і переконувати гостей вже після їхнього приїзду. У КДБ був великий досвід «переконувати» незгодних.

Початково прибуття канадської делегації планували на січень 1967 р., згодом дату приїзду перенесли на кінець березня. На той час відкритим залишалося питання — хто поїде? Керівництво ТОУК наполягало, щоби делегацію цілком складали його представники, але виступала вона від імені КПК. Утім ЦК канадської компартії на таке не пристав, пропонуючи створити «мішану делегацію», в якій будуть не тільки канадські українці, і не тільки члени ТОУК¹². Зрештою компромісу вдалося досягти й канадську делегацію очолив один із організаторів КПК, її генеральний секретар впродовж 1929—1962 рр., а на той час голова партії Тім Бак (Барклес; 1891—1973 рр.). До делегації також увійшли член КПК, секретар парткому провінції Манітоба Вільям Росс, оргсекретар виконкому ТОУК Петро Кравчук, член ЦК КПК, голова виконкому ТОУК Василь Гарасим, президент Робітничого заповомого товариства (РЗТ) Антін Білецький, голова провінційного комітету ТОУК в Едмонтоні Юрій Соломон [16]. Загалом, четверо із шести візитерів мали українське походження.

Делегація перебувала в УРСР впродовж 22 днів — з 31 березня до 21 квітня 1967 р. включно. Спершу канадські комуністи на літаку радянських авіаліній Ту-114 прибули до Москви, де зустрілись із секретарем ЦК КПУ А. Скабою, завідувачем сектору ЦК КПУ із зарубіжних зв'язків Іваном Пересаденком та іншими високопоставленими партійцями. Того ж самого дня канадська делегація вирушила з Москви до Києва потягом [17].

Під час перебування в УРСР делегати відвідали не лише Київ, але й Канів (побували на могилі Тараса Шевченка), Черкаси, Полтаву, Івано-Франківськ,

¹⁰ Там само.

¹¹ Доповідна записка першого секретаря Посольства СРСР в Канаді В.Н. Мартиненка ЦК КПРС та ЦК КПУ про розмову з членом виконкому ТОУК П.І. Кравчуком з питань здійснення в УРСР національної політики, 25 грудня 1966 р. [15, С. 287].

¹² З інформації Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді І.Т. Шпедька ЦК КПРС та ЦК КПУ про розмову з Генеральним секретарем Компартії Канади У. Каштаном про підготовку візиту в Україну делегації ТОУК і ЦК Компартії Канади, 14 грудня 1966 р. [15, С. 286].

Калуш, Бурштин, Коломию, Львів тощо. У Львові канадські комуністи побували в університеті й політехнічному інституті, ректори яких ознайомили гостей із національним складом студентів і навчальними програмами. Крім того, у Львові П. Кравчуку вдалося зустрітись із колишнім ректором Львівського держуніверситету Євгеном Лазаренком на його квартирі. Очевидно, «відлучення» канадських делегатів у приватних справах насторожувало приймаючу сторону, але саме завдяки таким неофіційним зустрічам і вдавалося почерпнути інформацію про справжній стан справ із російщенням в УРСР [12, С. 102—103]. Натомість на протокольних зустрічах дізнатися про реальну ситуацію було практично неможливо. У цьому контексті слова секретаря ЦК КПУ А. Скаби, що «делегатії були надані широкі можливості для ознайомлення з життям українського народу»¹³, можна трактувати неоднозначно. Наприклад, заокеанських гостей завезли в «потьомкінське село» — Ксавєрівку, де місцеві селяни пригощали делегатів не тільки традиційними стравами, що неабияк вразило декого з канадців: «Накормивши» нас цифрами, запросили на обід, щоб почастувати смачними стравами. Розділили нас на три частини і повели до трьох різних хат. Коли зайшли всередину, то побачили на столі і коньяк, і чорну ікру, і севрюгу, і борщ, і вареники... У додатку ще й по плитці шоколаду. Після “трапези” вийшли на вулицю. Підійшов до мене Тім Бак і сказав: “Люди тут живуть багато”. Я запитав, чи вгощали його і В. Гарасима коньяком, чорною ікрою, севрюгою... Він здивовано запитав: “Ти звідки знаєш?”... “Ти думаєш, що все це було зумисне приготовлено?”. Я тільки сказав: “Ти сам зроби висновки”» [12, С. 101].

У Києві члени канадської делегатії відвідали Держплан УРСР, республіканські міністерства культури, освіти, вищої і середньої спеціальної освіти, Академію наук, Інститут історії партії, Спілку письменників, кіностудію ім. О. Довженка тощо [17]. У Міністерстві освіти УРСР 3 квітня 1967 р. канадських гостей особисто зустрічав очільник відомства Петро Удовиченко. Голова канадської делегатії запропонував проводити бесіду у формі запитань і відповідей без попереднього вступу. Втім А. Білецький попросив міністра надати коротку довідку про стан освіти в республіці, що той власне і зробив. Канадців насторожило те, що П. Удовиченко не знав або радше не хотів озвучувати співвідношення українських і російських шкіл у Києві. Після цього П. Кравчук виступив із заявою, в якій вказав на декілька актуальних загроз: 1) українська мова і культура занепадають (обґрунтовуючи цю тезу, послався на виступ голови Спілки письменників України Олесь Гончара); 2) у республіці непропорційно більша за чисельність росіян кількість шкіл із російською мовою навчання; 3) у технічних вишах домінує викладання російською мовою; 4) українські школи відсутні в Москві, на Кубані та Казахстані, де про-

¹³ З інформації секретаря ЦК КПУ А.Д. Скаби ЦК КПРС про перебування в Україні делегатії Компартії Канади та порушені нею питання у сфері національної політики, 2 лютого 1968 р. [15, С. 345].

живає чимало українців¹⁴. Як йшлося у записі розмови, «ці питання тов. Кравчук поставив у грубій формі і на підвищеному тоні, в стані граничної роздратованості». Отримані відповіді, очевидно, не задовольнили канадських комуністів, оскільки пояснення провідних позицій російської мови тезами на кшталт «широкого обміну кадрами» чи «бажанням батьків і учнів», були, м'яко кажучи, не переконливі¹⁵.

Ще менш переконливим виглядав український «радянський парламентаризм»: «11 квітня [1967] ми були запрошені на сесію Верховної Ради УРСР. Спостерігали, яка працював “український парламент”. Це дійсно був фарс. За два дні депутати “вирішували” всі проблеми на півроку чи на цілий рік. Як на конвеєрі, один за одним виступали народні депутати і виголошували промови, які їм завчасно підготували в обкомі чи райкомі або вже тут у Києві вручили. Депутати прочитували їх механічно. Запропонували резолюції, які ніхто не обговорював, усі механічно піднесли руки “за” і так їх “одногосно” прийняли. Такою-то була “зразкова соціалістична демократія” і “найвищий законодавчий орган” в УРСР» [12, С. 102].

У Відділі суспільних наук Академії наук УРСР канадських делегатів зустрів академік Іван Білодід, з яким відбулась полеміка щодо «теорії злиття націй і двох рідних мов» у галузі освіти. Звернемо увагу на те, що мовну ситуацію в освітній сфері погіршив закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» [5, С. 152]. У вестибюлі готелю, де проживали канадські гості, з П. Кравчуком зустрілась старша наукова співробітниця Інституту мовознавства АН УРСР Зиновія Франко (1925—1991 рр.). За повідомленням КДБ, співрозмовники здійснили півторагодинну прогулянку по набережній Дніпра, прагнучи уникнути зайвої уваги. Утім, зважаючи на зафіксовані деталі розмови, це вочевидь зробити не вдалося. Відомо, що П. Кравчук розповів З. Франко про мету візиту канадських комуністів, заплановані поїздки і зустрічі. Йшлося і про розмову з секретарем ЦК КПУ А. Скабою, котрий рекомендував не поширювати неточності і «перекручення»¹⁶. Буцімто П. Кравчук на це знервовано відповів: «Асиміляція — це не марксистська політика... Доки ми стоятимемо на позиціях брехні? Ми повинні прикривати ваші дії, а вони розходяться із словами. Ми повинні прикривати і прикриваємо їх брехнею, але це вже не позиція. Ми втрачаємо становище в суспільстві і так далі бути не повинно.

¹⁴ Запис розмови делегації ЦК Компартії Канади з членами колегії Міністерства освіти України з питань здійснення національної політики в УРСР, 3 квітня 1967 р. [15, С. 308].

¹⁵ Те саме [15, С. 309].

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 960 (Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільного життя, 24 березня — 6 травня 1967). Арк. 359.

Ось, що ви накоїли тими арештами. Якщо б ви зробили суди відкритими..., та коли ви провели закриті суди, то дали підстави не вірити в справедливість цих судів... За кордоном ніхто не вірить, що ці суди справедливі»¹⁷.

На репліку А. Скаби, що арештовані виношували ідею повалення влади, П. Кравчук з обуренням заявив: «Я не думаю, щоби вони могли повалити владу. Якими засобами вони могли б це зробити?... Не доведено ніякого зв'язку з розвідкою. Я знаю американські матеріали, знаю й інші (sic!). Зв'язок цих людей не доведений... Я повинен був написати брехливу статтю, щоби прикрити вас, а потім приїжджаю сюди і мені люди тут не подають руки...»¹⁸.

Під час прогулянки набережною Дніпра З. Франко розповіла П. Кравчуку про ситуацію в Спілці письменників, в якій канадські гості теж побували. На них позитивне враження завдяки своїй позиції справили Микола Бажан і Леонід Новиченко. Цілком інше враження справили Василь Козаченко, котрий «лавірував», та Олександр Корнійчук, який «виступив вороже» проти намірів канадських комуністів з'ясувати ситуацію з проявами політики російщення в УРСР¹⁹. Характерно, що в канадській комуністичній пресі уже по-фактум загадали про «сердечну розмову» в Спілці письменників [17].

Питання відвідин канадськими українцями населених пунктів в УРСР 18 квітня 1967 р. на зустрічі з відповідальним секретарем Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном порушили Ю. Соломон і А. Білецький. На питання представників товариства, скільки туристів із Канади можна очікувати наступного року, хтось із делегатів (у матеріалах КДБ прізвище не вказане — *Авт.*) промовив: «Ми ще самі ще не знаємо... Що нового ми їм скажемо. А ми повинні будемо говорити правду, щоби люди, які після нас поїдуть в Україну, повернувшись в Канаду не сказали, що ми не завжди точно висловлювались, розповідаючи про нашу поїздку»²⁰.

Після трьох тижнів поїздок Україною делегація КПК зустрілась із першим секретарем ЦК КПУ Петром Шелестом, який у своїх спогадах недвозначно підкреслив: «Дуже багато доводилось нашим товаришам працювати з цією делегацією» [8, С. 278]. Водночас в офіційній інформації про зустріч зазначено, що «відбувся відвертий обмін думками з широкого кола питань»²¹. Делегати визнали виваженість П. Шелеста у дражливих питаннях, зокрема його ставлення до «теорії двох рідних мов», яку він відкинув. Канадці також зауважили напруженість стосунків між Шелестом і Скабою, між якими «не було ні любові, ні гармонії» [12, С. 107].

Наприкінці запланованого візиту канадську делегацію у Москві прийняв член політбюро ЦК КПРС Михайло Суслов, який мав реноме «сірого кар-

¹⁷ Там само. Арк. 360.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. Арк. 361.

²⁰ Там само. Арк. 363.

²¹ З інформації Посольства СРСР в Канаді ЦК КПУ щодо звіту делегації Комуністичної партії Канади про перебування в УРСР, 29 березня 1968 р. [15, С. 354].

динала» режиму. А. Скаба і Т. Бак рекомендували делегатам не порушувати теми, вже обговорені в Києві, мотивуючи це форматом зустрічі («візит ввічливості»). Під час розмови Т. Бак заявив, що на більшість питань делегація отримала вичерпні відповіді. Інші члени делегації підкреслювали, що поїздка допомогла їм ознайомитися із життям українського народу і краще «озброїтися для боротьби проти антирадянської буржуазно-націоналістичної пропаганди». Саме тому А. Скабу обурило те, що після повернення додому канадські комуністи знову заговорили про нерівноправність української мови в УРСР і у «викривленій формі представляють політику КПРС у національному питанні»²². Делегація відбула до Канади без Т. Бака, який на певний час ще залишився у Москві (перебував там майже три місяці) — формально для зустрічі з Джоном Віром (Іваном Вів'юрським), який тоді писав біографію канадського комуністичного діяча Леслі Морріса, а фактично для того, щоби згладити дразливі питання у майбутньому звіті про поїздку до УРСР [12, С. 109].

Відразу після повернення до Канади організаційний комітет ТОУК рекомендував кожному делегату написати власний звіт, які згодом планували звести в підсумковий документ. По приїзді з Москви Т. Бака делегація ЦК КПК зібралась у Вінніпегу для погодження остаточного варіанту звіту про поїздку до УРСР. Отримавши прочуханку в Москві, Т. Бак запропонував ухвалити спеціальну резолюцію проти «українських націоналістів», але після гострої дискусії пленум її відхилив. Генеральний секретар В. Каштан несподівано самоусунувся від висловлення чіткої позиції щодо порушеного питання [19]. Пропозицію Т. Бака взяти за основу його звіт відхилили і після обміну думками підготували погоджений звіт до схвалення на найближчому пленумі компартії. 16—18 вересня 1967 р. відбулось заслуховування «київського звіту» на пленумі ЦК КПК у Торонто, який його зрештою схвалив [12, С. 112]. Делегати заявили про намір опублікувати «київський звіт», а керівництво КПК почало перешкоджати цьому задуму, намагаючись «втєкти від відповідальності». Генеральний секретар КПК В. Каштан 15 грудня 1967 р. проінформував посла Радянського Союзу І. Шпедька, що «українські товариші» планують опублікувати звіт у підконтрольній їм пресі. Каштан заявив, що запобігти публікації можливості немає, але він докладе максимум зусиль, щоби «підправити звіт»²³. Але і цього йому не вдалося зробити, що засвідчило достатньо міцні позиції канадців українського походження в КПК.

В українськомовній пресі правого і центристського спрямування ширилися побоювання, що «канадські гості повернуться [і] напевно будуть продовжувати робити пропаганду СРСР» [16]. Однак сталося, на перший погляд, непередбачуване — за наслідками візиту з'явився звіт, в якому поряд із дифірамами про досягнення Радянського Союзу та правлячої партії (вживалося означення

²² З інформації секретаря ЦК КПУ А. Д. Скаби ЦК КПРС про перебування в Україні делегації Компартії Канади та порушені нею питання у сфері національної політики, 2 лютого 1968 р. [15, С. 346].

²³ Те саме [15, С. 347].

«велика Комуністична партія»), піддавалася критиці національна політика в УРСР. Делегати зауважували на розбіжностях між радянськими деклараціями і реаліями, між політикою і практикою²⁴. У звіті наголошено на неналежному стані функціонуванні української мови на території республіки й «порушенні соціалістичної демократії та заперечення громадянських прав». Сміливими можна вважати закиди щодо «великонаціонального шовінізму» як своєрідного збочення. Таке трактування національної політики в Радянському Союзі групою канадських комуністів дало підстави засновнику видавництва «Смолоскип» Осипу Зінкевичу (1925—2017 рр.) назвати це націонал-комунізмом [20, С. 99].

Окремий наголос делегати зробили на питанні використання української мови у навчанні: «Яким способом українські робітники в інших республіках різняться від російських, польських або інших, які бажають вчитися рідної мови в Україні? Чи національні почування серед українців є слабші, ніж серед інших радянських національностей? Або чи можливо, що українці, які живуть в Москві або деінде поза Україною, вагалися просити дозволу на школи в українській мові, щоб не бути затаврованими як “націоналісти”? Чи є це випадок, де залишки російського шовінізму, помилок, зроблених протягом сталінської ери, все ще залишаються?» [21, С. 16].

Представники делегації наголошували, що вони не змогли отримати доказів поширення «буржуазного націоналізму» серед українських письменників і студентів. Щобільше, вони з подивом відзначали спроби трактування «буржуазним націоналізмом» заклики розширювати сферу застосування української мови. Констатували, що «істинний інтернаціоналізм може розвиватися лише на базі вільного розвитку кожної нації». Подібним чином під сумнів поставлено озвучені делегації причини арештів письменників й суди над ними за закритими дверима²⁵.

Наприкінці звіту зазначено: «Досвід нашої делегації й уроки, які випливають із нього, повинен якомога швидше стати публічним... Він не повинен трактуватись як внутрішньопартійне питання»²⁶. Більшість у КПК схилилась до думки про оприлюднення зібраних фактів щодо «порушення демократичних прав» в Україні, меншість категорично відкидала ідею публікації, адже це, мовляв, могло призвести до погіршення взаємин із КПРС [4, С. 35]. Варто зауважити, що Т. Бак залишився при своїй думці, вважаючи текст занадто гострим. Спроби його «відредагувати» не мали успіху і 1 січня 1968 р. звіт про перебування делегації КПК в УРСР українською мовою був опублікований у комуністичній газеті «Життя і слово». У публікації вказано, що це переклад англійського тексту, надрукованого у бюлетені КПК «Communist Viewpoint». Цей бюлетень був розісланий у всі компартії світу, які отримали

²⁴ Із звіту Комуністичної партії Канади про перебування в Україні, 18 вересня 1967 р. [15, С. 323].

²⁵ Із звіту... [15, С. 324—325].

²⁶ Те саме [15, С. 329].

можливість побачити дещо інше сприйняття радянської дійсності. В Україні звіт КПК був опублікований лише 1990 р. у журналі «Дніпро».

Публікація «київського звіту» викликала обурення в Москві, започаткувавши кампанію тиску на КПК із вимогою визнати «помилки», засудити звіт делегації, відкликати з-під нього свої підписи. Пізніша, «відкорегована» під натиском Москви позиція КПК, зводилась до того, що «у звіті була подана викривлена картина життя радянської України. Звіт отримав широке й одностороннє висвітлення в капіталістичних засобах масової інформації, які використовували його з антирадянською метою, що завдало велику шкоду партії» [22, С. 208]. У «Communist Viewpoint» надруковано і статтю Дж. Віра, де він зазначив, що «руками тих, що писали звіт, керувало Центральне розвідувальне управління США» [12, С. 128].

У розсекреченій 2007 р. справі ЦРУ (ОСОА 12847) справді є невеличка підбірка матеріалів (головно газетних вирізок), присвячених поїздки канадської делегації в УРСР. Характерно, що завели її 8 березня 1967 р., тобто за три тижні до початку українського турне комуністів Канади. Справа мала гриф «Таємно» («Secret») і позначалася криптонімом «Aerodynamic». Префікс «ае-» в кодових повідомленнях ЦРУ означав операції та людей, пов'язаних із розвідувальною діяльністю проти СРСР. Справа містить три документи: 1) копію комуністичної газети «Ukrainian Canadian» за 15.05.1967, де розкрито деталі візиту канадських комуністів до УРСР; 2) витяг із січневого номеру бюлетеня «Communist Viewpoint», де подано «київський звіт»; 3) витяг із газети «Ukrainian Canadian» за 01.02.1968, де надрукована стаття В. Гарасима про його враження від відвідин УРСР [17].

Перші зовнішні коментарі щодо «київського звіту» були досить стриманими — як-от невелика замітка в американській українськомовній газеті «Свобода» під назвою «Комуністична партія Канади підтверджує русифікацію України» [23]. Різкішою була позиція редактора канадського видання «Нові дні» Петра Волиняка, який не лише помістив уривки звіту, але й рясно пересипав їх гострими коментарями. Він також спробував дати історичну оцінку цій події: «Любимо ми українських канадських комуністів чи не любимо, а треба признати, що звіт канадської делегації є дуже дошкульним ударом по російській окупаційній владі в Україні. Звичайно, делегація ставилася прихильно до режиму, бо як інакше ставитимуться комуністи? ... Безперечний факт, що Комуністична партія Канади — перша (і поки що єдина!) комуністична партія світу, яка поцікавилася злочинною політикою КПК Союзу в Україні і намагалася, хоч і дуже обережно, критикувати цю політику і якось допомогти українському поневоленому народові зберегти себе перед повним знищенням Росією» [21, С. 20—21].

Проявом публічного занепокоєння у Москві критикою членами КПК стану справ щодо російщення в УРСР став лист «стривоженої громадськості радянської України» з осудом «дивовижних заяв» у Канаді. 24 січня 1969 р. відбулося засідання секретаріату ЦК КПК і представників Крайового вико-

навчого комітету ТОУК, на якому обговорили «київський лист». Зважаючи на відчутну поляризацію думок, що загрожували розколом партії, керівництво ЦК КПК усе ж не наважилось на відверте засудження попередніх висловлювань партійців українського походження про радянську дійсність. Ті ж впирались, свідченням чого є слова П. Кравчука про те, що під час наступних відвідин УРСР він має намір «продовжити розмову про арешти українських літераторів і про... витіснення української мови російською»²⁷. Щобільше, КДБ звертав увагу ЦК КПУ, що члени ТОУК М. Сейго, А. Білецький і П. Кравчук узагалі мають намір порушити питання щодо ув'язнення В'ячеслава Чорновола і Святослава Караванського²⁸.

Проте вже наприкінці 1968 — на початку 1969 рр. від вільнодумства канадських комуністів мало що залишилося. ЦК КПК навіть схвалив окупацію радянськими військами Чехословаччини, тоді як, наприклад, компартії Австрії, Італії, Франції та деяких інших країн засудили такий крок. Низка знакових канадських комуністів, як-от Джон Бойд (Іван Бойчук), Стенлі Раерсон та редактор «Canadian Tribune» Рей Мерфі не тільки піддали критиці участь Радянського Союзу у чехословацьких подіях, але й покинули лави партії. Радянська сторона все ж домоглася свого, адже XX з'їзд КПК в квітні 1969 р. «приступив до виправлення помилок, допущених у попередні роки». Жовтневий пленум ЦК КПК 1969 р. відмовився від «київського звіту» і відкинув звинувачення щодо відходу КПРС від «ленінської позиції» з національного питання. У канадській компартії називали це подоланням «лівого і правого опортунізму» [22, С. 213]. Утім, сповна впоратися з тією внутріпартійною кризою, яка поширилась унаслідок публікації й обговорення «київського звіту», а також через події у Чехословаччині, канадські комуністи так і не змогли. Свідченням цього стало скорочення членів прокомуністичних організацій і їхніх періодичних видань.

Говорити про те, що «київський звіт» помітно вплинув на національну політику в УРСР, не доводиться. Радянська сторона була ображена на канадських комуністів українського походження, які наслідком критикувати її національну політику. У них раптом стали виникати більші труднощі з відвідинами рідних міст і сіл в Україні [3, С. 172]. У 1968—1969 рр. у республіці відбулось звичне для радянського режиму «закручування гайок». У своїх спогадах П. Кравчук писав: «Добрі новини з Києва. З поста ЦК КПУ звільнено Андрія Скабу. З того приводу Антін Білецький написав мені листа, в якому є такі рядки: “Коли б наша делегація нічого іншого не добила, тільки спричинилась до усунення Скаби, то це вже велика перемога” [...] З посольст-

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 989 (Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, 10 жовтня — 20 листопада 1969). Арк. 121.

²⁸ Там само. Арк. 166.

ва СРСР дзвонив В. Мартиненко: зняли з поста завідуючого відділом науки і культури Юрія Кондуфора. Що ж, і це добрий знак!» [12, С. 121].

До слова, з Оттави у 1968 р. відкликали першого секретаря посольства СРСР у Канаді В. Мартиненка, якого, щоправда, призначили заступником міністра закордонних справ УРСР.

Отже, критика канадськими лівими, зокрема комуністами, політики російщення в УРСР у 1960-х роках стала певною несподіванкою. Кинутий частиною КПК і ТОУК виклик національній політиці Москви відверто дисонував із реноме слухняних і керованих «товаришів». Ігнорувати інформацію, що надходила на Захід через приватні канали зв'язку, так само, як і закривати очі на побачене під час відвідин УРСР, канадські комуністи українського походження не стали. Радянська сторона намагалась запобігти публікації у пресі «київського звіту», однак не змогла цього зробити. Оприлюднена інформація не вписувалась у схему формування позитивного іміджу радянської системи за кордоном, що спричинило тиск на КПК із вимогою «виправити помилки». І хоч у підсумку радянській стороні вдалось домогтись від канадських прогресистів відмови від звіту, його резонанс, підсилений розходженнями щодо оцінки чехословацьких подій 1968 р., суттєво підірвав довіру канадських лівих до Москви.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Servis, R. *Tovaryshi. Komunizm: svitova istoriia*. Per. z angl. Kyiv: Tempora, 2012 [in Ukrainian].
[Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія. Пер. з англ. Київ, 2012. 616 с.]
2. *Prophets and Proletarians. Documents on the History of the Rise and Decline of Ukrainian Communism in Canada*, compiled, edited and translated by John Kolasky. Edmonton, 1990.
3. Kolasky, J. *The Shattered Illusion: The History of Ukrainian Pro-Communist Organizations in Canada*. Toronto, 1979.
4. Bazhan, O. *Movne pytannia v ukrainskomu natsionalno-kulturnomu rusi v druhii polovyni 1960-kh rr. Mahisterium*, 28. *Istorychni studii*. 2007. 30-37 [in Ukrainian].
[Бажан О. Мовне питання в українському національно-культурному русі в другій половині 1960-х рр. *Магістеріум*. Вип. 28. Історичні студії. 2007. С. 30—37].
5. Bazhan, O. *Narostannia oporu politytsi rusyfikatsii v Ukrainiskii RSR u druhii polovyni 1950-kh — 1960-kh rr. Ukrainian historical journal*. 2008. 5: 147-159 [in Ukrainian].
[Бажан О. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х — 1960-х рр. *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 147—159].
6. Siromskyi, R. "Rozviiiani iluuzii" Ivana Koliasky: krytyka natsionalnoi polityky v Ukrainiskii RSR. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna. Spetsvyypusk do 75-richchia profesora Kostiantyna Kondratiuka*. 2019. 623-643 [in Ukrainian].
[Сіромський Р. «Розвіяні ілюзії» Івана Коляски: критика національної політики в Українській РСР. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск до 75-річчя професора Костянтина Кондратюка*. 2019. С. 623—643].
7. Neduzhko, Yu. *Ukrainska diaspora v protsesi vidnovlennia derzhavnoi nezalezhnosti Ukrainy (seredyna 1940-kh — pochatok 90-kh rokiv XX stolittia)*. Lutsk, 2009 [in Ukrainian].

- [Недужко Ю. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 1940-х — початок 90-х років ХХ століття). Луцьк, 2009].
8. The Report of the Royal Commission to Investigate the Facts Relating to and the Circumstances Surrounding the Communication, by Public Officials and other Persons in Positions of Trust of Secret and Confidential Information to Agents of a Foreign Power. June 27, 1946. Ottawa, 1946. URL: http://www.historyofrights.com/PDF/commission_report.pdf
 9. Pismo k chlenam Rabochej Progressivnoj Partii Kanady. *VI Natsionalnyi sjezd Rabochej Progressivnoj Partii Kanady* (Toronto, 19—22 Apr. 1957). Moscow, 1958 [in Russian]. [Письмо к членам Рабочей Прогрессивной Партии Канады. *VI Национальный съезд Рабочей Прогрессивной Партии Канады* (Торонто, 19—22 апреля 1957 г.). Москва, 1958].
 10. Siromskiy, R. “Bez prava na svobodu peremishchennia”: obraz Ukrainkoj RSR u viziakh kanadskykh turystiv (kinets 1950-kh — 1960-ti roky). *Naukovi zoshyty istorychno fakultetu Lvivskoho universytetu*. 2018—2019. 19—20: 245 [in Ukrainian]. [Сіромський Р. «Без права на свободу переміщення»: образ Української РСР у візіях канадських туристів (кінець 1950-х — 1960-ті роки). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2018—2019. Вип. 19—20. С. 245].
 11. Desiat dнів u Lvovi. *Ukrainski visti (Edmonton)*. 1965. 16 Dec. [in Ukrainian]. [Десять днів у Львові. *Українські вісти (Едмонтон)*. 1965. 16 груд.].
 12. Kravchuk, P. Bez nedomovok: Spohady. Kyiv, 1995 [in Ukrainian]. [Кравчук П. Без недомовок: Спогади. Київ, 1995. 288 с.].
 13. Kolasky J. Education in Soviet Ukraine: A Study in Discrimination and Russification. Toronto, 1968.
 14. Ivakhniuk, A. “Perekruhennia podviinoho kharakteru” v URSR. *Suchasnist*. 1968. 2: 88-89 [in Ukrainian]. [Івахнюк А. «Перекручення подвійного характеру» в УРСР. *Сучасність*. Лютий 1968. Ч. 2. С. 88—89].
 15. Na skryzhaliakh istorii: Z istorii vzaiemovv'язkiv urjadovykh struktur i hromadskykh kil Ukrainy z ukraïnsko-kanadskoïu hromadoïu v druhii polovyni 1940—1980-ti roky. *Zb. dok. ta materialiv*. Kn. 1. Kyiv, 2003 [in Ukrainian]. [На скрижальях історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940—1980-ті роки. *Зб. док. та матеріалів*. Kn. 1. Київ, 2003. 868 с.].
 16. Kanadski komunisty v Kyievi. *Homîn Ukrainy (Toronto)*. 1967. 15 Apr. [in Ukrainian]. [Канадські комуністи в Києві. *Гомін України (Торонто)*. 1967. 15 квіт.].
 17. Aerodynamic. Vol. 38. URL: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/AERODYNAMIC%20%20VOL.%2038%20%20OPERATIONS%29_0019.pdf
 18. Shelest, P. “...Da ne sudimy budete”. Dnevnikovye zapisi, vospominania chlena Politbiuro TsK KPSS. Moscow, 1995 [in Russian]. [Шелест П. «...Да не судимы будете». Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. Москва, 1995. 612 с.].
 19. Kloroty komunistiv u Kanadi. *Homîn Ukrainy*. 1967. 4 March [in Ukrainian]. [Клороти комуністів у Канаді. *Гомін України*. 1967. 4 берез.].
 20. Zinkevych, O. Shchodennyk 1948—1949, 1967—1968, 1971—1976. Kyiv, 2016 [in Ukrainian]. [Зінкевич О. Щоденник 1948—1949, 1967—1968, 1971—1976. Київ, 2016. 504 с.].
 21. Zvit delehatsii KPKanady v Ukrainu. *Novi dni*. Feb. 1968. Ch. 217 [in Ukrainian]. [Звіт делегації КПКанади в Україну. *Нові дні*. Лют. 1968. Ч. 217].

22. Istorია Kommunisticheskoi partii Kanady, 1921—1976. Moscow, 1984 [in Russian]. [История Коммунистической партии Канады, 1921—1976. Москва, 1984].
23. Komunistychna partiia Kanady potverdzhuiе rusyfikatsiiu Ukrainy. *Svoboda (Dzhersi Siti — New-York)*. 1968. 11 Jan. [in Ukrainian]. [Комуністична партія Канади потверджує русифікацію України. *Свобода (Джерсі Сіті — Нью-Йорк)*. 1968. 11 січ.].

Надійшла / Received 18.01.2023

Volodymyr KACHMAR

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Vice-Rector for Scientific and Pedagogical Work and Social Issues and Development,
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)
volodymyr.kachmar@lnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-4026-7642>

Ruslan SIROMSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Acting Dean of the Faculty of History,
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)
ruslan.siromskyi@lnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6744-6379>

“TO EXPRESS TO SOVIET COMRADES A FRIENDLY
OPINION”: CRITICISM RUSSIFICATION POLICY IN THE
UKRAINIAN SSR BY CANADIAN LEFT-WINGS IN THE 1960s

The purpose of the study is to analyze the circumstances, content, and consequences of criticism of the russification policy in the Ukrainian SSR by the Canadian left-wings. **The methodology of the research** is based on the principles of historicism, system approach, scientific objectivity, interdisciplinarity, and critical approach to sources. The system-structural method allowed the ordering of the processed array of source materials. The use of special historical methods (problem-chronological, historical-comparative, historical-systemic) made it possible to identify causal relationships and to organize historical facts in their integrity and historical connection. **The scientific novelty** of the work is that, based on archival materials and published documents, the ideological contradictions and significance of the Ukrainian issue in the activities of the left-wings of Canada were explored. It has been established that violations of the national rights of Ukrainians in the Ukrainian SSR provoked intra-party debate and caused a crisis in the environment of the Canadian Communists. **Conclusions.** On the basis of various sources, the circumstances, content, and consequences of criticism of the russification policy in the Ukrainian SSR by Canadian left-wings are revealed (in particular, the visit of a delegation of Canadian Communists in 1967 to study the “Soviet experience of solving the national question”. The visit was inspired by a group of Canadian Communists of Ukrainian descent, members of the Association of United Ukrainian Canadians, who were concerned about information about the oppression of the Ukrainian language and the creation of artificial barriers for immigrants to visit their homes. It was found that the catalyst for concern was the expulsion in 1965 from the Ukrainian SSR of a Canadian communist of Ukrainian descent, Ivan Kolasky, accused of collecting “harmful materials”. As a result, the Soviet side did not prevent the visit of the delegation of the Canadian Communist Party (albeit in every

possible way), as this would have led to the assumption that it had something to hide. It was proved that special working conditions were provided for the Canadian delegation, but this did not affect the overall assessment of what was happening in the Ukrainian SSR. The information gathered confirmed the threatening situation with human rights violations, arrests of dissidents, and a policy of russification. Probably, the Soviet side was certain that the “friendly opinion of comrades” would not cross the “red lines” of party criticism, but it happened otherwise. After returning to Canada, the plenum of the local Communist Party approved the “Kyiv Report”, which criticized the national policy in the Ukrainian SSR (russification) and violations of civil rights. Despite Moscow’s later rejection of pressure from the report, public criticism damaged the Soviet system’s reputation and debunked propaganda clichés about the “successful resolution of the national question” in the Soviet Union.

Keywords: *Ukrainian SSR, Canadian left-wings, Communists, Association of United Ukrainian Canadians, Petro Kravchuk, russification, national policy.*



<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.161>
УДК 398.3+394.2]:930(477) «10/20»

Наталія СТИШОВА

кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України (Київ, Україна)
stishovans@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6577-2325>

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ЗДОБУТКИ ТА СУЧАСНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ДУХОВНИХ ОСНОВ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Мета — за архівними, писемними джерелами та науковими працями проаналізувати стан фіксації й вивчення духовних основ української культури з проєкцією на календарну обрядовість як одну з базових констант цивілізаційного поступу українства. Для реалізації важливим є розгляд хронологічних принципів структурування народної культури, а також взаємовплив релігійного та світського компонентів як невід'ємних складників у контексті вивчення сакральної сфери. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи наукового пізнання — історизму, узагальнення, системний підхід до комплексного й достовірного аналізу теми, а також поєднання загальнонаукових методів зі спеціально-історичними. **Наукова новизна** полягає у залученні до наукового обігу нового джерельного матеріалу з традиційної та сучасної календарної обрядовості українців, зібраного авторкою під час польових етнографічних експедицій упродовж 1997—2021 рр. **Висновки.** Детальне опрацювання джерельної бази цієї проблематики дає змогу констатувати, що взаємовплив релігійного і світського компонентів потребує наукового ґрунтового доповнення. В умовах війни Росії проти України (та по її завер-

Цитування: Стішова Н. Історіографічні здобутки та сучасні наукові підходи до вивчення духовних основ української культури. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 161—178. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.161>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)

шенню) актуальною є потреба дієвої програми заходів державного рівня, спрямованих на відродження й популяризацію традиційної духовної культури задля формування єдиної політичної та громадянської української нації.

Ключові слова: історія, етнографія, календарна обрядовість, свята, релігія, архівні джерела, друковані джерела, українська культура, духовна культура.

Багата та насичена глибокими сенсами духовна культура українського народу беззаперечно є тим найбільшим надбанням, в якому знаходить своє втілення національний творчий потенціал. Підґрунтям цивілізаційного розвитку сучасного українського суспільства дотепер залишається традиційна народна культура як ключовий маркер ідентичності. Збереження й осмислення етнокультурної спадщини, що формує нашу самобутність і визначає нас у системі координат «свій — чужий», особливо у час повномасштабного російського воєнного вторгнення, — першочергове завдання для забезпечення єдності та подальшого поступу українства. Саме з цих позицій виникає потреба в реактуалізації історіографічного доробку наших попередників (істориків, етнографів, філософів, релігієзнавців тощо) у справі фіксації, аналізу, інтерпретації культурного досвіду українців попередніх епох як основи для національної консолідації сьогодення задля спільного майбутнього.

Життя народу впродовж календарного року, з усталеними компонентами традиційної духовної культури, здавна перебувало в полі зору фахівців, про що свідчить відповідна джерельна база. Комплексний, багатогранний, узагальнюючий підхід до вивчення й аналізу різнобічних процесів календарної обрядовості потребує залучення широкого кола усних, архівних, друкованих джерел, розмаїтих за походженням, інформаційним і науковим потенціалом, що сприяє ґрунтовному та об'єктивному висвітленню задекларованої теми. Для ефективного її представлення пропонуємо використати усталені класифікаційні підходи: опубліковані матеріали, неопубліковані архівні документи, матеріали польових етнографічних досліджень, спогади сучасників, періодика, а також фото- та відеоматеріали приватного й державного характеру.

Першоджерелом у народознавстві вважаємо зафіксовані результати подорожей іноземців (дипломатів, релігійних діячів, мандрівників, купців тощо), які в різні історичні періоди відвідували Україну. Найдавніші щодо обрядовості описи слов'янських земель належать греко-візантійським (VI—X ст.) та арабським письменникам і мандрівникам (IX—X ст.). Їхні фіксації здебільшого були уривчастими та однобічними, стосувалися переважно тих ділянок життя і звичаїв, які найбільше цікавили авторів (похоронні й поминальні обряди, гостини, забобони). Ці описи ввійшли до впорядкованої В. Січинським збірки [1]. Подібної антології, різноманітної за змістом і значної за обсягом, доти ще не було в українській історіографії. Книжка витримала п'ять видань (1937, 1938, 1939, 1942, 1946 рр.), утім широкому колу шанувальників вітчизняної історії та мистецтва була здебільшого невідома. У 1991 р., звернувшись до історіографічної спадщини, її почав публікувати «Український істо-

ричний журнал», заодно умістивши й невеличкий біографічний нарис про В. Січинського [2, С. 146].

Іншим важливим джерелом, окрім записів мандрівників, щодо вивчення українців та «околичних» народів (половців, «ляхів», литовців, «угрів», «волохів», чехів та ін.), є літописи, цінність яких полягає не лише в історичній вірогідності зафіксованих фактів, а й у тому, що їхні творці долучали матеріали безпосереднього спостереження дійсності, тобто записи етнографічного спрямування. Особливе місце серед давніх пам'яток займає «Повість временних літ» [3], де порушено найскладнішу в етнографії проблему — походження народів Русі-України, етнічного складу її населення, яке мало свою мову, звичаї, вірування тощо.

Серед пам'яток письменства XI—XIII ст. заслуговують на увагу твори єпископа Кирила Турівського (близько 1130 — після 1182 рр.; народився й жив у Турові на Поліссі, про що згадує Іпатіївський літопис) — мислителя, проповідника, церковнослужителя, який активно впливав на суспільство як своєю діяльністю, так і творами [4]. До нашого часу дійшли його промови та казання «Притча про душу й тіло», «Слово на антипасху» [5], вісім промов на церковні свята [6].

До найдавніших літературних джерел кінця XVI ст., в яких побіжно висвітлено українську святково-обрядову культуру, календарні звичаї, а також подано незначну, проте цінну інформацію щодо язичницьких обрядів та вірувань, належать полемічні послання ченця І. Вишенського [7]. У його творах подано народні святкові традиції Поділля й Волині — від звичаю колядування на Різдво й до купальських «ігрищ». Будучи по суті нехристиянськими, вони лише формально прив'язані до церковного календаря. У своїх «казаннях» монах засуджував позацерковні обряди [7, С. 44], натомість нині цей матеріал особливо цінний у висвітленні традиційної духовної культури українців.

Працю французького військового інженера-картографа Г.Л. де Боплана «Опис України» (середина XVI ст.) вважають найавторитетнішим джерелом пізнання історії та культури українського етносу й першим історико-етнографічним дослідженням [8]. Книга вміщує матеріали про флору, фауну України, історію запорізького козацтва, становище, побут селян, соціальні конфлікти, опис обрядів і звичаїв українців, зокрема весілля, храмування, залицяння дівчат до парубків тощо. Наведені автором цікаві факти свідчать про давні й оригінальні традиції, що склалися впродовж багатьох століть і відбили своєрідність етнічної культури.

Цінним джерелом є також Густинський літопис (1670 р.), в якому вперше подано народні уявлення про божества, загалом життя народу [9]. На особливу увагу заслуговує «Синопис» І. Гізеля (опублікований 1674 р.) [10]. Упродовж XVII—XIX ст. праця витримала до тридцяти видань [11]. Основним завданням автора було систематизувати й коротко викласти інформацію про події, історичні концепції. Причому нерідко він просто наводив різні їхні версії без додаткових коментарів або без власного ставлення до них [12]. У тексті

чітко проступає неприязнь до язичницької обрядовості. При описах Різдяного рядження або ж Обливального понеділка (на Великдень) згадані дійства незмінно засуджуються [11, С. 35—36]. Відомо, що царські грамоти, гетьманські універсали, укази митрополитів погрожували учасникам таких обрядодій різноманітними покараннями. Так, згідно зі статутом Чернігівської духовної семінарії (XVIII ст.), тих, хто «обличчя свої сажею бруднять або ганчіркою голову свою змочують, грають на гусях і домрі, сопілці», могли відлучити від сповіді [13, С. 92]. Однак, попри все, дохристиянський світогляд та звичаєво-обрядова культура збереглися донині. У 2002 р. І. Жиленко опублікувала монографію, присвячену праці І. Гізеля, в якій умістила її текст, адаптувавши його до сучасної української мови, а також долучила відповідні коментарі [11].

Значний вплив на розвиток національної свідомості українського населення справив фундаментальний твір кінця XVIII ст. авторства Я. Марковича, присвячений «Малоросії» та її мешканцям [14]. Перша частина вийшла друком 1798 р. та містила відомості про побут, господарство, державно-політичний устрій Гетьманщини, природу, історію, передає мову, зовнішність українців, розмаїтість традицій, звичаїв, обрядів. Книга мала започаткувати великий історико-географічний опис України, але задум цей так і залишився незавершеним.

Іншому представникові роду Марковичів належить унікальний за своїм змістом щоденник, який він сумлінно вів упродовж 1716—1767 рр. Автор представив широку картину життя, побуту, економіки, суспільних відносин, загальнокультурних і літературних інтересів тодішньої козацької старшини. Спочатку ці записи опублікував його онук у Москві (1859 р.), а потім О. Лазаревський у Києві (1893—1897 рр., т. I—III) і В. Модзалевський у Києві та Львові (1913 р., т. IV). Матеріали з традиційної духовної культури у щоденнику Я. Марковича зафіксовано поодинокі, проте навіть незначні дані мають особливу цінність для науки. До прикладу, занотовано: «1735 год, Генварь мсць. Понедел. Крещеніе. 1) День былъ подобній прежним во всем... 2) Сего дня были с князем на осщеніи води на рѣцѣ и по сем обѣдали у него» [15, С. 2]. Запис з іншого тому: «1723 г. 17. Неделя. Въ Андрѣевцѣ всенощное и кресту въ неделю крестопоклонную церемонѣю отправляно» [16, С. 17]. Цими фрагментами ми підтверджуємо тяглість народної обрядовості.

Цінним джерелом у дослідженні української традиційної культури стали духовні пісні — синкретичні жанрові твори позалітургійного призначення й ортодоксального змісту, витримані в дусі церковного вчення. У своєму класичному вияві вони постали у XVII—XVIII ст. у вигляді словесно-віршованих музичних творів зі строфічною будовою [17, С. 325]. До цього жанру належить «Богогласник» — найпопулярніша збірка релігійної поезії та піснеспівів (духовні канти, псалми), поширена на південно-західних теренах України (кінець XVIII — початок XIX ст.) і вперше надрукована греко-католицькими редакторами в Почаївському монастирі 1791 р. Видання містило 249 віршів із нотами (зокрема 213 українською або церковнослов'янською, 33 польською, 3 латин-

ською мовами), які звеличували Ісуса Христа, Богородицю. Зміст поділявся на чотири розділи: пісні до «Господських» свят (колядки та піснеспіви до Різдва, на Богоявлення, Стрітіння, Великий піст, Великдень, Вознесіння, Зіслання Святого Духа, Пресвяту Трійцю, Преображення, Воздвиження Чесного Хреста, Промисел Божий); пісні до Богородичних свят (Різдво, Успіння Пресвятої Богородиці, а також присвячені Почаївській, Загоровській, Піддубецькій, Кременецькій, Підгорецькій та ін. чудотворним іконам Божої матері); пісні на честь святих (архістратиґа Михаїла, великомучениці Варвари, святителя Миколая та ін.); інші пісні (покаяння, смерть, Страшний суд) [18]. Духовна пісня слугує цінним доповненням у дослідженні української традиційної культури.

Етнологічна література XIX ст. характеризується працями переважно емпіричного спрямування. Одним із перших, хто поклав початок етнографічному дослідженню, вважається уродженець Кременеччини Г. Коллонтай (1750—1812 рр.) — громадський та релігійний діяч, письменник, філософ. Він не лише ініціював широку зацікавленість слов'янською проблематикою в польському науково-культурному середовищі, але й сам безпосередньо долучився до студіювання побуту українського народу, його звичаїв та обрядів на Поліссі [19, С. 12]. Важливим джерелом щодо вивчення народної духовної культури українців стали записи членів Варшавського товариства друзів наук і студентів Віленського університету [19, С. 20]. Перші узагальнюючі етнографічні праці з досліджуваної тематики з'явилися на початку XIX ст.

В українському народознавстві ключовою постаттю цього періоду вважається провісник етнології як комплексної науки про народну культуру та етнічну історію, вчений польського походження А. Чарноцький (З. Доленга-Ходаковський; 1784—1825 рр.), який активно досліджував Волинь, Полісся, Поділля, Галичину, Наддніпрянщину та інші регіони. На початку XIX ст. він здійснив польові записи з метою фіксації народної творчості, святково-обрядової звичаєвості, фольклорних зразків (понад 2000 лише українських пісень). Саме цим було започатковано практику збирання етнографічного матеріалу «в полі». Ним же вперше в історії науки запроваджено основи паспортизації, фіксації слов'янських пам'яток, а також створено унікальну класифікаційну систему запису топонімів за етимологічним принципом. З. Доленга-Ходаковський виступив з ідеєю комплексного вивчення історії та культури слов'ян на матеріалах археології, топоніміки, етимології, геральдики, фольклору, етнографії, історичної географії з активним застосуванням методу картографування. У цьому контексті С. Єфремов 1919 р. підкреслював: «Ходаковський перший у нас став на живий ґрунт народності в етнографії, перший “пішов у народ” в буквальному розумінні та нахилив й інших до того. Захоплення народною творчістю у Ходаковського впливало не з бездушного колекціонерства або сухого антикварства, а з ентузіастичного бажання спізнати саму душу народності, відшукати ту вищу красу і правду, яку наш етнограф угадував серед народу» [20, С. 238]. Сам З. Доленга-Ходаковський активно закликав дослідників «не приростати до крісла» [21, С. 489].

Тривалий час матеріали вченого були розпорошені по різних архівосховищах. За життя З. Доленги-Ходаковського опубліковано лише кілька його праць. Окремі пісні, зібрані ним, увійшли до фольклорних збірок М. Максимовича, П. Лукашевича, М. Гоголя, П. Киреевського. Великі публікації з'явилися лише у другій половині ХХ ст. [22]. Більшість польових записів дослідника й досі перебувають у рукописах, а значну частину втрачено. Лише 1974 р. в Києві зусиллями О. Дея, Л. Малаш-Оksamитової було проведено роботу з пошуку пісенних записів З. Доленги-Ходаковського та здійснено наукову систематизацію відповідного матеріалу. Фольклористичну спадщину дослідника, його методику збирання, записування, транскрибування, класифікації українських народних пісень проаналізував О. Дей, упорядкувавши академічне видання [23].

Важливим видається міжнародний контент нашої проблематики. Так, до масиву етнографічних досліджень про Україну належать ґрунтовні праці польського фольклориста, композитора, члена Краківської академії наук О. Кольберга (1814—1890 рр.). Упродовж своєї наукової діяльності він вивчав традиційну народну культуру поляків і найближчих сусідів, зокрема українців. Багата з етнографічного погляду територія поєднувала у собі різні взаємовпливи, викликаючи в дослідника особливе зацікавлення. О. Кольберг студював звичаї, традиції, усну народну творчість та ін. Результатом його копіткої праці стало фундаментальне 38-томне видання (1857—1890 рр.) під загальною назвою «Люд: Його звичаї, спосіб життя, мова...». До цього корпусу увійшли й дослідження української народної творчості та матеріальної культури: «Покуття», «Волинь: Обряди, мелодії, пісні», «Білорусь-Полісся», «Карпатська Русь», «Поділля» та ін. Наприклад, 4-томне «Покуття» (1882—1889 рр.) вважається найбільш ґрунтовним етнографічним виданням, присвяченим цьому регіону [24].

У першій половині ХІХ ст. в Україні поступово формувалася інтелігенція, розпочиналося національно-культурне відродження, відповідно зростає інтерес до студювань життєвого устрою, побуту, культури, фольклору, психології народу. Саме у цей період тривало, наприклад, етнографічне вивчення Слобожанщини. Було започатковано часопис «Харьковские губернские ведомости», який мав офіційну й неофіційну («Прибавления») частини. Остання містила побутову, рекламну, метеорологічну інформацію, а також дослідження з історії, етнографії, археології, географії. Матеріали з історії краю на початковому етапі існування газети посіли чільне місце серед дописів, присвячених українській культурі. До таких віднесемо історико-етнографічні розвідки Г. Квітки «Про Харків та повітові міста Харківської губернії», «Відомості про Харківську губернію» [25].

Значну роль відіграв послідовник Г. Квітки — філолог-славіст, історик, палеограф І. Срезневський, який, продовжуючи дослідження попередника з історії слобідських полків, друкував у «Прибавлениях» упродовж 1839 р. свій нарис «Історичний огляд громадського устрою Слобідської України» [26]. Він підготував до видання зібрані на теренах Харківської, Полтавської та

Катеринославської губерній експедиційні фольклорні матеріали, які побачили світ 1833 р. у друкарні Харківського університету під назвою «Запорожская старина» (загалом вийшло 6 книжок) [27]. Це були збірки про минуле України від раннього литовського періоду до XVIII ст. Також вони містили чимало етнографічного матеріалу (історичні пісні, думи, нариси про побут і звичаї козаків). Праця мала важливе значення в подальшому розгортанні досліджень культури й побуту Слобідської України та ширше — українського народу.

Яскравою постаттю в авторському колективі «Прибавлений» став письменник, етнограф, археолог, статистик В. Пассек (1808—1842 рр.). Як нащадок слобідського козацько-старшинського роду, він цікавився українською старовиною та зробив значний внесок в етнографічне вивчення краю. У своїй книжці [28] особливу увагу приділив його історико-етнографічному опису. Ця праця надихнула автора на комплексне й детальне вивчення Слобожанщини. У 1839 р. в неофіційній частині «Харьковских губернских ведомостей» з'явився великий «Нарис Харківської губернії», який згодом вийшов окремим виданням [29]. Тут висвітлювалася матеріальна та духовна культура слобожан (житло, одяг, побут, звичаї, харчування, календар, промисли, ремесла тощо), а також досліджувався зв'язок тогочасної народної культури зі спадщиною дохристиянських часів. В. Пассек засвідчував, що «в деяких українських обрядах збереглося чимало давнього», наводячи як приклад свято Купала, щедрівки, веснянки. Доробок автора має велике значення для історії культури як одна з перших вдалих спроб перетворення спорадичних етнографічних пошуків на систематичні наукові студювання.

Цінну джерельну базу щодо дослідження української історії, етнографії, археології, краєзнавства, релігієзнавства, духовної культури становлять матеріали, розміщені в періодичних виданнях. Упродовж 1838—1918 рр. у численних адміністративно-територіальних одиницях Російської імперії виходили друком «Губернские ведомости», зокрема й у Волинській (Житомир, 1838—1917 рр.), Катеринославській (Катеринослав, 1838—1918 рр.), Київській (Київ, 1838—1866 рр.), Подільській (Кам'янець-Подільський, 1838—1900 рр.), Полтавській (Полтава, 1838—1911 рр.), Харківській (Харків, 1838—1874 рр.), Херсонській (Одеса, 1838—1904 рр.), Чернігівській (Чернігів, 1838—1907 рр.) губерніях. Ці видання мали, як уже згадано вище, офіційну та неофіційну частини, які друкувалися окремо зі власною пагінацією. В останній було опубліковано чимало статей із різних аспектів дослідження духовної та матеріальної культури. В умовах заборони українського книгодрукування та мови губернські часописи, безперечно, були чи не єдиним джерелом оприлюднення матеріалів про Україну. І до виходу в 1905 р. в Лубнах першої українськомовної газети «Хлібороб» існувала російськомовна українська історія та етнографія, започаткована саме «Губернскими ведомостями», а також журналом «Киевская старина» [30]. Неофіційні частини газет містили чимало унікального етнографічно-статистичного матеріалу. Так, неабияку цінність становить стаття редактора «Волинских губернских ведомостей» О. Братчикова, присвячена

«домашньому життю» місцевих селян, їхнім звичаям, забобонам, що з часом, у 1869 р., вийшла окремим відбитком.

Вагомим складником джерельної бази дослідження релігійного життя на українських землях виступає єпархіальна періодика. Так, упродовж 1860—1872 рр. дев'ять церковно-адміністративних одиниць в межах українських земель Російської імперії започаткували власні видання — «Херсонские епархиальные ведомости», «Киевские...», «Черниговские...», «Подольские...», «Полтавские...», «Волынские...», «Харьковские...», «Таврические...», «Екатеринославские...». Вони також склалися з двох частин: офіційної та неофіційної. У другій серед іншого публікувалися й статті з різноманітних питань загальної та місцевої історії, археології, етнографії, біографічні нариси, некрологи, бібліографічні огляди, повідомлення про ювілейні вроchистості, поточні події тощо. Ця частина стала цінним джерелом інформації щодо висвітлення храмових свят, ушанувань померлих. Серед авторів і редакторів були відомі вчені, краєзнавці, діячі церкви: М. Максимович, М. Петров, О. Андріяшев, Ю. Сіцінський, Г. Милорадович та ін.

Середина ХІХ ст. ознаменувалася започаткуванням етнографічного вивчення України. Основоположником національної етнографії став перший ректор Університету св. Володимира в Києві, історик, філолог, фольклорист, енциклопедист М. Максимович. Його (на жаль, незавершена) праця «Дні й місяці українського селянина» (1856 р.) містить систематизований опис повір'їв, звичаїв, обрядів, пов'язаних з основними календарними датами річного циклу. Свого часу П. Попов, біограф М. Максимовича, про це дослідження зауважив: «Тут викладено звичаї, прикмети та повір'я малоросів, пов'язані з тим чи іншим днем у році й пояснені заувагами про їх історичне походження. Живою світлою розповіддю та майстерно дібраними уривками з народних пісень наочно окреслено всю весну» [31]. Навіть у незавершеному вигляді праця М. Максимовича заслужено користується високим авторитетом.

Починаючи з 1880-х рр. дослідники приділяли неабияку увагу експедиційному вивченню різних регіонів України. Цей період ознаменувався ґрунтовними монографічними виданнями, в яких поряд із багатьма аспектами матеріальної й духовної культури народу розглянуто проблему календарної обрядовості. Фундаментальними працями в українській етнографії стали тритомні «Етнографічні матеріали, зібрані у Чернігівській і сусідніх із нею губерніях» (1895, 1897, 1899 рр.) [32], збірник «З вуст народу: Малоросійські оповідання, казки та інше» (1900 р.) Б. Грінченка [33]. А. Кримський ґрунтовно проаналізував народознавчий доробок останнього, зауваживши, що його праця — «найутішніше явище у цій царині» [34]. Розлогу рецензію на «Етнографічні матеріали...» надав В. Горленко, пишучи, що «стараннями Б. Грінченка зібрано зразки народної творчості, створені старовинним типом сільського життя», які стають історією [35, С. 228—229].

Важливим джерелом щодо вивчення традиційної духовної культури є також значний етнографічний матеріал, зібраний на Київщині, Полтавщи-

ні, Чернігівщині істориком, етнографом, фольклористом, композитором М. Маркевичем. Учений підготував окремі нариси про побут місцевого населення, календарну та родинну обрядовість, харчування, повір'я, які мали ввійти до збірника «Внутрішнє життя Малоросії від 1600 року до нашого часу», однак на заваді стала смерть дослідника. Готовий матеріал М. Маркевича взявся опублікувати І. Даниленко, утім лише ті розвідки, що збереглися в архіві автора (звичаї, повір'я, кухня, напої українців). Як результат, у 1860 р. вийшла друком відповідна праця [36], а решта рукописів опинилися у розрізаних приватних колекціях.

Особливе місце в українській науці належить П. Чубинському. Власні етнографічні студії та залучення фольклорного матеріалу роблять його творчу спадщину справжньою скарбницею. Вихід у світ упорядкованих ним багатотомних «Праць етнографічно-статистичної експедиції у Західноруський край» (1872—1878 рр.) переконливо засвідчив самобутність національної духовної культури. У виданні, що стало результатом фольклорно-етнографічних подорожей під керівництвом П. Чубинського 1860—1870 рр., зафіксовано численні зразки українського фольклору, юридичних звичаїв і рішень, наведено ґрунтовний статистичний матеріал. «Праці...» було визнано справжнім шедевром в історії етнографії та відзначено золотими медалями Російського географічного товариства (1873 р.), Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875 р.), Уваровською премією Петербурзької академії наук (1879 р.) [37, С. 933]. Цей науковий доробок має незмірне значення для сучасного дослідника, про що справедливо зауважував Ф. Вовк: «Його (П. Чубинського — *Н.С.*) збірник становить величезний, до цих пір майже неопрацьований і невикористаний науковий матеріал, якого вистачить ще надовго» [38, С. 59]. У 2008—2011 рр. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України) перевидав цей семитомник, що стало поштовхом для проведення новітніх досліджень. Упродовж 2016—2021 рр. за матеріалами експедицій «Шляхами П. Чубинського» підготовлено й опубліковано колективну працю у 12 томах «Етнографічний образ сучасної України: Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів» та «Етнографічний образ українців зарубіжжя: Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів», які є своєрідними «спадкоємцями» видання П. Чубинського.

Із другої половини XIX — початку XX ст. найрізноманітніша інформація щодо вивчення традиційної культури українців почала з'являтися на шпальтах численних періодичних і продовжуваних видань: «Университетские известия» (1861—1919 рр.), «Этнографическое обозрение» (з 1889 р.), «Живая старина» (1890—1916 рр.), «Киевская старина» (1882—1906 рр.). Навколо останнього, зокрема, згуртувалися визначні історики, етнографи, мовознавці М. Костомаров, Д. Яворницький, М. Сумцов, Т. Рильський, Б. Грінченко, М. Петров, О. Потебня та ін. У часопису «Основа» (1861—1862 рр.) висвітлювався розвиток української історіографії. В «Трудах Киевской духовной

академії» (1860—1917 рр.), окрім історії православної церкви, публікувалися також літописи, фольклорна спадщина. Виходили друком «Вестник Екатеринославского земства» (1903—1905 рр.), «Александровский городской вестник» (1904—1906 рр.), «Літературно-науковий вістник» (1898—1932 рр.), «Записки Наукового товариства імені Шевченка» (від 1892 р.) та ін. Цікаві відомості містять праці В. Пурієвича «Деякі звичаї моїх земляків у приватному побуті» (1866 р.), Г. Осовського «З подорожніх нотаток по Житомирському й Овруцькому повітах» (1868—1869 рр.). Окремі дані щодо вивчення духовних основ української культури знаходимо також у публікаціях М. Сумцова [39], М. Довнара-Запольського [40], П. Яроцького [41] та ін.

Паралельно з цим нашу увагу привернули збірники літературознавчого спрямування, в яких частково подано календарну обрядовість у публікаціях К. Сементовського [42], Г. Базилевича [43], а також видання «Перемишлянин» (1850, 1855, 1859, 1861 рр.), де вміщено перекази, різножанрові пісні, календар, інформаційні матеріали, господарські поради [44]. Проте згадані публікації нерідко відзначаються відсутністю чіткої паспортизації фольклорних текстів і спорадичним висвітленням обрядовості календарних свят, що певним чином знижує їхню наукову цінність.

Після встановлення в Україні радянської влади на базі Етнографічної секції Українського наукового товариства було створено Етнографічну комісію як науково-дослідну установу Історико-філологічного відділу ВУАН (1921—1933 рр., голова акад. А. Лобода), що займалася збиранням та вивченням традицій і поточного стану народної культури. Її друкованим органом був «Етнографічний вісник» (1925—1932 рр.), де висвітлювалися актуальні питання української етнографії, а спадкоємцями стали часописи «Український фольклор» (1937—1939 рр.), «Народна творчість» (1939—1941 рр.), «Народна творчість та етнографія» (1952—2009 рр.), «Народна творчість та етнологія» (з 2011 р.; видання ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України). Результати роботи зазначеної інституції також публікувалися в «Бюлетені Етнографічної комісії ВУАН» (1926—1930 рр.), «Збірнику...» (1921—1931 рр.) та «Записках Історико-філологічного відділу ВУАН» (1919—1931 рр.).

На початку 1930-х рр. однією з форм політичних репресій, що саме тоді розгорталася, стала заборона дослідницької діяльності та як наслідок — ліквідація періодичних академічних видань і насильне впровадження «передової» марксистсько-ленінської методології. У результаті в радянській Україні було знищено всі народознавчі осередки, репресовано більшість фахівців та на десятиліття припинено наукові студії. Відновлення етнографічних пошуків почалося в Києві лише в повоєнні роки. Західні українські землі радянізація народознавчої науки охопила після того, як вони опинилися у складі СРСР (1939—1940, 1945 рр.).

У результаті етнографія міжвоєнного періоду зіткнулася з чималими проблемами. По-перше, через неналежну кількість кваліфікованих спеціалістів неможливо було провести широкомасштабні польові студії та зреалізувати великі

наукові задуми. По-друге, змінився об'єкт дослідження (відтепер вивчали культуру й побут не одного села, містечка чи регіону, а колгоспників і робітників), що значно звузило коло діяльності. Наприклад, на Поліссі (Чорнобильський р-н) у 1934 р. було здійснено одне з перших досліджень колгоспного побуту [45].

На Волині, яка тоді входила до складу Польщі, з 1934 р. діяла урядова Комісія наукових досліджень східних земель, що виступила з програмою своєї діяльності. Реалізувати її мала етнологічна експедиція (1934—1937 рр.) під керівництвом Ю. Обрембського. Утім Друга світова війна унеможливила опублікування результатів тих студій. Нині величезний архів фотодокументів із Полісся зберігається у США. Відомі лише часткові звіти, зокрема опубліковані 1936 р. у статті Ю. Обрембського «Нинішні люди Полісся» та «Етнічна проблема Полісся» [46, С. 20].

Волинь перебувала в полі зору багатьох дослідників, серед них і Я. Гофмана, котрого зацікавили народні звичаї краю, які він збирав в анкетній формі¹. Будучи директором гімназії в Рівному, головою правління Спілки вчителів Волинського шкільного округу, ініціював проведення найрізноманітніших краєзнавчих досліджень, включно з геологічними та метеорологічними спостереженнями, вивченням фольклору й побуту волинян. У результаті з'явилися десятки томів: детально описано близько 3000 населених пунктів, їхню історію та особливості. Я. Гофман був засновником і головним редактором видання «Rocznik Wołyński» (1930—1939 рр.), яке суттєво вплинуло на розвиток місцевої історіографії, археографії, етнології, краєзнавства, бібліографії. Також він — автор «Путівника по Волині» (1938 р.).

Цінну джерельну базу становлять зразки календарних пісень, зібраних на Поліссі дослідником традиційної музики та фольклору академіком Ф. Колесою під час експедиції 1937 р. [47]. В. Пастущин на основі власного польового матеріалу, зібраного у краї в 1938 р. під час стаціонарного (впродовж двох місяців) перебування у с. Дрочево Берестейського повіту, підготував відповідне монографічне дослідження. Проте його так і не вдалося опублікувати. Праця висвітлює традиційну культуру поліщуків (господарство, житло, ремесла, промисли, кулінарію, календарну та сімейну обрядовість, пісні тощо). Рукопис зберігався в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, і був виданий у 2014 р. [48].

Лише з 1950-х рр. на Поліссі почалося відродження народознавчих дисциплін, а отже й поживлення польових досліджень, основним завданням яких на той час було вивчення «нового радянського» колгоспного та робітничого побуту. Поступово зростав добробут народу, відбувалися зміни у соціальному, культурному житті села. У ці роки календарна звичаєвість «не просто вижила, а й розквітла у своєму святкуванні» [49, С. 414].

У 1960-х рр., із настанням хрущовської «відлиги», радянське суспільство зазнало певної лібералізації, відбулося поживлення українознавчих, народо-

¹ Державний архів Рівненської обл. (далі — ДАРО). Ф. 160. Оп. 1. Од. зб. 45. 16 арк.

знавчих студій, однак відродження етнографічної науки тривало у складних політичних умовах творення суспільства без національних традицій, що й відбилосся на вивченні духовної культури українців.

Значна кількість публікацій присвячувалася описам «соціалістичних» обрядів. Спостерігалася тенденція до використання народної обрядовості як матеріалу для створення «нових радянських свят». Це засвідчено, наприклад, у працях О. Кувеньової («Свята колгоспної України», 1963 р.), В. Келембетової («Побут і релігійні пережитки: етнографічно-соціологічне дослідження», 1974 р.), В. Панасенко («Нові обряди на Закарпатті», 1975 р.), С. Стеценка («Розвиток та вдосконалення радянських свят і обрядів», 1976 р.). Звісно, що такі студії здебільшого мали виразне ідеологічне спрямування.

У полі дослідження опосередковано перебували також різні аспекти співвідношення релігійної та світської сфер календарно-святкової обрядовості, які вивчали П. Бондарчук [50], П. Косуха (1987 р.), В. Руднева (1982 р.), Д. Угринович (1975 р.) та ін. Найбільше уваги приділялося питанню місця обрядовості в народному побуті, особливостям свят, обрядів у різні історичні періоди, їхнім функціям у суспільстві.

Оригінальною джерельною базою дослідження стали й польові етнографічні матеріали, записані авторкою впродовж 1997—2021 рр. у 12 українських селах Північного Підляшшя (1997 р., Польща), у Румунії (2021 р., селище Пардіна в повіті Тулча), а також на Київщині (Бориспільський, Броварський р-ни, 2003 р.), Львівщині (Сокальський р-н, 2004 р.), Тернопільщині (Кременецький р-н, 2004 р.), Рівненщині (Дубровицький, Сарненський, Зарічненський, Корецький р-ни, 2003 р.), Запоріжжі (Новомиколаївський р-н, 2012 р.), Харківщині (Ізюмський р-н, 2003 р.), Донеччині (Слов'янський, Краснолиманський, Артемівський р-ни) під час комплексних і тематичних експедицій, проведених ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України та в рамках індивідуальних досліджень. Зібрано цінний матеріал, який значно доповнив, розширив і збагатив наявний фонд зафіксованих свідчень. Одна з причин збереження традиційної культури Північного Підляшшя — це свобода віросповідання, завдяки чому місцеве населення не зазнало релігійних утисків, а в Румунії — географічний чинник, тобто ізоляція етнічних українців-мешканців румунської частини дельти Дунаю (нащадків задунайських козаків), що в цьому випадку відіграло позитивну роль консерванта традиційної укладу.

Достовірною джерельною базою дослідження послужило унікальне етнографічне видання, в якому представлено матеріали з календарної обрядовості всіх областей України, записані під час експедицій 80-х рр. ХХ — початку ХХІ ст. співробітниками ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України [51].

В Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів згаданої установи зберігається чимало цінних етнографічних матеріалів, зокрема у фондах В. Кравченка «Щоденники» (ф. 15-1), «Матеріали про лучник» (ф. 15-3), Н. Дмитрука «Матеріали з народного календаря, зібрані на Волині в 1923—1929 рр.» (ф. 1-5), «Матеріали з народного календаря, зібрані на Коростен-

щині» (ф. 1-5), Д. Маломужа «Магічні елементи в похоронному обряді на Звенигородщині» (ф. 1), «Етнографічні та фольклорні матеріали з Полтавщини, записані студентами Пирятинського педтехнікуму у 1925—1927 рр.» (ф. 1), «Матеріали до народного календаря» (ф. 1). Важливим та інформативним щодо вечорниць є фонд Н. Заглади «Матеріали з етнографічних досліджень в Чорнобильському районі на Поліссі в 1934 р.» (ф. 43)².

Найбільш фактографічно насичений фонд «Етнографічна комісія ВУАН» (ф. 1), де зберігається зібраний на Поділлі громадськими кореспондентами матеріал, який вони надіслали профільній інституції. Це зразки народної духовної культури — казки, приказки, звичаї, пісні, голосіння, народний календар, повір'я, записані у краї в 1920—1930-х рр.

У процесі дослідження опрацьовано також матеріали Державного архіву Рівненської обл., а саме фонд Я. Гофмана³. Важливе значення має ф. 11 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, що містить цінні свідчення традиційної духовної культури⁴.

* * *

Отже можна зробити висновок про значне накопичення в етнологічній, історичній, фольклористичній, релігієзнавчій літературі відомостей із широкого спектра питань, дотичних до духовної культури. Матеріал, зібраний упродовж ХІХ — початку ХХІ ст., слугує важливою емпіричною базою вивчення еволюційних і трансформаційних процесів традиційної культури. Джерельну базу розширено за рахунок проведених авторкою у 1997—2021 рр. польових етнографічних обстежень 50 сіл України, 12 українських сіл Північного Підляшшя (Польща), селища Пардіна (Румунія), що надає дослідженню новизни, оригінальності та актуальності.

Аналіз сучасного стану визначеного у статті сегмента духовної культури дає змогу резюмувати, що у ХХ ст. відбувся процес безповоротних структурних змін і поступового відмирання релігійно-обрядових та магічних елементів, спричинений секуляризацією, ідеологічними чинниками, модернізацією суспільного життя. Очевидним є той факт, що нині бракує праць щодо висвітлення взаємовпливу релігійного і світського компонентів у духовній культурі українців, а також ролі й місця обрядів у релігійній сфері. Умови сучасного життя, поточна ситуація, пов'язана з війною Росії проти України та після її завершення потребують дієвої програми заходів державного рівня, спрямованих на відродження й популяризацію морально-етичного складника народно-календарних свят, звичаїв, обрядів, які позитивно впливатимуть на виховання молоді в національних традиціях, що неодмінно сприятиме завершенню тривального процесу формування політичної української нації.

² АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Ф. 43. Оп. 5. Од. зб. 166. 93 арк.

³ ДАРО. Ф. 160. Оп. 1. Од. зб. 45. 16 арк.

⁴ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. Ф. 11. Од. зб. 22907. 9 арк.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Sichynskiy, V. Chuzhyntsi pro Ukrainu. Kyiv: Dovira, 1946 [in Ukrainian].
[Січинський В. Чужинці про Україну. Авґсбург: Вид. Петра Павловича, 1946. 118, VIII с.].
2. Rychka, V. Unikalna antolohiia istorychnykh svidchen pro Ukrainu. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*. 1991. 3: 138-146 [in Ukrainian].
[Ричка В.М. Унікальна антологія історичних свідчень про Україну. *Український історичний журнал*. 1991. № 3. С.138—146].
3. Povist mynulykh lit: Litopys / Perekaz Blyznetsya V.S. 2-he vyd. Kyiv: Veselka, 1982. 226 s. [in Ukrainian].
[Повість минулих літ: Літопис / Переказ Близнеця В.С. 2-ге видання. Київ: Веселка, 1982. 226 с.].
4. Istoriia ukrainскої movy: Khrestomatiia X—XIII st. / Peredm., upor., kom. V.V. Nimchuk. Kyiv; Zhytomyr, 2015. 350 s. [in Ukrainian].
[Історія української мови. Хрестоматія X—XIII ст. / Передм., упор., ком. В.В. Німчук. Київ; Житомир, 2015. 350 с.].
5. “Slovo na antypaskhu” Kyryla Turivskoho XII st. u spysku XIV st. Istoriia ukrainскої movy: Khrestomatiia X—XIII st., 248—256. Kyiv; Zhytomyr [in Ukrainian].
[«Слово на антипасху» Кирила Турівського XII ст. у списку XIV ст. Історія української мови. Хрестоматія X—XIII ст. / Передм., упор., ком. В.В. Німчук. Київ; Житомир, 2015. С. 248—256].
6. Sushytskyi, T. Do pytannya pro literaturnu shkolu XII v. *Zapysky Ukrainскоho naukovoho tovarystva v Kyevi*. 1909. 4: 3-20 [in Ukrainian].
[Сушицький Т. До питання про літературну школу XII в. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. Ред. ком.: М. Грушевський, В. Перетц, К. Михальчук. 1909. Кн. 4. 164 с. С. 3—20].
7. Vishenskiy, I. Sochineniya. Moscow; St. Petersburg, 1955 [in Russian].
[Вишенский И. Сочинения. Москва; Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1955. 372 с.].
8. Beauplan, Guillaume Levasseur de. Opis Ukrainy. Lviv: Kameniari, 1990 [in Ukrainian].
[Боплан, Гійом Левассер де. Опис України. Пер. з фр., прим. та передм. Я.І. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. 301 с.].
9. Polnoe sobranie russkich letopisey. Saint Petersburg, 1908. Vol. 2 [in Russian].
[Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. XVI с. 87 с.].
10. Hiziel, I. Sinopsis ili kratkoe opisanie ... Saint Petersburg, 1674 [in Russian].
[Гизиев И. Синопсис или краткое описание от различных летописцев, о начале славянского народа, о первых киевских князях, и о житии св. князя Владимира... Санкт-Петербург: Изд. при Импер. акад. наук, 1674. 124 с.].
11. Zhylenko, I. Synopsys Kyivskiy. *Lavrskiy almanakh*. 2002. 2 [in Ukrainian].
[Жиленко І.В. Синопсис Київський. *Лаврський альманах*. 2002. Спецвип. 2. 194 с.].
12. Synopsys (1674). URL: <https://studfile.net/preview/6389482/page:8/> [in Ukrainian].
[Синопсис (1674). URL: <https://studfile.net/preview/6389482/page:8/> (дата звернення: 20.01.2023)].
13. Galkovskiy, N. Vorba khristianstva z otatkami yazychestva v drevnej Rusi. *Zap. Mosk. arkheolog inst.* 1913. II.; 1916. I: 92 [in Russian].
[Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. / *Зап. Московск. археол. инст.* 1913. Т. II.; 1916. Т. I. С. 92].
14. Markovich, Ya. Zapiski o Malorossii, ee zhitelyakh i proizvedeniyakh. Ch. 1. Saint Petersburg, 1798 [in Russian].

- [Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. Санкт-Петербург, 1798. Ч. 1. 98, [4]с.].
15. Zherela do istorii Ukrainy-Rusy. Kyiv—Lviv: Arkheohr. komis. NTSh; T. 22. Dnevnyk Yakova Markovycha T. 4: 1735—1740. 1913. 385 p.
[Жерела до історії України-Руси. Київ—Львів: Археогр. коміс. НТШ; Т. 22. Дневник Якова Марковича. Т. 4: 1735—1740 pp. 1913. 385 с.].
 16. Lazarevskiy, A. (Ed.). Dnevnik generalnogo podskarbiya Yakova Markovicha (1717—1767 gg.). Vol. 1. Kyiv, 1893 [in Russian].
[Дневник генерального подскарбїя Якова Марковича (1717—1767 гг.): [в 3 ч.] / Под ред. А. Лазаревского. Киев, 1893. Ч. 1: 1717—1725 гг. 329 с.].
 17. Skrypnyk, H. (Ed.). Dukhovna pisnia v lirnytskomu repertuari. In: Istoriiia ukrainskoi muzyky: U 7 t. Vol. 1. Book 1. Kyiv: Vyd-vo IMFE, 2016 [in Ukrainian].
[Духовна пісня в лірицькому репертуарі. В кн.: Історія української музики: У 7 т. Т. 1: Від найдавніших часів до XVIII ст. Кн. 1: Народна музика. Київ, 2016. 440 с.].
 18. Fondovyi arkhiv Kharkivskoho natsionalnogo universytetu im. V.N. Karazina. URL: <https://studfile.net/preview/6389482/page:8/> [in Ukrainian].
[Фондовий архів Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. URL: <https://studfile.net/preview/6389482/page:8/> (дата звернення: 20.01.2023)].
 19. Boltarovych, Z.F. Ukraina v doslidzhenniakh polskykh etnohrafiv XIX st. Kyiv: Nauk. dumka, 1976 [in Ukrainian].
[Болтарович З.Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. Київ: Наук. думка, 1976. 140 с.].
 20. Yefremov, S. Istoriiia ukrainskoho pyshmenstva. Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Єфремов С. Історія українського письменства. Київ, 1995. 688 с.].
 21. Dołęga-Chodakowski, Z. Putevue zapiski. *Zhurnal Ministerstva putej soobsbcheniya*. 1898. XX: 489 [in Russian].
[Доленга-Ходаковський З. Путевые записки. *Журнал Министерства путей сообщения*. 1898. Ч. XX. С. 489].
 22. Dołęga-Chodakowski, Z. Śpiewy Sławiańskie pod strzechą wiejską zebrane. Warszawa, 1973. T. 1. 305 s. [in Polish].
 23. Dołęga-Chodakowski, Z. Ukrainski narodni pisni u zapysakh Zoriana Dolenhy-Khodakovskoho z Halychyny, Volyni, Podillia, Prydniprovschyny, Polissia. Kyiv: Naukova dumka. 1974 [in Ukrainian].
[Доленга-Ходаковський З. Українські народні пісні у записах Зоріана Доленги-Ходаковського з Галичини, Волині, Поділля, Придніпровщини, Полісся. Київ: Наукова думка, 1974. 781 с.].
 24. Boltarovych, Z. Ukraina v doslidzhenniakh polskykh etnohrafiv XIX st. Kyiv: Naukova dumka, 1976 [in Ukrainian].
[Болтарович З.Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. Київ: Наук. думка, 1976. 140 с.].
 25. Pribavlenie k “Kharkovskim gubernskim vedomostyam”. Kharkov, 1838. № 30. S. 200-209 [in Russian].
[Прибавление к «Харьковским губернским ведомостям». Харьков, 1838. № 30. С. 200—209].
 26. Pribavlenie k “Kharkovskim gubernskim vedomostyam”. Kharkov, 1839. S. 1-51 [in Russian].
[Прибавление к «Харьковским губернским ведомостям». Харьков, 1839. С. 1—51].
 27. Sreznevskiy, I. Zaporozhskaya starina. Ch. 1. Kharkov, 1833 [in Russian].
[Срезневский И. И. Запорожская старина. Ч. 1. Харьков, 1833. 82 с.].
 28. Passek, V. Malorossiya. Putevue zapiski Vadima. Moscow, 1834 [in Russian].
[Пассек В. Малороссиа. Путевые записки Вадима. Москва, 1834. С. 113—155].

29. Passek, V. Oчерк Kharkovskoy gubernii. *Kharkovskie gubernskie vedomosti*. Kharkov, 1839 [in Russian].
[Пасек В.В. Очерк Харьковской губернии. *Харьковские губернские ведомости*. Харьков, 1839. № 26. С. 181—189].
30. Hubernski vidomosti (1838—1917) pry zasnuvanni hazety viddilu NBUV. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/2255> [in Ukrainian].
[Губернські відомості (1838—1917) у фондах газетного відділу НБУВ. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/2255>] (дата звернення: 21.01.2023)].
31. Popov, P. Dni i misiatsi ukrainskoho selianyna M.O. Maksymovycha. *Mystetstvo, folklor, etnografiya*. T. 1. Kyiv, 1947 [in Ukrainian].
[Попов П.М. Дні і місяці українського селянина М.О. Максимовича [Неопублікована частина]. Мистецтво, фольклор, етнографія. Т. 1. Київ, 1947. С. 206—252].
32. Grinchenko, B.D. *Etnograficheskie materialy, sobrannye v Chernigovskoy i sosednikh s ney guberniakh*. Chernigov: Tur. Hubern. Zemstva. Вып. 1. 1895; Вып. 2. 1897; Вып. 3. [in Russian].
[Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов: Тип. Губерн. Земства. Вып. 1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. 1895. 308 с.; Вып. 2: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и проч. 1897. 390 с.; Вып. 3: Песни. 1899. 765 с.].
33. Grinchenko, B. *Iz ust naroda: Malorusskie rasskazy, skazki i proch.* Chernigov, 1900 [in Russian].
[Гринченко Б. Из уст народа: Малорусские рассказы, сказки и проч. Чернигов, 1900. 488 с.].
34. Krymskiy, A. *Do etnografii Chernihivshchyny*. Tvory: v 5 t. Vol. 3: *Movoznavstvo, folklorystyka*. Kyiv, 1973 [in Ukrainian].
[Крымский А. До етнографії Чернігівщини. Твори: в 5 т. Т. 3: Мовознавство, фольклористика. Київ, 1973. 450 с.].
35. Gorlenko, V. *Yuzhnorusskie ocherki i portrety*. Kyiv, 1898 [in Russian].
[Горленко В.П. Южнорусские очерки и портреты. Киев, 1898. 229 с.].
36. Markevich, N. (1860). *Obychai, poveriya, kukhnya i napitki malorossiyan*. Kyiv, 1860 [in Russian].
[Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Киев, 1860. 122[2] с.].
37. *Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Yefrona*. T. 76. Sankt Petersburg, 1903 [in Russian].
[Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 76. 958 с. Санкт-Петербург, 1903].
38. Vovk, F. Chubinskiy P. *Otryvki iz lichnykh vospominaniy. Ukrainskaya zhizn*. 1914. 1: 59 [in Russian].
[Вовк Ф. Чубинский П. Отрывки из личных воспоминаний. *Украинская жизнь*. Москва, 1914. № 1. С. 59].
39. Sumtsov, N. *Kulturnyye perezhivaniya. Kievskaya starina*. 1899. 8(26): 417-420 [in Russian].
[Сумцов Н.Ф. Культурные переживания. *Киевская старина*. 1899. Кн. 8. Вып. 26. С. 417—420].
40. Dovnar-Zapolskiy, M. *Sbornik etnograficheskikh materialov, sobrannykh M. Dovnar-Zapolskim. Universitetskie izvestiya*. 1896. 2: 1-48; 1896. 4: 49-96; 1896. 6: 97-128 [in Russian].
[Довнар-Запольский М. Сборник этнографических материалов, собранных М. Довнар-Запольским. *Университетские известия*. 1896. № 2. С. 1—48; 1896. № 4. С. 49—96; 1896. № 6. С. 97—128].
41. Yarotskiy, P. *Po Volynskomu Polesyu. Kievskaya starina*. 1898. 17(LXII): 1-35 [in Russian].
[Яроцкий П. По Волынскому Полесью. *Киевская старина*. 1898. № 17. Т. LXII. С. 1—35].

42. Sementovskiy, K. Oчерk malorossiyskikh poveriy i obychaev, odnosyashchikhsya k praznikam. *Molodyk: Ukrainyskyi literaturnyi zbirnyk*. Sankt Petersburg, 1843 [in Russian]. [Сементовський К. Очерк малоросійських поверій і обычаев, относящихся к празникам. *Молодик: Український літературний збірник*. СПб., 1843].
43. Bazilevich, G. Mestechko Aleksandrovka Chernigovskoy gubernii Sosnitskogo uezda. *Etnograficheskiy sbornik*. Sankt Petersburg, 1853 [in Russian]. [Базилевич Г. Местечко Александровка Черниговской губернии Сосницкого уезда. *Этнографический сборник*. СПб., 1853. Вып. 1. 371 с.].
44. Peremyshliany: Mesyatseslov na god (1850, 1855, 1859, 1861) [in Russian]. [Перемишляны: Месяцеслов на год (1850, 1855, 1859, 1861)].
45. Zahlada, N. Iz zvituu etnografichnoi ekspedytsii 1934 r. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. 2001. 242: 443-505 [in Ukrainian]. [Загада Н. Из звіту етнографічної експедиції 1934 р. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 2001. Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 443—505].
46. Kovalchuk, N.A. Kalendarni zvychai ta obriady Rivnenskoho Polissia: lokalna spetsyfika ta transformatsii (XX — pochatok XXI st.): Dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv, 2008. 268 s. [in Ukrainian]. [Ковальчук Н.А. Календарні звичаї та обряди Рівненського Полісся: локальна специфіка та трансформації (XX — початок XXI ст.): Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 268 с.].
47. Kolessa, F. Folklorystychni pratsi. T. 3. Kyiv, 1970 [in Ukrainian]. [Колесса Ф.М. Фольклористичні праці. Т. III. Київ: Наук. думка, 1970. 412 с.].
48. Pastushchyn, V. Selo Drochevo Beresteiskoho povitu na Polissi. Kyiv, 2014 [in Ukrainian]. [Пастушин В. Село Дрочево Берестейського повіту на Поліссі. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2014. 128 с.].
49. Noll, V. Transformatsiia hromadianskoho suspilstva: Usna istoriia ukrainskoi selianskoi kultury 1920—30-kh rr. Kyiv, 1999 [in Ukrainian]. [Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920—30-х рр. Київ: Родовід, 1999. 560 с.].
50. Bondarchuk, P.M. Uchast viruiuchykh u bohosluzhinni ta vidznachenni sviat u radianskii Ukraini u povoiennyi period. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/85583/17-Bondarchuk.pdf?sequence=1> [Бондарчук П.М. Участь віруючих у богослужінні та відзначенні свят у радянській Україні у повоєнний період. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/85583/17-Bondarchuk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 19.01.2023)].
51. Skrypnyk, H. (Ed.). Etnografichniy obraz suchasnoi Ukrainy: Korpus ekspedytsiinykh folklorno-etnografichnykh materialiv. Vol. 6: Kalendarsna obriadovist. Kyiv, 2016 [in Ukrainian]. [Етнографічний образ сучасної України: Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6: Календарна обрядовість. Гол. ред. тому Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2016. Т. 6. 400 с.].

Надійшла / Received 10.03.2023

Nataliia STISHOVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Deputy Director for Scientific Work,
M.T. Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology
NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
stishovans@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6577-2325>

HISTORIOGRAPHICAL ACHIEVEMENTS AND MODERN
SCIENTIFIC APPROACHES TO THE STUDY OF THE
SPIRITUAL FOUNDATIONS OF UKRAINIAN CULTURE

The purpose of the article is to analyse the state of recording and studying the spiritual foundations of Ukrainian culture based on archival, written sources, and scientific works with a projection on the calendar ritual as one of the basic constants of the civilizational progress of Ukrainians. To achieve this goal, it is important to consider the chronological principles of structuring folk culture, as well as the mutual influence of the religious and secular components as integral components in the context of studying the sacred sphere. **The methodological basis** of the study is based on the principles of scientific knowledge: historicism, generalization, and a systematic approach for a comprehensive and reliable analysis of the topic, as well as a combination of general scientific methods with special historical methods. **The scientific novelty and conclusions.** Introducing new source material on traditional and modern Ukrainian calendar rituals collected during the author's field ethnographic expeditions in 1997—2012 into scientific circulation. A detailed study of the source base of this issue makes it possible to state that the mutual influence of the religious and secular components of the proposed topic requires a thorough scientific supplement. In the context of Russia's war against Ukraine and after its ending, there is a need for an effective program of state-level measures aimed at reviving and promoting traditional spiritual culture to form a unified political and civil Ukrainian nation.

Keywords: *history, ethnography, calendar rituals, festivals, religion, archival sources, written sources, Ukrainian culture, spiritual culture.*



<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.179>
УДК 94:355.018.27(4+477)«1943/1944»

Дмитро ЗАБОРІН

аспірант,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького;

керівник ВГО «Союз пошукових загонів України» (Київ, Україна)

roimenno@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6200-2760>

ТРАГЕДІЯ «ЧОРНОЇ ПІХОТИ»: ПРОБЛЕМИ СТУДІЮВАННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ 1943—1944 рр. І ПІДРАХУНКУ БЕЗПОВОРТНИХ ВТРАТ (НА МАТЕРІАЛАХ БОГУСЛАВЩИНИ)

Проблема підрахунку реальної чисельності втрат «чорної піхоти» — осіб, мобілізованих в Україні у спрощеному порядку до Червоної армії (РСЧА) у 1943—1944 рр., попри активний інтерес до неї істориків і публіцистів, досі породжує у дискусіях політизовані, не підкріплені історичними джерелами висновки. **Метою** є презентація результатів апробації авторської методики опрацювання комплексу раніше актуалізованих і нещодавно виявлених груп масових та інших джерел, що допомагає наблизитись до розв'язання проблеми підрахунку втрат «чорної піхоти». Уточнюючи зміст цього терміна, автор пропонує корекцію й інших понять, пов'язаних із процедурою спрощеної мобілізації. **Методологія дослідження** окреслена принципами науковості, історизму, об'єктивності і системності. У ході пошуку, виявлення та відбору джерел використано методи наукової евристики, зокрема архівної, класифікації та систематизації, методика роботи з масовими джерелами. Для опрацювання актуалізованої джерельної бази використовувались загальнонаукові методи аналізу, синтезу і статистичний метод, методика критики джерел, джерелознавчого аналізу та синтезу. У процесі інтерпретації проблеми загалом та отриманих

Цитування: Заборін Д. Трагедія «чорної піхоти»: проблеми студіювання мобілізації 1943—1944 рр. і підрахунку безповоротних втрат (на матеріалах Богуславщини). *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 179—193. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.179>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)

даних зокрема автор спирається на історико-генетичний, історико-системний та історико-порівняльний методи. **Наукова новизна** дослідження полягає в реконструкції особливостей призову 1944 р. на прикладі військовозобов'язаного населення Богуславського р-ну Київської обл. Охарактеризовано відмінності між примусовою мобілізацією та роботою «польових військкоматів». На підставі контент-аналізу списків мобілізованих установлено співвідношення між тими, хто вижив, та загиблими (зниклими безвісти), виявлено особливості «чорної піхоти» як окремої категорії мобілізованих громадян, визначено їхню фактичну чисельність у деяких селах Богуславщини за досліджуваний період. На основі документів Державного архіву Києва та Богуславського райвійськкомату показано можливість фактичного обліку тих мобілізованих, які згідно з досі поширеною думкою є необлікованими у списках втрат. Отримані дані верифіковано зі списками «Книг Пам'яті України». Репрезентований у дослідженні комплекс джерел є цілком релевантним **практичним завданням** для розробки оптимальної дослідницької стратегії вивчення чисельності, складу та втрат української «чорної піхоти» 1943—1944 рр., що відкриває перспективи подальших досліджень за цією темою.

***Ключові слова:** Друга світова війна, зниклі безвісти, «чорна піхота», 1944 р., мобілізація, військкомат, облік втрат.*

Активна фаза російсько-української війни, що розпочалась 24 лютого 2022 р., поставила українське суспільство перед необхідністю переосмислення відповідей на гострі історичні питання, зокрема про необхідність використання у бойових діях ненавченого поповнення, т. зв. «чорної піхоти» («чорносвиток»). В останні кілька десятиліть на цю тему говорять і пишуть журналісти, публіцисти та історики. І, як кожна дражлива пов'язана з війною тема, ця також не уникає надмірної політизації, жонглювання цифрами та широких узагальнень. Водночас проблема реального підрахунку втрат «чорної піхоти», як і питання аналізу особливостей мобілізаційної кампанії 1943—1944 рр. в Україні, у науковій площині досі залишаються практично невирішеними.

У сучасному вітчизняному історичному дискурсі «чорною піхотою» називають мешканців українських сіл, мобілізованих «польовими військовими комісаріатами, а фактично командирами об'єднань, з'єднань і частин у 1943—1944 рр. після звільнення Червоною армією окупованих територій» [1, С. 156]. Історична традиція, сформована у 1990-х — на початку 2000-х років, наголошує: людей, поставлених у стрій військової частини, що проходила через населений пункт, направляли в бій без будь-якого вишколу, не переодягнених в однострої, а головне — не облікованих. Унаслідок цього прізвища загиблих залишались невідомими навіть їхнім безпосереднім командирам. Як правило, таке явище розглядається на вузьких історичних прикладах боїв на Букринському та Лютиському плацдармах, а статистика втрат, що наводиться, не підкріплена документально та має доволі широкий діапазон: від 250—270 тис. осіб [2, С. 21], які загинули тільки під час звільнення Києва, до 1 млн убитих, котрі так і не встигли стати військовослужбовцями [3].

До відносно вивчених тем належать загальні питання організації та проведення військової мобілізації у період війни, зокрема й на визволених Червоною армією територіях УРСР у 1943—1944 рр. Ґрунтовному аналізу цьо-

го присвячено дослідження Л. Рибченко. Дослідниця аналізує передумови, обставини та наслідки упровадження в мобілізаційну практику Червоної армії наказу наркома оборони СРСР від 09.02.1942 № 089, що визначав спрощений порядок призову громадян на визволених від окупантів територіях [4, С. 303—317].

Але якщо брати проблему підрахунку втрат, то вони найчастіше називаються «невимірювано величезними», як зазначено в колективному дослідженні, присвяченому демографічним втратам України в роки Другої світової війни [5, С. 737]. Подібні загальні оціночні твердження присутні у працях В. Короля щодо залучення українського населення до наступальних боїв. На думку вченого, жорстокість і низький професійний рівень деяких старших офіцерів Червоної армії призводили до використання людей як «гарматного м'яса» [6, С. 16—34]. Але свої висновки дослідник обґрунтовував статистикою на рівні штатних підрозділів чисельністю від батальйону у конкретні дати наступальних операцій.

Водночас В. Король посилається на праці М. Ковалю, який стверджував, що «польовими військкоматами» в Україні було мобілізовано «всіх здатних тримати зброю, навіть 16—17-річних юнаків», кількість лише яких склала приблизно чверть мільйона [7, С. 95]. Йому також належить теза про те, що питання використання чорної піхоти «так і не знайшло, на жаль, по сьогоднішній день належного висвітлення в історичній науці... через відсутність відповідних документів, які б допомогли дослідникам відтворити... ці трагічні й водночас героїчні сторінки боїв за визволення України» [8, С. 16—34].

У подібному контексті проблема «чорної піхоти» репрезентована навіть у навчальних посібниках для вищої школи, що транслюють непідтверджену даними жодних джерел цифру втрат мобілізованих цивільних, які навіть не склали військової присяги, у 250 тис. осіб [9, С. 211]. Спільною рисою більшості публікацій вітчизняних дослідників із теми, що розглядається, є розлогі цитування одних і тих самих фрагментів літературних творів В. Астаф'єва, Д. Міщенко, О. Гончара, Ю. Яновського, В. Захарченка, а також щоденника О. Довженка.

Проблема втрат «чорної піхоти», зокрема у Київській наступальній операції РСЧА, знайшла відображення й в емоційно забарвленій українській публіцистиці. Наприклад, Р. Пилявець, поставивши запитання «скільки «чорносвітників» знищив Сталін?», не відповів на нього, обмежившись висновком «вже не порохувати» [10]. На думку І. Патриляка, саме мобілізовані на залишених вермахтом територіях України «стали кісткою тієї трагічної «чорної піхоти», яка своїми тілами гатила Дніпро, переправлялася через його холодні води без плавзасобів..., а кров'ю наповнила воронки лихих придніпровських плацдармів» [11]. З цього робиться висновок, що засоби мобілізації та використання особового складу української національності у Червоній армії стали черговим злочином тоталітарної системи проти людяності [11]. Щоправда, його масштабів автори визначити не можуть [10].

Подробиці зазвичай стандартні. Так, Ю. Коломієць наголошує, що «польовий військкомат» прибував у черговий звільнений населений пункт і проводив «повну мобілізацію усіх чоловіків, які могли тримати зброю в руках», одразу ж кидаючи їх в атаку [12]. В. Гінда зазначає, що такі установи зазвичай складались зі взводу солдатів і кількох офіцерів, що забирали навіть 16—17-річних хлопців, які мали власною кров'ю «змити ганьбу перебування на окупованій території» [13]. В. Гриневич вказав на «безжалісний феномен сталінської мобілізації — військові відносились до уродженців України як до штрафників або військовополонених» [14]. На підтвердження цієї думки у документальному проєкті телеканалу «Інтер» наголошувалось, що до «чорної піхоти» «насправді» належали чотири категорії мобілізованих, зокрема направлені до штрафних частин і засуджені за кримінальні злочини, яким термін покарання був замінений на службу в армії [15].

Виходячи зі стану наукового опрацювання проблеми, мета дослідження — заповнити прогалину щодо знань про «чорну піхоту», уводячи до наукового обігу низку невідомих документів, виявлених під час роботи над громадським проєктом «Електронна Книга Пам'яті України» у фондах Державного архіву Києва і відомчих архівах районних військових комісаріатів Київщини. Значний інформативний потенціал у контексті проблеми дослідження мають документи призову 1944 р. Богуславського РВК, наочно демонструючи перебіг мобілізації, уможливають простеження завершеної у повоєнні роки процедури обліку «чорної піхоти». Спираючись на ці та інші документи, власний пошуковий досвід, ми пропонуємо уточнити зміст терміна «чорна піхота», відкоригувати інші поняття, пов'язані з процедурою спрощеної мобілізації, та методологію підрахунку безповоротних втрат відповідної категорії мобілізованих чоловіків.

Для початку констатуємо, що пропорційно стрімким темпам наступу 1943 р. зростала й кількість громадян, які підлягали призову та впродовж року займали дедалі важливіше місце у системі комплектування Червоної армії. Останні історико-статистичні дослідження, що базуються на аналізі докумен-

Таблиця 1. Розрахунок втрачених ресурсів військовозобов'язаних на тимчасово зайнятій противником території УРСР, осіб (оцінка Головупраформу РСЧА) [16]

Військові округи	Не мобілізовані 1890—1904 р. н.	Ненавчені мобілізовані 1904—1921 р. н.	Призовники 1922—1923 р. н.	Разом
Київський ОВО	1 058 631	417 681	148 862	1 625 174
Одеський ВО	644 763	108 281	60 368	813 412
Харківський ВО (без Сталінської та Воро- шиловградської обл.)	406 058	34 472	197 071	603 129
Р а з о м	2 109 452	560 434	406 301	3 041 715

тів Головного управління формування та комплектування РСЧА, демонструють чітку тенденцію: із 3 964 000 осіб, які надійшли на укомплектування діючої армії протягом 1943 р., 1 410 000 були призвані на звільнених територіях (табл. 1) [16, С. 323].

Ці ж документи переконливо підтверджують зростання кількості українців в армії. З 01 січня 1943 р. до 01 липня 1944 р., коли була звільнена вся територія УРСР, їх абсолютна чисельність зросла на 254 % — до 2 534 500 осіб [16, С. 325]. Питома вага українців була особливо високою у складі діючих фронтів, що підтверджує: вони насправді потрапляли у війська внаслідок мобілізації у прифронтівій смузі.

За даними Головного організаційного управління Генштабу РСЧА, на 01 липня 1944 р. кількість українців у складі діючих фронтів досягла 1,7 млн осіб, а питома вага становила 23,3 %. Особливо високою вона була у складі 1-го, 2-го та 3-го Українських фронтів, де співвідношення росіян та українців становило: 1,5:1; 1,2:1 та 1,75:1 відповідно. У низці армій, що вели бойові дії на території України, кількість українців в особовому складі сягала 50—80 % [17, С. 196]. До того ж, як стверджував І. Патриляк, «від 60 до 80 % щойно мобілізованих одразу ж використовували на фронті або, як писали в тогочасних документах, “освоювали на місці” [11] як “чорну піхоту”, набрану “польовими військкоматами”».

Але немає жодних підстав ставити знак рівності між вказаною установою та примусовою постановкою в стрій безпосередньо військовим підрозділом. Як зауважила у дисертаційній роботі Л. Рибченко, терміна «польовий військкомат» не зустрічаємо в жодному зі словників та енциклопедій військової справи, проте не тому, що він «був суворо заборонений у воєнній радянській історіографії» [18]. Такої організаційно-штатної одиниці в структурі армії просто не існувало, а поняття, вживане у документах воєнного періоду, не мало навіть сталого визначення.

Так, рядовий Іван Фурса з хут. Кулики Миколаївської обл. був мобілізований «військово-польовим військкоматом» 2-ї гв. армії¹. В інших випадках це могла бути «військова польова комісія», «військкомісія», «комісія уповноваженого військової ради», «польовий РВК» тощо. Наказ Ставки ВГК від 09.02.1942 № 089 покладав мобілізацію на звільнених територіях на військові ради діючих армій і постановляв негайно сформувати «запасні полки, що й мали здійснювати призов, практичний відсів та бойову підготовку цих контингентів у смузі дії своїх армій»².

Цілком логічно, що займатися призовом мали уповноважені офіцери запасного полку, що й підтверджується виявленими нами документами. Ще 1943 р., у ході наступу на Міус-фронт, командувач 2-ї гв. армії 20 липня 1943 р. видав наказ № ОУ/01660 про мобілізацію місцевого населення, в якому

¹ Центральный архив Министерства обороны РФ (ЦАМО РФ). Ф. 58. Оп. 18002. Д. 379 Л. 29.

² Там же. Ф. 148а. Оп. 3763. Д. 126. Л. 33, 34.

наводиться склад умовного «польового РВК». Кожному стрілецькому корпусу розпорядженням військової ради армії належать мобілізаційні групи 9 АЗСП у складі 10 осіб:

а) начальник мобгрупи (знаходиться при штабі корпусу), який керує мобілізаційною роботою;

б) уповноважені по мобілізації — по одному на кожен стрілецьку дивізію, підпорядковані начальнику групи;

в) районні коменданти — по одному при кожній дивізії для роботи з мобілізації в районах, суміжних із дивізійним районом (ділянки мехкорпусів тощо) або в дивізійному районі;

г) кавалеристи-автоматники, по одному при кожному дивізійному уповноваженому для збору призовників у населеному пункті та супроводу до розподільчого пункту 9 АЗСП³.

Цілком можливо, що така ж конструкція діяла 1944 р. у Київській обл. Акти призову в с. Киданівка Богуславського р-ну підписували голова сільради та уповноважений військової ради 27-ї армії⁴. За такими списками та листуванням Богуславського РВК із сільрадами у січні 1944 р. чітко простежуються дві хвилі призову: частину людей на порушення вимог наказу «мобілізували» військові підрозділи в ході визволення території району; інша частина пройшла через руки «польового військкомату» (табл. 2). Але вже 21 лютого 1944 р. Богуславський РВК надіслав усім сільрадам запит із приводу списків таких мобілізованих й отримав або самі списки, або пояснення щодо відсутності роботи «польових військкоматів» (про що повідомили, зокрема, Лютарська та Чайківська сільради).

На хут. Дібрівка шестеро мешканців «надійшли в розпорядження майора Лосева», тобто були поставлені в стрій військовою частиною, що проходила через село, а ще вісім осіб направлені другою хвилею в 150-й запасний стрілецький полк (ЗСП) 27 армії⁵. У с. Гути в порушення згаданого нами наказу у стрій в/ч 37366 були поставлені двоє осіб. Ще 77 осіб мобілізовані «польовою комісією» та направлені до запасного полку, що засвідчено підписами голови і секретаря сільради⁶. У селах Дешки і Тептіївка представник військової ради армії та голова сільради навіть зафіксували актом «первинний відсів» чоловічого населення: 89 мешканців Тептіївки направлені до ЗСП, семеро визнані інвалідами, 17 звільнені від служби комісією РВК, восьмеро отримали відтермінування, шестеро не підлягали призову, а трьох не мобілі-

³ Там же. Ф. 3426. Оп. 0000001. Д. 0013. Л. 166.

⁴ Список військовозобов'язаних по с. Киданівка. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26395?image=68> (дата звернення: 27.11.2022).

⁵ Список мобілізованих в хут. Дібрівка. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26395?image=39> (дата звернення: 27.11.2022).

⁶ Список військовозобов'язаних с. Гути, які мобілізовані військовою польовою комісією 02.02.1944 в 150 ЗСП. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26395?image=31> (дата звернення: 27.11.2022).

Таблиця 2. Доля мобілізованих «польовими військкоматами» у деяких селах Богуславського р-ну Київської обл. у січні 1944 р., осіб

Населений пункт	Загалом мобілізованих	Із них		
		Лишилися живими чи немає даних про загибель	Загинули, про що є відомості	Зникли безвісти 1944 р.
Бородані	88	46	22	20
Гути	78	51	17	10
Дібрівка	15	6	7	2
Дмитренки	89	58	21	10
Медвин	226	153	47	26
Тептіївка	92	64	17	11
Яцюки	72	37	21	14
Р а з о м	660	415	152	93

зували з інших причин⁷. Обидві ці хвилі взятих до діючої армії громадян завдяки військкомату були своєчасно обліковані. Серед документів РВК маємо й акти про складання військової присяги щойно прибулими в полк командами мобілізованих⁸.

В іншому випадку Медвинська сільрада надала до РВК список з 306 чоловіків 1894—1905 р. н., мобілізованих «польовим військкоматом», проте без конкретизації факту відправлення їх до ЗСП⁹. Аналіз цього списку (в якому збереглися 226 прізвищ медвинців), з використанням первинних документів військових частин з ОБД «Меморіал», бази нагороджень «Подвиг народу», списку до облікової картки меморіалу односельчанам і «Книги пам'яті» Богуславського району, виданої 1985 р., показує, що серед тих, хто зник безвісти без будь-яких даних, лише 26 осіб. Щодо решти призовників є інформація про місце їх загибелі чи поховання, або ж ці люди уціліли на війні. Наприклад, Федір Свидина 19 червня 1944 р. потрапив у полон та був звільнений¹⁰, а рядовий Федір Буря дійшов до Братислави у складі 409 сд і за штурм міста був нагороджений медаллю «За відвагу»¹¹.

⁷ Список громадян с. Тептіївки Богуславського району призовного віку з 1894—1925 рр. включно. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26395?image=0> (дата звернення: 27.11.2022).

⁸ Акт о прийнятті присяги от 8 февраля 1944 г. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26395?image=77> (дата звернення: 27.11.2022).

⁹ Список осіб, що підлягають мобілізації народження 1894—1925 по Медвинській сільській раді призваних польовим военкоматом. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26395?image=12> (дата звернення: 27.11.2022).

¹⁰ ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. 18002. Д. 1611. Л. 56.

¹¹ Там же. Ф. 33. Оп. 717037. Д. 1545.

Решту чоловічого населення району було призвано у звичайному порядку третьою хвилею через Богуславський РВК. У лютому 1944 р. він розпочав планову роботу з проходженням медичної комісії призовниками вікових категорій 1894—1925 рр. народження, таких саме, що представлені й серед мобілізованих «польовими військкоматами»¹². До того ж особи, визнані придатними до військової служби, направлялись у той самий 150 ЗСП 27 армії¹³. Мабуть саме тому Дибенецька сільрада повідомила, що відібрані «польовою комісією» чоловіки були направлені на проходження звичайної комісії до РВК¹⁴. Ці факти дають змогу поставити під сумнів твердження про те, що практика призову «польовими комісіями» «істотно знижувала якість відбору призовників, призводила до порушень вікових, медичних та інших стандартів призову» [1, С. 165], а з «чорнопіджачників» цілеспрямовано комплектували цілі підрозділи.

Так, доля поставлених у стрій «чорносвиток» з Богуславського р-ну склалася по-різному. Мобілізований з Дібрівки Василь Пастушенко загинув у складі 33-ї сд у Латвії¹⁵, Андрій Стрілецький з 6-ї гв. сбр убитий в Угорщині¹⁶, а Тимон Клеванський з 93-ї гв. сд помер від ран на території Румунії¹⁷. Долю їхнього земляка Григорія Клеванського встановити не вдалось. Ще двоє односельців точно залишились живими: Дмитро Ананенко (у документах записаний як «Ананьєв») [19, С. 559] і Петро Митяй, який 1985 р. отримав орден Вітчизняної війни II ступеня¹⁸.

Підкреслимо, що т. зв. польовий ВК в особі уповноваженого офіцера виконував покладені на нього функції цілком законно. Натомість мобілізація військовою частиною не була роботою «польового військкомату», а була грубим порушенням процедури спрощеного призову. Саме це констатував наказ Ставки ВГК від 15.10.1943 № 0430¹⁹. Таким самим грубим порушенням були й випадки, коли «польовий ВК» не відправляв людей до запасного полку, що вже поза проблемою самого факту призову.

Попри це стройова частина будь-що фіксувала особисті дані новобранця, оформлювала складання ним присяги, червоноармійську та речову книжки, людину ставили на харчове довольство, видавали однострій і зброю. Згідно

¹² Алфавитная книга отправленных в РККА Богуславским РВК, 1944 год. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26344?image=5> (дата звернення: 27.11.2022).

¹³ Списки призыва 1944 года. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26342> (дата звернення: 27.11.2022).

¹⁴ Лист Дибенецької сільської ради до Богуславського РВК. Фонд Богуславського РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26395?image=71> (дата звернення: 27.11.2022).

¹⁵ ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. 18002. Д. 1356. Л. 12.

¹⁶ Там же. Д. 1373. Л. 8.

¹⁷ Там же. Оп. 18003. Д. 2. Л. 3.

¹⁸ Наградной документ № н79 от 06.04.1985. Подвиг народа. URL: <https://podvignaroda.ru/?#id=1516810946&tab=navDetailManUbil> (дата звернення: 27.11.2022).

¹⁹ ЦАМО РФ. Ф. 148а. Оп. 3763. Д. 143. Л. 257.

з наказом НКО СРСР від 15.03.1941 № 138 з оголошенням «Положення про персональний облік втрат і поховання загиблого особового складу Червоної армії у воєнний час» та наказом заступника НКО СРСР від 12.04.1942 № 0270 «Про персональний облік безповоротних втрат на фронтах», у разі загибелі вже не цивільної особи, а військовослужбовця частина повідомляла про це безпосередньо його родині чи у військкомат за місцем мешкання. Саме так і зробив командир 737-ї сп 206-ї сд, повідомивши через РВК дружині червоноармійця Павла Лабзенка з с. Гути Богуславського р-ну, що її чоловік «зник безвісти 10 квітня 1944 р.»²⁰.

Тобто у статусі «чорнопіджачника» окрема особа перебувала лише до моменту складання військової присяги та/або оформлення документів відповідною військовою частиною. Те саме відбувалося й у партизанських загонах, де особовий склад міг носити цивільний одяг і навіть добувати собі зброю в бою, але партизанська присяга з підписанням її тексту власноруч складалась обов'язково²¹.

Отже, коли ми говоримо про «невідомі втрати чорної піхоти», завжди йдеться саме про людей, не облікованих військовою частиною чи військкоматом за місцем призову. З наведених прикладів можна зробити висновок, що такий статус не міг зберігатися довго: щоб залишитись невідомими, мобілізовані мали загинути миттєво. Якщо цього не відбувалось, командир роти складав списки особового складу, які оформлювали штаби батальйону або полку.

Однак маємо інший приклад, який на перший погляд відповідає легенді. Микола Миколенко з Медвина був поставлений у стрій безпосередньо 682 сп 202 сд 27 армії й зазнав смертельного поранення неподалік від свого села 06 березня 1944 р. Він помер від ран 17 березня в польовому шпиталі № 711, який розташовувався теж у Медвині, та був похований на місцевому кладовищі²². Проте військова частина у травні 1944 р. відправила родині солдата сповіщення про загибель²³, а Богуславський РВК, як ми вказали вище, своєчасно отримав від сільської ради інформацію про долю людини. Тож ця особа була облікована та загинула вже в статусі військовослужбовця.

Попри це до «Книги Пам'яті» Київської обл. рядового Миколенка внесено як безвісно зниклого у травні 1944 р. [20, С. 584]. І хоч його прізвище було внесене до облікової картки військового поховання зі списку шпиталю, братська могила залишалась безіменною до 2020 р., коли місцеві мешканці частково встановили меморіальні плити. Тобто «зниклим безвісти чорнопіджачником» його зробила звичайна байдужість і недбалість конкретних людей.

²⁰ Сповідання про загибель Лабзенка П.О. НМІУДСВ, фонд Миронівсько-Богуславського ОРВК. URL: <https://martyrology.org.ua/record/25845> (дата звернення: 27.11.2022).

²¹ Див.: Список бойцов Харьковського партизанського отряда ім. Хрущева, прийнявших партизанську присягу 12.10.1942 г. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 27.

²² ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. А-83627. Д. 1975.

²³ Сповідання про загибель Миколенка М.Л. Документальний фонд НМІУДСВ. URL: <https://martyrology.org.ua/record/26280> (дата звернення: 27.11.2022).

Стосовно ж «чорних свиток» як форми одягу, можемо звернутись до усного свідчення професора Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського» Володимира Хільчевського, який розпочав воювати на Лютізькому плацдармі саме необмундированим і ненавченим юнаком з хутора під Бахмачем Чернігівської обл. До війська він пішов цілком добровільно, бо хотів помститися окупантам. З «польового військкомату» у Бахмачі хлопця негайно поставили у стрій маршової роти, що складалася з виписаних зі шпиталів солдатів. З нею він потрапив до передової частини, де й прийняв присягу та був переправлений на правий берег Дніпра, не пройшовши вишколу в запасному полку. За наказом № 089, це було порушенням процедури. Проте з точки зору закону він став солдатом, був облікований і відбував «священний для кожного громадянина СРСР» обов'язок [21]. Усі сучасні емоційні оцінки жодним чином не стосуються факту: цивільну особу не робить військовослужбовцем наявність або відсутність однострою.

Попри все, наведені у статті приклади мобілізації у спрощеному порядку стосуються конкретної місцевості й періоду та ілюструють ситуацію з призовом у Богуславському р-ні Київщини. В інших районах, зокрема Лівобережжя, ситуація могла бути іншою. Там дійсно можуть переважати саме ті, хто був мобілізований як «чорна піхота» та встиг загинути необлікованим, а отже безіменним, під час форсування Дніпра чи в боях на плацдармах. Проте встановити це слід не на рівні припущень, а через вивчення документів, які, на жаль, не були запитувані ані істориками, ані публіцистами, ані редакціями «Книг Пам'яті». Ці документи десятиліттями знаходились у військкоматах і через завершення термінів зберігання були частково знищені. Частину з них акумулював фонд Національного музею історії України у Другій світовій війні, де вони понад десятиліття залишаються невивченими й неопублікованими у цифровому форматі.

Так, знайдені та опубліковані нами документи Барішівського РВК дають змогу порахувати кількість тих, хто може вважатися «чорною піхотою» у цьому районі²⁴. Тобто тих мобілізованих, хто загинув чи зник безвісти восени 1943 р. або на початку 1944 р. Проте документи РВК — не єдине джерело для таких досліджень.

Важливим документом, що ілюструє фактичний облік «невідомої кількості чорносвиток», є наказ командувача Київського військового округу від 13.05.1944. У документі йшлося про те, що під час боїв частина мобілізованих військовими підрозділами та з'єднаннями чоловіків призовного віку загинула без оформлення їх мобілізації військкоматами та органами влади. Унаслідок цього родини загиблих не можуть оформити документи на право

²⁴ Документи Барышевского РВК о потерях рядового и офицерского состава. Фонд Барышевского РВК. URL: <https://memory-book.ua/gallery/albums/26442> (дата звернення: 27.11.2022).

отримання пенсії та інших пільг²⁵. Відтак пропонувалося визнати усіх таких загиблих військовослужбовцями, а для призначення родинам пенсій необхідно було надати документи для підтвердження та отримати сповіщення про загибель встановленого зразка²⁶.

На всіх установлених таким чином осіб міські та районні військкомати мали складати поіменні списки за формою № 2/БП, затвердженою наказом заступника НКО від 04.02.1944, і надсилати їх до Управління з персонального обліку втрат сержантського та рядового складу Червоної армії НКО СРСР. У 1946 р., через велику кількість запитів на розшук військовослужбовців, Головний штаб сухопутних військ видав директиву № орг/4/751524 щодо проведення військкоматами подворового опитування громадян для уточнення відомостей про долю мобілізованих в роки війни [22, С. 20]. Наприклад, переліки, складені Богуславським РВК, направляли до Москви у 1946-му²⁷ та 1947 рр.²⁸ У другому випадку до поіменного списку втрат мешканців району (на 224 особи) були додані підтверджувальні документи, в основному — свідчення близьких родичів або сусідів.

Ці та подібні списки стали основою для внесення імен на пам'ятники загиблим односельчанам, споруджені у кожному українському селі, та складання «Книг Пам'яті». Методичний посібник з підготовки та видання таких книг у переліку основних джерел для пошукової роботи вказує саме книги обліку призваних і мобілізованих; алфавітні книги військкоматів з обліку загиблих військовослужбовців, призначення пенсій по втраті годувальника їхнім близьким [23, С. 10].

Отже, загальнодоступним ресурсом для підрахунку втрат «чорної піхоти» хоча б на рівні визначення порядку цифр є друковані томи «Книги Пам'яті України». Звісно ж, ці дані потребують комплексної верифікації та уточнення долі кожної людини через електронні бази даних, документи районних військкоматів і державних архівів, насамперед у фондах трофейних німецьких документів військовополонених і повоєнних фільтраційних картотек.

Висновки

Проблема підрахунку реальної чисельності втрат т. зв. «чорної піхоти» в ході стратегічної наступальної операції Червоної армії в Україні у 1943—1944 рр. залишається предметом гострих наукових дискусій, що породжують часто політизовані, не підкріплені даними історичних джерел висновки, оперуючи у даному випадку некоректною термінологією. Окреслений нами типовий джерельний комплекс і методика підрахунку безповоротних втрат дають змогу об'єктивніше оцінити перебіг мобілізації до Червоної армії у 1943—1944 рр.

²⁵ Державний архів м. Києва. Ф. Р-295с. Оп. 1в. Спр. 4. Арк. 404.

²⁶ Там само.

²⁷ ЦАМО РФ. Ф. 58. Оп. 18004. Д. 559.

²⁸ Там же. Оп. 977520. Д. 782.

та кількість загиблих і зниклих безвісти мобілізованих у спрощеному порядку уродженців України, суттєво відкоригувати склад понять «чорна піхота», «польовий військкомат» тощо. Ми можемо упевнено стверджувати, що кількість тих, кого наявна історична традиція називає «чорною піхотою», є цілком обчислюваною, а по обраних селах Богуславського р-ну кількість тих, кого умовно можна віднести до цієї категорії, складає приблизно 14 %. Але навіть ця цифра потребує уточнення через пошук конкретних даних про долю кожного мобілізованого.

Проте однією з головних умов таких підрахунків є хронологічна повнота, дослідження мають охоплювати весь період дії спрощеного порядку мобілізації: від 1942-го, коли вийшов відповідний наказ, до осені 1944 р., коли фронт перейшов на територію країн Центрально-Східної Європи. Іншою вкрай важливою умовою таких досліджень є максимально прикладний характер. Вони мають допомогти повернути із забуття імена загиблих співвітчизників і реально зменшити кількість «зниклих безвісти», а не лише констатувати наявність таких осіб.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Pylyavets, R. «Chorna Pikhota» yak istorychne yavyshe v roky nimetsko-radyanskoyi viyny (1941—1945 rr.). *Voyenno-istorychnyi visnyk*. 2019, 31(1) [in Ukrainian].
[Пилявець Р. «Чорна піхота» як історичне явище в роки німецько-радянської війни (1941—1945 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. 2019. 31, № 1].
2. *Ukraina v Druhiy svitoviy viyni*. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Україна в Другій світовій війні. Український інститут національної пам'яті. Київ, 2015].
3. Usi khokhly — zradnyky, chym bilshe u Dnipro potorymo, tym krashche — istoryk pro taktuku Zhukova. *Radio «Svoboda»*. 06.11.2013. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25160168.html> [in Ukrainian].
[Усі хохла — зрадники, чим більше у Дніпрі потопимо, тим краще — історик про тактику Жукова. *Радіо «Свобода»*. 06.11.2013. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25160168.html> (дата звернення: 05.06.2022)].
4. Rybchenko, L. *Radyanski viyskovi mobilizatsiyi na terytoriyi Ukrainy 1941—1945 pp. Druha svitova viyna: pohlyad z XXI stolittya. Istorychni narysy: u 2-kh (1)*. Kyiv, 2010 [in Ukrainian].
[Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941—1945 рр. Друга світова війна: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у 2-х кн. Кн. 1. НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2010].
5. Lysenko, O., Perekhrest, O., Perekhrest, I., Irzhavska, A. *Demohrafichni vtraty Ukrainy v roky Druhoi svitovoyi viyny. Ukraina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI st.* Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Лисенко О., Перехрест О., Перехрест І., Іржавська А. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Київ: Наук. думка, 2011].
6. Korol, V. *Vyzvolni boi Chervonoj armii na terytorii Ukrainy (1941—1944 rr.)*. *Ukrayins'kyi istorychnyi zhurnal*. 2005, 1: 16-34 [in Ukrainian].
[Король В.Ю. Визвольні бої Червоної армії на території України (1941—1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 16—34].

7. Koval, M.V. *Ukraina v Druhiy svitoviy i Velykiy Vitczyznyanyiy viyni (1939—1945 rr.)*. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939—1945 рр.). Київ: Альтернативи, 1999].
8. Korol, V. *Tsina peremohy: viyskovi vtraty narodiv SRSR u roky Velykoi Vitczyznyanoi (1941-1945)*. *Istorychnyi zhurnal*. 2005, 2: 16-34 [in Ukrainian].
[Король В.Ю. Ціна перемоги: військові втрати народів СРСР у роки Великої Вітчизняної (1941—1945 рр.). *Історичний журнал*. 2005. № 2. С. 16—34].
9. Kucher, V., Cherneha, P. *Ukraina u Druhiy svitoviy viyni (1939—1945)*. Posibnyk dlya vchytelya. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Кучер В., Чернега П. Україна у Другій світовій війні (1939—1945). Посібник для вчителя. Київ: Генеза, 2004].
10. Pylyavets, R. *Chorna Pikhota. Skilky “chornosvytnykyv” znyshchyv Stalin?* *Istorychna pravda*. 16.02.2015. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/2015/02/16/147351/> [in Ukrainian].
[Пилявець Р. Чорна Піхота. Скільки «чорносвітників» знищив Сталін? *Історична правда*. 16.02.2015. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/2015/02/16/147351/> (дата звернення: 03.06.2022)].
11. Patrylyak, I. *Kryvava osin 1943-go: Povoyenni desyatylitnya ne staly urokom dlya khvoroho suspilstva*. *Ukrainskyi tyzhden*. 06.11.2013. URL: <https://tyzhden.ua/History/93231> [in Ukrainian].
[Патриляк І. Кривава осінь 1943-го: Повоєнні десятиліття не стали уроком для хворого суспільства. *Український тиждень*. 6 листоп. 2013 р. URL: <https://tyzhden.ua/History/93231> (дата звернення: 03.06.2022)].
12. Kolomiyets, Yu. *“Chornopidzhachnyky”*. *Hvilya Desny*. 10.05.2019. URL: <http://hvilya.com/news/suspilstvo/chornopidzhachnyky.html> [in Ukrainian].
[Коломієць Ю. «Чорнопіджачники». *Хвиля Десни*. 10.05.2019. URL: <http://hvilya.com/news/suspilstvo/chornopidzhachnyky.html> (дата звернення: 04.06.2022)].
13. Hinda, V. *“Chorna pikhota” pid Kyevom 70 rokiv tomu*. 2013. *Zbruc*. 05.11.2013. URL: <https://zbruc.eu/node/15> [in Ukrainian].
[Гінда В. «Чорна піхота» під Києвом 70 років тому. *Збруч*. 05.11.2013. URL: <https://zbruc.eu/node/15052> (дата звернення: 01.06.2022)].
14. Grinevich, V. *Voennye mobilizatsii v Ukraine v 1943—1944 gg*. *Zerkalo nedeli*. 2005 [in Russian].
[Гриневич В. Военные мобилизации в Украине в 1943—1944 годах. *Зеркало недели*. № 34, 2—9 сент. 2005 г.].
15. Kravchyshyn, I. *“Chorna pikhota” [Black infantry]*. 2010. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Xo1KAIM5Nss> [in Ukrainian].
[Кравчишин І. «Чорна піхота». *Документальний фільм*. 2010. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Xo1KAIM5Nss> (дата звернення: 01.06.2022)].
16. Bezugolnyi, A. *Natsionalnyi sostav Krasnoy armii 1918—1945*. Istoriko-statisticheskoe issledovanie. Moscow, 2021 [in Russian].
[Безугольный А. Национальный состав Красной армии 1918—1945. Историко-статистическое исследование. Москва: Центрполиграф, 2021].
17. Berezhanskyi, V., Bryntsev, V., Horielov, V., Hrynevych, V. *Viyskove budivnytstvo v Ukraini u XX stolitti: Istorychnyi narys, podii, portrety*. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Бережинський В.Г., Бринцев В.В., Горелов В.І., Гриневич В.А. Військове будівництво в Україні у XX столітті: Історичний нарис, події, портрети. Київ: Ін Юре, 2001].

18. Rybchenko, L. *Radyanski viyskovi mobilizatsii 1943 roku na terytorii Livoberezhnoi Ukrainy* (Candidate's thesis). Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Рибченко Л. Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України: дис. ... канд. іст. наук. Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2009].
19. Кнуха Раміати Ukrainy. *Zvutuazhysi. Kyivska obl. Vol. 2*. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Книга Пам'яті України. Звитязці. Київська обл. Т. 2. Київ: Молодь, 2008].
20. Herasymov, I. (Ed.). *Кнуха Раміати Ukrainy. Kyivska obl. Vol. 1*. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Книга Памяті України. Київська обл. Т. 1 / ред. І.О. Герасимов. Київ: Молодь, 1994].
21. *Zakon o vseobshchey voinskoj obyazannosti (Serp., 1939). Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR. № 32* [in Russian].
[О всеобщей воинской обязанности: Закон от 01.09.1939. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1939. № 32].
22. Agaфонов, N. *Nauchis Pomnit. Metodicheskiy Sbornik*. Moscow, 2018 [in Russian].
[Агафонов И.Н. Научись помнить. Методический сборник. Москва: Поисковое движение России, 2018].
23. *Organizatsionno-metodicheskie rekomendatsii po podgotovke i izdaniyu Knig pamyati*. Moscow, 1989 [in Russian].
[Организационно-методические рекомендации по подготовке и изданию Книг памяти. Москва: Редакционная коллегия Всесоюзной Книги Памяти, 1989].

Надійшла / Received 07.01.2023

Dmytro ZABORIN

Graduate Student of Cherkasy Bohdan Khmelnytskyi National University;

Head of the "Union of Search Squads of Ukraine" (Kyiv, Ukraine)

poimmeno@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6200-2760>

THE TRAGEDY OF THE "BLACK INFANTRY":
A PROBLEMS OF STUDYING MOBILIZATION 1943—1944
AND THE CALCULATION OF IRRECOVERABLE LOSSES
(ON THE MATERIALS OF BOHUSLAVSHCHYNA)

The problem of calculating the real amount of losses among the persons who were mobilized to the Red Army in 1943—1944 in Ukraine in violation of the rules and called "black infantry" despite the active interest still gives rise to politicized discussions not supported by historical sources. **The purpose** of the article is to present the results of the author's methodology approbation for processing a complex of previously known and recently discovered documents and other sources, which allows us to approach the solution of the problem of calculating the losses of the "black infantry". Clarifying the meaning of this term, the author proposes a correction of other concepts related to the simplified military mobilization procedure. **The research methodology** is outlined by the principles of scientificity, historicism, objectivity, and systematicity. During the search, identification and selection of sources, the methods of scientific heuristics, in particular archival, classification and systematization, methods of working with mass sources were used. General scientific methods of analysis, synthesis and statistical methods, methods of source criticism, source analysis and synthesis were used to develop the updated source base. In the process of interpreting the problem in general and the obtained data in particular, the author relies on historical-genetic, historical-systemic and historical-

comparative methods. **The scientific novelty** of the study consists in the reconstruction of the features of the military draft of 1944 on the example of the population of the Bohuslav district of the Kyiv region. The differences between forced mobilization and the work of “field military commissions” are characterized. Based on the content analysis of the lists of mobilized people, the ratio between those who survived and those who died (missing) was determined, the peculiarities of the “black infantry” as a separate category of mobilized citizens were revealed, and their actual number in certain villages of Bohuslav region during the research period was determined. On the basis of the documents of the Kyiv State Archive and the Bohuslav District Military Commissariat, it is shown the possibility of actual accounting of military losses for a certain category of people which is not just “missed”. The received data was verified with the lists of the Books of Memory of Ukraine. The complex of sources represented in the study is a completely relevant practical task of calculating and clarifying the losses of the Ukrainian “black infantry” in 1943—1944.

Keywords: *World War II, missing persons, black infantry, military mobilization, military commissariat, loss accounting.*



<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.194>
УДК 726.95(091)(477)

Тетяна ЛЮТА

кандидат історичних наук (Київ, Україна)

lutagen@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1224-2715>

ВИЗАНТІЙСЬКИЙ ІМПЕРАТОР ТА УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАН: ПРО ІКОНОГРАФІЮ ОДНІЄЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІКОНИ

Статтю присвячено малодослідженій пам'ятці української іконографії — іконі Покрову Богородиці з портретом Богдана Хмельницького XVII ст. із Богуславщини. Розглянуто версію, висловлену Сергієм Плохієм у брошурі «Царі та козаки: Загадки української ікони», щодо цієї ікони як «складника малоросійської ідеології». **Мета** — розглянути цю пам'ятку на різних рівнях, починаючи з матеріально-технічного питання використання рентгенівських знімків для з'ясування первісного вигляду зображення ікони. Також досліджено зовнішній видимий шар «реставрації», що значно спотворив не тільки портретні риси первісного зображення Богдана Хмельницького, а й ідеологічно змінив політичні акценти ікони. Ці акценти, особливо зміна візантійського імператорського персонажа на «царський», дали підставу вважати, що саме ця пам'ятка є первісним іконографічним образом «малоросійства». На підставі компаративної **методології** вивчення двох зображень — нижнього та верхнього шарів — досліджено первісну ідею твору. Наукова **новизна** полягає у використанні комбінації всієї наявної інформації про пам'ятку: історичні контексти подій 1654 р. і написання цієї ікони були пов'язаними, свідченням чого є записки Павла Халебського. Саме зустріч Богдана Хмельницького з патріархом Макарієм у Богуславі у червні 1654 р. є ключовою подією,

Цитування: Люта Т. Візантійський імператор та український гетьман: про іконографію однієї української ікони. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 194—212. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.194>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

яка відображена на пам'ятці. Особливістю ікони є фокусування уваги глядача на погляді Богдана Хмельницького, направлено на прямий діалог з ним, на відміну від поглядів інших персонажів, зосереджених на Богородиці. **Висновком** є констатація у творі декларації незалежної політики гетьмана як історично спадкоємного від імператорів Візантійської імперії акту.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Богуслав, патріарх Макарій, Павло Халєбський, ікона Покрову Богородиці, омофор, візантійський імператор, цар.

Брошура гарвардського професора Сергія Плохія під назвою «Tsars and Cossacks: A Study in Iconography», опублікована ще 2002 р. [1], була перекладена лише 2018 р. для українського читача і вийшла під назвою «Царі та козаки: Загадки української ікони» [2] в авторизованому перекладі Тетяни Григор'євої. Така хронологічна відстань між виданням і перекладом збільшується ще на кілька років від того часу, коли свої ідеї з цього приводу гарвардський професор висловлював на «вівторковому» семінарі при кафедрі історії Національного університету «Києво-Могилянська академія». Ще тоді деякі позиції доповідача викликали жваву реакцію у професійному середовищі, однак залишилися у коридорах кафедри. Наразі ці ідеї отримали свою публічну форму, і для українського читача виникла потреба рефлексій на них.

Ця стаття не є критичним оглядом роботи С. Плохія: комплекс ідей, запропонованих ним, занадто широкий, і кожна з них потребує окремого нарису для з'ясування як історії самих пам'яток, так і аналізу висновків.

Середусіх позицій С. Плохія для нас цікавим є зауваження про так звану дешківську ікону Покрову Богородиці¹, іконографія якої, за його висловом, «засвідчила перетворення культу Хмельницького у XVIII столітті на невилучний складник ідеології малоросійства», а «сама вона відбиває одну з ключових стадій у розвитку цієї ідеології» [2, С. 81] (іл. 1, 2). Такі далекосяжні висновки професора щодо цієї пам'ятки іконографії викликають потребу розібратися у підставах цих узагальнень. С. Плохій писав: «Протягом останніх десятиліть дешківську ікону не раз репродукували, але, хоч як дивно, вона ніколи не ставала об'єктом міждисциплінарного дослідження» [2, С. 72]. Здається, що автор задекларував свою працю як спробу міждисциплінарного аналізу цієї пам'ятки, оскільки «з багатьох причин цей портрет (Богдана Хмельницького — *Т. А.*) є ключем до розуміння політичної ідеології, втілений у дешківській іконі, а також до з'ясування, коли і за яких обставин її було створено у відомому нам вигляді (курсив мій — *Т. А.*). Дослідження дешківської ікони в контексті культу Богдана Хмельницького дасть змогу відповісти на всі ці питання» [2, С. 73].

Історіографічними джерелами іконографічного аналізу роботи є кілька видань. Насамперед це англomовна монографія Людмили Міляєвої «The Ukrainian Icon» [3], «Український живопис» Павла Жолтовського [4], робота Святослава Гординського «Українська ікона 12—18 століття» [5] та ще

¹ У перекладному виданні використовується побутова назва ікони «Покрова», а не Покров Богородиці, як мало б бути.



Лл. 1. Ікона Покрову Богородиці (Мило-сердя) з богуславської Покровської церк-ви. 2-га пол. XVII ст. НХМУ



Лл. 2. Ікона Покрову Богородиці на фото в інфрачервоному випромінюванні. НХМУ

кілька видань здебільшого минулого століття, що склали основу інформації, яку використовував шановний професор². Варто зауважити, що повна бібліографія досліджуваної ікони на 2005 р. була викладена у виданні «Український портрет XVI—XVII ст.» [6], також цитованому С. Плохієм, хоч він і не скористався наявною у цьому виданні інформацією.

Ікона Покрову Богородиці неодноразово викликала спроби мистецтвознавців опублікувати результати аналізування цього іконографічного образу головним чином через портретне зображення гетьмана Богдана Хмельницького. Найповнішою науковою презентацією цієї ікони донині залишалась стаття Ірини Панич [7, С. 167—178], написана на підставі її загальнішого дипломного проекту про портрети Богдана Хмельницького. Проте ця робота чомусь не була використана гарвардським дослідником, хоч саме у ній були викладені перші критичні погляди на походження та історію пам'ятки.

Провенанс пам'ятки. Ікона Покрову Богородиці з Богданом Хмельницьким зберігається у Національному художньому музеї України (НХМУ) за

² Інші видання та статті наводитимуться далі.

шифром И-6 (старі шифри: И-12, I-634). Ікона розміром 110 × 77 см, на липових дошках, темпера, олія³.

Ця пам'ятка з'явилась у Київському художньо-промисловому і науковому музеї 1910 р. Її передав туди юрист А.Ф. Вержбицький, про що повідомив знаного організатора-музейника, археолога та мистецтвознавця Миколу Біляшівського, який на той час знаходився у маєтку барона Штейнгеля у Городку на Волині: «Високоповажний Миколо Феодотовичу! Щойно привіз в Музей дві ікони з зображенням царів і гетьманів, узяті з церкви с. Дешек Канів. повіту. Таку саму ікону з Богуслава сподіваюсь невдовзі отримати й доставити. До побачення! А. Вержбицький»⁴. Лист свідчить, що дві ікони були уже доставлені із с. Дешки, а третю, також Покрову Богородиці, Вержбицький очікував із Богуслава. Отже, у листі повідомляється про три ікони одного типу «с царями и гетманами», які одночасно потрапили до зібання Музею. Для з'ясування історії походження ікони варто зауважити, що на підставі листа у Музеї мало б бути три пам'ятки цього типу.

Під таку атрибуцію потрапляють три ікони за шифрами: згадана И-6 з Богданом Хмельницьким; за такою ж назвою під номером И-12 (старі номери И-39, I-633) значиться ікона Покрову Богоматері із с. Дешки (!) Канівського повіту Київської губернії⁵ та ікона Покрову Богородиці И-96 із с. Саварка. Усі села знаходяться поблизу Богуслава.

Відмінність ікони із с. Дешки від ікони з Богданом Хмельницьким суттєва: це іконографічне зображення Покрову Богородиці візантійського типу, укорінене на київському ґрунті⁶ ще у давньоруські часи. На іконі за відповідним каноном зображення представлена Богородиця в широкому плащі, але з омофором в руках, простертим над групою у молінні разом із Романом Солодкоспівцем та Андрієм Юродивим.

Третім зразком ікони Покрову Богородиці з богуславських околиць є ікона під шифром И-96 (старі номери И-286, I-1856) із Покровської церкви с. Саварка тодішнього Тарашанського повіту Київської губернії⁷. Це змішаний варіант Покрову, в якому є елементи як Мадонни Милосердя, так і Покрову Богородиці візантійського типу. Основна ознака синкретизму образу — Богородиця у своєму широкому плащі, що покриває присутніх у молінні, додатково над ними простирає омофор.

³ НХМУ: записи музейних облікових книг за 1898—1914 рр. С. 185.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. XXXI, 728.

⁵ Записи музейних облікових книг за 1898—1914 рр. С. 185. Із зазначенням: «Дар А.Ф. Вержбицького».

⁶ Фундаментальне дослідження В. Александровича [8] репрезентує весь спектр особливостей іконографії сюжету та дискусій довкола цього зразка іконографії, включно з історіографічно-політичним складником.

⁷ Запис музейної облікової книги за 1898—1914 рр. С. 393. Неправильне прочитання примітки до цієї ікони «Екскурсія Д.М. Щербаковського» як «Експедиція Щербаківського» заклало хибний провенанс пам'ятки, що відображений в її інвентарній картці.

Отже, три ікони різних видів походили з однойменних Покровських церков⁸ на відносно невеликій території Богуславщини. Датування ікон за інвентарними картами НХМУ: И-6 (з Богданом Хмельницьким) — XVII ст.; И-12 (с. Дешки) — (середина?) XVIII ст.; И-96 (с. Саварка) — 1750 р. (?). Найдавнішою визнана ікона з Богданом Хмельницьким, хоч історіографічне її датування різноманітне: від кінця XVII ст. до кінця XVIII ст. [2, С. 72].

Зображення ікони передає центральну постать Богородиці у повний зріст. Вона у синій туніці, у жовтому в квітах стихарі (?) поверх туніки, підперезаному білим поясом диякониси, на голові та плечах — пурпурний вишитий золотою ниткою мафорій, скріплений золотою застібкою на грудях. На голові Богородиці закрита корона. Широко розведеними руками вона покриває своїм мафорієм дві групи у молитві. Під правою рукою Богородиці — сивобородий ієрарх у синьому з червоно-білими смугами («ручаями») патріаршому плащі, поверх якого одягнута епитрахиль із золотими хрестами, у червоній митрі. За правим плечем ієрарха зображено обличчя молодого священнослужителя у блакитній митрі. Ліворуч від старця — чернече обличчя у клобуку.

Під лівою рукою Богородиці зображено персонаж, схилений у поклони перед нею, у червоній мантиї з горностаєвою опушкою, у фантазійній золотій зубчастій короні. У лівій руці персонажа — золотий жезл. За його плечима — постать гетьмана Богдана Хмельницького у делії із золотою застібкою на грудях та у шапці з двома страусовими пір'їнами. Золота булава виглядає за лівим плечем персонажа в мантиї, ніби підтримана лівою рукою гетьмана. За правим плечем гетьмана — жіноче обличчя без головного убору, ліворуч від нього — жіноча голова у білій хустці. Верхня частина корони Богородиці, постать молодого ієрарха та обличчя жінки в хустці обрізані так, ніби підігнані під розмір рами. Остання має аркоподібну форму, прикрашена різьбленням по дереву у вигляді двох розеток, декоративного листя та шишкоподібних плодів.

Ікону реставрували, але без зняття верхнього видимого шару олійної фарби. У фондах музею зберігаються фотографії рентгенівського дослідження ікони 1990-х років⁹. Саме ці джерела є основою аналізу пам'ятки. Рентгенівські знімки ікони використовувались Іриною Панич в її публікації.

Сюжет та персонажі. Для порівняння й унаочнення дослідницького процесу над персонажами пам'ятки використовуватимемо фото: рентгенівське та сучасного стану ікони.

⁸ Про Покровські церкви: богуславський храм Покрову Богородиці, згаданий Павлом Халєбським, зберігався до 1917 р., про що свідчать його метричні та клірові відомості. Дерев'яний храм (один із етапів будівництва 1726 р.) існував на так званому богуславському острові, з обох сторін оточений р. Рось та її рукавом Свавілкою [9, С. 551]. (Покровська церква с. Дешки відома у 1795—1917 рр., Покровська церква с. Саварка — з 1759 до 1917 р.).

⁹ Автор глибоко вдячна завідувачці відділу давнього мистецтва Національного художнього музею України Галині Беліковій за можливість досліджувати цю унікальну ікону з використанням рентгенівських фото пам'ятки.

Центральною фігурою ікони є Богородиця, Діва Марія, корпус тіла і омофор якої утворюють домінують зображення. Обличчя Богородиці, що бачить нині глядач, відрізняється від зображення на рентгенівському знімку, яке було раніше (іл. 3). Попри якість знімка можна побачити, що первісний образ Божої Матері на ньому передає її складніший внутрішній психологічний стан, аніж на записаному пізніше обличчі. Образ відрізняється складним глибоким поглядом, формою носа та бганками мафорію довкола голови.

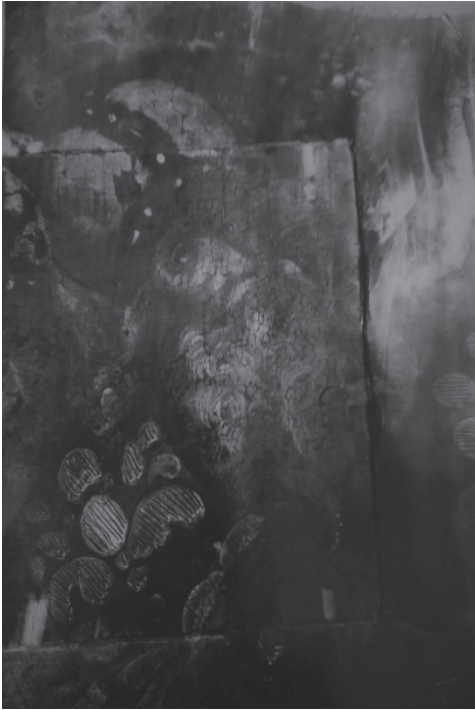
На зв'язок між Богуславом, Богданом Хмельницьким і патріархом Макарієм звернула увагу ще Ірина Панич [7, С. 170]. Описуючи велику мандрівку антиохійського патріарха, Павло Халебський, його секретар і духовний син, згадав образ Богородиці, побачений ним у Києво-Печерському монастирі: «Богоматір так прекрасно написана, що ніби говорить; риза її немов темночервоний блискучий оксамит, — ми ніколи не бачили подібного витвору — тло темне, а бганки світлі, як складки справжнього оксамиту. Що стосується убруса, що покриває її чоло і спадає донизу, то тобі здається ніби він переливається і мерехтить. Її лик і уста приводять у здивування своєю красою: їм не вистачає тільки слова. Мир Божий над ними!.. я багато бачив (ікон), починаючи з грецьких країн до цих місць і звідси до Москви, але ніде не бачив подібного або рівного цьому образу». Важко уявити, який вигляд мало первісне вбрання Богородиці з богуславської ікони, оскільки постать закрита пізнішими «виправленнями». Лише ледь видний на рентгенівському знімку виразний погляд Богородиці дає підстави думати, що і шати її написані були також майстерно.

Група священнослужителів під правою рукою Богородиці на рентгені має індивідуалізовані риси. Те, що зображений ієрарх у синьому з червоно-білими «ручаями» плащі — антиохійський патріарх Макарій, припустила ще Ірина Панич (іл. 4). Перебування патріарха у Богуславі яскраво описане у Халебського, де було зазначено про його зустріч там із гетьманом Богданом Хмельницьким¹⁰



Іл. 3. Образ Богородиці на фото ікони у рентгенівському випромінюванні. НХМУ

¹⁰ Використовуючи описи мандрівки патріарха Макарія, С. Плохій послугувався виданням 2009 р. [10]. Проблема списків і перекладів текстів Павла Халебського викладена у виданні Г. Муркоса 1896 р. [11]. В основі перекладів Г. Муркоса лежить англійське ви-



Ил. 4. Образ ієрарха (ймовірно, антиохійського патріарха Макарія) на фото у рентгєнівському випромінюванні. НХМУ



Ил. 5. Портрет антиохійського патріарха Макарія з Царського Титулярника 1672 р. URL: <https://www.alamy.com/english-makariy-patriarch-of-antiochia-1648-1672> (дата звернення: 25.04.2022)

улітку 1654 р. Така атрибуція цього персонажа здається переконливою, тим паче, якщо порівняти його з портретом патріарха Макарія із московського Титулярника 1672 р., де його зображено у такому самому плащі (іл. 5). Обличчя молодого ієрарха, що виглядає з-за правого плеча патріарха, логічно пов'язати із самим Павлом Халєбським. Обрізаний у цьому місці край ікони не дає можливості дослідити деталі зображення. І принагідно варто вказати, що обличчя патріарха написано на дошці, вставленій у липову основу ікони, очевидно, на місці вирізаного сучка або іншої вади деревини.

Історичний контекст. Зустріч із Богданом Хмельницьким антиохійського патріарха Макарія відбулась на правому березі р. Рось: «Вибравшись з лісу, та вузької дороги, ми проїхали ще одну милю... наблизились до великого міста з укріпленнями та фортецею, за назвою *Богуслафі* (Богуслав). Ми переїхали на суднах велику ріку, що називається *Рош* (Рось). Всі шестеро священників зга-

дання [12]. Оскільки нове київське видання перекладу 2015 р. [13] має проблеми (див. рец. О. Галенка в «Українському історичному журналі» за 2016, № 1. С. 199—206), його використано лише для звірки деяких термінів.

даного міста в цей час уже чекали на нас в шатах та з хоругвами, а також півчі з іншим народом; з військом був прапор христоролюбного, войовничого гетьмана Зіновія з чорної та жовтої шовкової матерії смугами з хрестом на наверші. Всі вони чекали на нас на березі ріки. Коли наш владика патріарх вийшов на берег, вони впали долілиць перед ним.

Він приклався як зазвичай до їхніх хрестів та ікон, вони ж цілували його хрест і десницю. Нас повели з великою пошаною і повагою у церкву Богородиці (Покрову Богородиці — *Т. А.*), бо вона перша з трьох церков, що знаходяться в цьому місті; друга — в ім'я Трійці, а третя — Св. Параскеви. В цій церкві Богородиці замість люстри висить великих розмірів оленячий ріг з багатьма розгалуженнями: кінці його оброблені і в них вставлені свічі» [11, С. 266].

Присутність гетьмана Богдана Хмельницького з військом на Богуславщині зафіксовано документально: період Визвольної війни 1654 р., коли його табір стояв під Богуславом. Про це свідчить епістолярії самого гетьмана, де на червень 1654 р. припадає кілька його листів.

Описи та характеристика Богдана Хмельницького Павлом Халебським: «Цей Хмель чоловік похилих літ, але достоту обдарований дарами щастя: нелукавий, спокійний, мовчазний, не віддалений від людей; всіма справами займається особисто, поміркований в їжі, питті та одягу, взоруючи на спосіб життя великого із імператорів, Василя Македонянина, як про нього свідчить історія. Всякий, хто побачить його, подивиться на нього и скаже: “так ось він, цей Хмель, якого слава та ім'я рознесли по всьому світу”. Як нам переказували, у франкських землях складали на його похвалу поеми та оди на його походи, війни з ворогами віри і завоювання. Нехай його зовнішність непоказова, але з ним Бог — а це велика справа. Молдавський господар Василій (Лупу — *Т. А.*) був високий зростом, суворого і переконливого вигляду, слово його виконувалося беззаперечно, він славився в усьому світі й володів великим маєтком і статками, але все це не допомогло йому, і як у перший свій похід, так і в другий, і у третій, і багато разів він обертав потилицю. Який контраст, Хмелю, між твоїм гучним іменем та діяннями і твоїм зовнішнім виглядом! Воістину Бог з тобою, Він, який поставив тебе, щоб позбавити свій обраний народ від рабства, як у давнину Мойсей збавив ізраїльтян від рабства фараонового: той потопив єгиптян у Червоному морі, а ти побив і знищив ляхів, які гірше за єгиптян, своїм гострим мечем. Хвала Богу, який здійснив через тебе всі ці великі діла!

Якщо, випадало, хто-небудь приходив до нього зі скаргою під час учти або звертався до нього з проханням, то він говорив звичайно тихо, щоб ніхто не чув: такий їхній звичай. Що стосується того, як він сидів за столом, то він сів нижче, а нашого владика патріарха посадив на першому місці, відповідно до пошанування, яке йому належить на зібраннях: не так, як господарі Валахії та Молдавії, які самі займали перші місця, а архієрея саджали нижче себе.

Потім подали до столу миски з горілкою, яку пили ложками ще гарячою¹¹. Гетьману поставили вищий сорт горілки у срібному кубку. Він спочатку запропонував випити нашому владиці патріарху, а потім сам пив і пригощав кожного з нас, оскільки ми стояли перед ним. Зглянься на цю душу від праху земного! Хай подовжить Бог її існування! У нього немає чашників, ані особливих людей для подавання йому наїдків та пиття, як це водиться у царів і правителів. Потім були подані на стіл розмальовані глиняні блюда із соленою рибою у вареному вигляді з іншим у малій кількості. Не було ані срібних кубків, ані срібних ложок, нічого подібного, хоч у кожного із його слуг є по кілька скринь, наповнених блюдами, чашами, ложками і скарбами ляхів із срібла і золота. Але вони всім цим нехтують, коли знаходяться у поході; коли ж бувають вдома, на батьківщині, тоді інша справа.

Перед заходом сонця гетьман попрощався з нашим владикою патріархом, проводив його за фортечну браму, і сів у свій ридван, запряжений тільки одним конем. Не було величних карет, прикрашених дорогими тканинами і закладених великою кількістю відмінних коней, хоч у гетьмана їх тисячі. Він зараз же від'їхав під проливним дощем у напрямку свого війська. На ньому був білий дощовий плащ. Він від'їхав, прислав нам грошей на дорогу з вибаченням, а також дав листа у всі підвладні йому міста для отримання харчів та пиття, коней і підвод, і ще листи до московського царя та до воеводи Путивля» [11, С. 268—269].

Це необхідне довге цитування дає уявлення про самого гетьмана та його характер, або принаймні передає враження, яке справив Хмельницький на гостей. «Ми виїхали з Богуслава у четвер 23 червня. Шлях наш пролягав через табір війська козаків та Хмеля. Вони вже було виступали у похід¹², але гетьман послав запросити до себе нашого владику патріарха, відклавши з цього приводу свій наступ. Ми в'їхали у середину війська. Ти міг би бачити тоді, читачу, як тисячі і сотні тисяч їх старались випередити один одного, спішили натовпами, аби приклястися до десниці та хреста нашого владики патріарха, кидались на землю, так що коні патріаршого екіпажа спинились, і ми були цим незадоволені й засмучені з причини їх багаточисельності, але зрештою доїхали до намету гетьмана Хмеля, маленького і непоказного. Він вийшов назустріч нашому владиці патріарху і зробив йому земний уклін. Тоді наш *владика-патріарх прочитав молитву про війну і перемогу, закликаючи благословіння Боже на нього і його військо* (курсив мій — Т. Л.). Гетьман, підтримуючи патріарха під руку, увів у свій намет, де не було дорогих килимів, а проста пілка. Він раніше сидів за столом, на якому стояли наїдки й обідав: перед ним не було нічого, крім страви з вареним кропом, хоч в той самий час ми бачили, що служники та ратники з його війська ловили для себе рибу в ставках поруч. Дивись же, яка стриманість! Потім він пригостив нас горілкою, ми встали і він вийшов з нашим патріархом, щоб знову провести його» [11, С. 271].

¹¹ Традиційний спосіб вживання горілки, що називався братчиною: з великої чашоподібної ємності черпаками бралась горілка для індивідуального споживання.

¹² Українське військо мало вирушити під Фастів.



Іл. 6. Гетьман Богдан Хмельницький на фото ікони у рентгенівському випромінюванні. НХМУ



Іл. 7. Гетьман Богдан Хмельницький на збільшеному фото ікони у рентгенівському випромінюванні. НХМУ

Візит патріарха до Богдана Хмельницького під Богуслав припав на час, коли гетьман уже зробив свій вибір на користь московського царя, про що писав той самий Павло Халєбський. Лист Б. Хмельницького з-під Богуслава до Олексія Михайловича був написаний у той самий день, коли він зустрічався з патріархом Макарієм. У ньому гетьман просив царя прийняти «литовського шляхтича» Костянтина Поклонського з переконанням про готовність білоруської шляхти перейти під царську руку [14, С. 361—362]. Водночас 28 червня гетьман отримав довгоочікуваний лист від шведської королеви Христини і написав їй відповідь про встановлення постійного каналу зв'язку з нею через ігумена Данила [14, С. 363]. Цей часовий фокус ікони фіксує гетьмана у складному психологічному стані вирішення всіх багатовекторних напрямів зовнішньополітичних відносин козацької держави.

Гетьман Богдан Хмельницький. Обличчя його на іконі має два зображення, зокрема первісне, яке видно на рентгенівському знімку (іл. 6, 7), передає образ досить енергійного чоловіка із живим поглядом, виразними очима, чітко окресленим ротом під невеликим вусами. Найпоказовішою деталлю портрета є ніс гетьмана — трохи кирпатий і невеликий відносно до пропорцій всього обличчя. Натомість «записаний» гетьман має видовжений прямий ніс і домальовані довгі чорні вуса (іл. 8). Якраз цими «накладеними» вусами видимий

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)



Ил. 8. Гетьман Богдан Хмельницький на видимій поверхні ікони. НХМУ



Ил. 9. Портрет гетьмана Богдана Хмельницького роботи В. Гондіуса. URL: http://likbez.org.ua/ua/hondius_khmelnitsky_1651.html (дата звернення: 25.04.2022)

на поверхні образ гетьмана і схожий на добре відомий Гондіусовий портрет Богдана Хмельницького (іл. 9), де гетьман зображений не тільки з цими вусами, але й з досить роздутою фігурою, численними зморшками на обличчі й м'ясистим довгим носом. Дослідження портретування гетьмана Вільгельмом Гондіусом, гравером на службі двох польських королів, мають гіпотетичні припущення, що начерк портрета був зроблений Абрагамом ван Вестерфельдом під час зустрічі коронного гетьмана Миколая Потоцького та Януша Радзивілла з Богданом Хмельницьким 1651 р. під Білою Церквою. Цю версію свого часу висунув Яків Смірнов¹³ [15, С. 309—312], однак він на ній не наполягав. Видання В. Гондіусом портретів Б. Хмельницького — одного офіційного, а другого «пашквільного» — залишилося загадкою із нез'ясованими обставинами їх створення. Але можна точно сказати, що Гондіусів портрет Хмельницького 1651 р. передає образ гетьмана старшим, аніж портрет на іконі, створений на підставі подій у Богуславі 1654 р. або трохи згодом. Якщо врахувати зухвалість авторів пашквіля, які домалювали гетьманові козліні роги та ослячі вуха, не виключені його і портретні спотворення, такий собі «морфінг» голландських граверних майстрів на офіційному портреті на замовлення польських політичних

¹³ Про портрети Б. Хмельницького, зокрема, див. словник Д. Ровинського [16, Ст. 2090—2095], про портрети гетьмана XVII ст. див. анонімну статтю в «Киевской старине» [17, С. 226—231].

кіл. Сам Хмельницький усвідомлював ставлення до себе і писав у ці дні до колишнього коронного підканцлера Ієроніма Радзейовського зі співчуттям до його політичного становища: «...бачу, та ж доля, яку ми зазнаємо, бо нас бунтівниками називають і від королівства відсудили, із землі рідної хочуть вигнати»¹⁴ [14, С. 365].

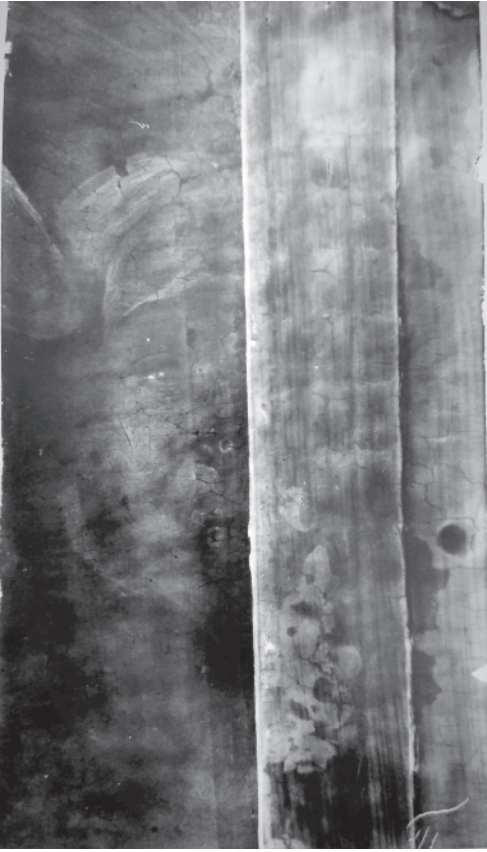
Ідеологічно ікона мала чітко визначене призначення — декларація політичної незалежності дій Богдана Хмельницького. Халєбський підкреслював: «Вся ця країна, що називається Малою Росією, з давніх пір до теперішнього часу управлялась своїми господарями. За свідченням історії, мешканці її в часи правління грецького імператора Василія Македонянина були навернені через нього у християнство. Правителем їхнім у той час був Володимир, а столицею місто *Киуф* (Київ), і вони склали незалежну державу» [11, С. 271].

Щодо постаті так званого «царя» у фантастичній короні з гострими зубцями, зображеного схиленим перед Богородицею, в якій Білецький убачав персонажа, «обличчям, що віддалено нагадує Олексія Михайловича» [7, С. 174], котрий заступає постать Хмельницького, то під рентгенівським світлом бачимо візантійського імператора з інсигніями у вигляді діадеми (стеми) на голові, із жезлом у лівій руці (іл. 10). Щоправда, якість фото рентгенівської зйомки не дає змоги побачити всю фігуру персонажа, але його «корона»-стема з п'ятьма видимими дорогоцінними каменями, обсаджена перлами, — беззаперечно свідчить про персонаж візантійського імператорського походження, але аж ніяк не московського царського. Пізніше домальовані до цієї діадеми гострі зубці залишаються нез'ясованим елементом, хоча саме цей предмет став неодноразово повторюваним зображенням на іконах Покрову Богородиці пізнього часу, коли уявний «цар» став реальним чи то Олексієм Михайловичем, чи то Петром I. Малярі чомусь з



Іл. 10. Візантійський імператор на фото ікони у рентгенівському випромінюванні. НХМУ

¹⁴ Панегірики Б. Хмельницькому від студентів Києво-Могилянського колегіуму, наведені С. Плохієм [2, С. 73], здаються виявом звичайної політичної лояльності на потребу часу: 1648 р. тут був створений панегірик на честь Яреми Вишневецького (див. працю Н. Яковенко [18, С. 4—15]).



Ил. 11. Пів обличчя невідомої жінки біля лівого плеча гетьмана, яка дивиться «за раму», на фото ікони у рентгенівському випромінюванні. НХМУ

на глядача відзначений і чернечий персонаж, розміщений за ієрархом, праворуч від Богородиці. А також зовсім таємниче жіноче обличчя у хустці за лівим плечем гетьмана: має протилежний усій групі погляд убік, «за межі» рами, та й саме обличчя, обрізане подовж цією рамою, створює ефект «підглядання», відволікання від основної центральної композиції на щось «важливіше» (іл. 11). І тут така сама ситуація: верхній шар фарби повторює первісне зображення. Можна впевнено стверджувати, що емоційно ікона була задумана з таким прямим діалогом гетьмана з глядачем. Якщо врахувати, що первісний образ Богородиці передає складний психоемоційний стан, явлений через її погляд убік, вниз і праворуч (на верхньому шарі Богородиця з опущеними долу очима!). Ефект прямого гетьманського погляду, помножений додатковими очима гетьманського оточення, що впритул розглядають глядача, — це винятковий іконописний твір в Україні, якому немає подібних ані за ідеєю, ані за композицією, і за психологічним станом.

особливою послідовністю передавали зубці тієї фантазійної корони. Цей образ фактично «ілюструє» текст Павла Халєбського, хоч не можна назвати його портретним зображенням імператора Василя Македонянина.

Розглянемо персонажі, які залишились у темній частині омофору Богородиці, насамперед жіноче обличчя праворуч від гетьмана. Жінка без головного убору — нетрадиційний образ для портретного живопису того часу, тим більше на іконі. Хто міг би бути зображеним поруч із гетьманом? Дружина? На той час дружина гетьмана Ганна Золотаренко, яка походила із сусіднього Корсуня, теоретично могла бути зображеною поряд з ним, однак підстав стверджувати це немає. Принаймні, якщо б вона була поряд із гетьманом у Богуславі, про неї згадав би Павло Халєбський. Єдина виразна емоційна константа, яка об'єднує обличчя гетьмана та жінки, — погляди, відведені від Богородиці: вони обидва дивляться прямо на глядача (іл. 6). Це задекларовано на первісному шарі ікони і повторено на записаному. Таким самим поглядом

Хрестоматійна фраза Павла Халєбського про майстерність українських художників передавала враження самого мандрівника: «Козацькі живописці взяли красу малярства облич і кольорів одягу від франкських та лядських малярів-художників і тепер пишуть православні образи, будучи навченими і майстерними. Вони володіють великою вправністю у зображенні людських облич із абсолютною подібністю, як ми бачили це на портретах Феодана, патріарха ерусалимського, та інших» [19, С. 41]. У цій фразі — пряме підтвердження про впливи європейського мистецтва на український іконопис, який отримав прямі запозичення не тільки канонів малярства, а й передавання психоемоційних станів персонажів і спільної ідейної композиції твору.

Загальний висновок огляду первісного вигляду ікони Покрову Богородиці з Богданом Хмельницьким полягає в тому, що цей твір аж ніяк не можна назвати «невід'ємним складником малоросійства». Навпаки, ікона передає ідеологію християнської спадкоємності Богдана Хмельницького візантійській імператорській владі. Перед Богородицею зображено вищих представників духовної та світської влади, яких бачив невідомий талановитий майстер, можливо, із Богуслава¹⁵. Захист Божою Матір'ю персонажів у молінні своїм оморфом — результат синкретизму західної традиції та місцевої ідеології самовизначеності, так яскраво вираженої у цьому творі.

Не дивно, що образ Богдана Хмельницького був зафарбований буквально через кілька років. Ірина Панич зауважує, що «неясно якими причинами було викликане поновлення живопису при добре збереженому первісному шарі» [7, С. 175]. Дослідниця стверджує, що два шари зображення ікони складають два окремих твори, різні за своїм змістом. Цитуючи багатьох дослідників, авторка не може абстрагуватись від точки зору «авторитетів», про постать «царя» перед Богданом Хмельницьким. Цей ефект зворотного анахронізму разом із потужною ідеологією «возз'єднання», яка панувала в часи написання молодою авторкою статті, не допускав «відсутності» царя на іконі. Саме після смерті гетьмана згодом широко поширюється ця колекція «малоросійських» Богородиць Милосердя, де цар стає центральним персонажем. На наш погляд, такі метаморфози відбулися на українських іконах у післямазепинський період. Не впливало на загальну ідеологему навіть змішання видів Покрову: чи то західного типу, чи то візантійсько-руського, чи збірних взагалі, — головним персонажем ставав цар. Кількість цих Покровів «малоросійського» змісту, які, власне, і досліджував С. Плохій, стає критичною, такою, що створює «канон». Можливо, виникнення тісних зв'язків із Московією і впливи іконографічних типів із півночі зробили свій внесок у формування цього «канону», але Богуславський Покров не належить до цього типу.

¹⁵ Алімпій Галик, богуславський маляр, був провідним живописцем Києво-Печерської лаври, навчався живопису саме у богуславській Покровській церкві, намісна ікона якої і стала предметом запропонованого дослідження. У цьому зв'язку цікаво простежити особливості портрета Б. Хмельницького, написаного на стінах Успенського собору Києво-Печерської лаври, коли А. Галик очолював її малярну майстерню. Наявні неякісні фото XIX ст. портрета гетьмана передають «носатий» варіант.



Ил. 12. Ікона Покрову Богородиці з Покровської церкви с. Дешки. НХМУ

Прецедент появи царя на іконі можна простежити навіть обмеженим колом іконографічних джерел із Богуславщини. Справжня дешківська ікона Покрову візантійського типу пізнішого часу (XVII ст.) передає царя у мантиї із закритою короною під правою рукою Богородиці (іл. 12). Попри відому легенду походження ікони Покрову Богородиці з гетьманом саме із Дешок, ікона за № И-12 і є храмовою іконою дешківської Покровської церкви і не містить гетьманової парсуни. Складні конструкції, які наводила Панич, про перевезення ікони з Богуслава у Дешки [7, С. 175], стають зайвими



Ил. 13. Ікона Покрову Богородиці з Покровської церкви с. Саварка. НХМУ



Ил. 14. Медальйон з кіота ікони Іллінської Богородиці. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського

за наявності повідомлення А. Вержбицького про різні ікони Покрову, які він передавав М. Біляшівському, де згадується окремо богуславська ікона. Ймовірною третьою іконою Покрову, вказаною Біляшівським, була ікона мішаного типу із Покровської церкви с. Саварка, неподалік від Богуслава (іл. 13). На ній кількість персонажів переважає всі інші зразки, а два царі (!) успішно ілюструють саме іконографію «малоросійства». Цікавою копією ікони є один із медальйонів на відомому кіоті-ризі Іллінської Божої Матері, виготовленому коштом гетьмана Івана Мазепи (іл. 14). На ньому чітко видно, що позолочений медальйон повторює уже переписаний оригінал богуславської ікони. Царська фігура на першому плані виписана детальніше та є панівною. Персонажі за спиною царя та за спиною «ієрарха» створюють безлику «масовку» і не несуть додаткової інформації.

Серед епігонських зразків богуславської ікони найцікавішими є Покров Богородиці з центрального собору Київської митрополії — Софійського (іл. 15). Саме на цій іконі повторена композиція богуславського зразка (за незначними відхиленнями і додаванням персонажів), тільки замість гетьмана тут зображено якогось сивочолого старця. Але корона на «царі» повторює зубці з богуславської ікони із додаванням елементів корони закритого імператорського типу. Стиль рококо, в якому написана ікона із Софійського собору, вимагав від майстра детального прописування одягу як персонажів, так і самої Богородиці. Її легка туніка з квітковим «стихарем» поверх (повторює богуславський зразок), що спадає художніми бганками, підперезана червоним поясом, а на голові Богородиці — корона із численними декоративними зубцями.

Ще одна ікона Богородиці Милосердя, хронологічно відповідна іконі із Софійського собору, — настінний живопис під хорами Вознесенського храму



Іл. 15. Ікона Покров Богородиці (Милосердя) з іконостаса Софійського собору. Фото Т. Лютої

Києво-Фролівського жіночого монастиря. Недослідженість цієї пам'ятки дає змогу лише припустити її походження. Однак композиція живопису повторює ікону із Софійського собору: царські персонажі, на місці гетьмана — сивий чоловік в оточенні жіночих образів. Майстерність малярів із Вознесенського храму підкреслює вигнута поверхня під хорами, на яку нанесене зображення. Проте цей настінний живопис цілком слушно можна зарахувати до яскравих зразків іконописного «малоросійства», ба більше — тут уже не видно «оселедців» на бритих головах полковників-замовників, а проглядаються лише абстрактні персонажі, які ледве можна асоціювати із конкретними історичними постатями. Домінантними тут стають царські фігури.

Окремим питанням залишилось фізико-хімічне дослідження пам'ятки. Ми використали рентгенівські знімки 1980-х років. Зрозуміло, що ікона потребує нового дослідження на підставі сучасних методів. Зокрема, важливим є аналіз деревини. Загальна сучасна реставрація пам'ятки з поновленням первісного зображення — наукове завдання для фахівців. Однак і на підставі наявних матеріалів богуславська ікона Покрову аж ніяк не може бути зарахована до засадничих зразків «іконописного малоросійства», як це задекларував Сергій Плохій.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Plokyh, S. *Tsars and Cossacks: A Study in Iconography*. Cambridge, Mass., 2002 (Harvard Papers in Ukrainian Studies). 102 p.
2. Plokhii, S. *Tsari ta kozaky: Zahadky ukrainskoi ikony*. Kyiv, 2018 [in Ukrainian]. [Плохій С. Царі та козаки: Загадки української ікони. Авториз. пер. Т. Григор'євої. Київ: Критика, 2018. 158 с.].
3. Miliiaeva, L. *The Ukrainian Icon: From Byzantines Sources to the Baroque*. Bournemouth & St. Petersburg, 1996.
4. Zholtovskiy, P. *Ukrainskyi zhyvopys XVII—XVIII st.* Kyiv, 1978 [in Ukrainian]. [Жолтовський П. Український живопис XVII—XVIII ст. Київ, 1978. 327 с.].
5. Hordynskiy, S. *Ukrainska ikona 12—18 stolittia*. Filiadelfia, 1973 [in Ukrainian]. [Гординський С. Українська ікона 12—18 століття. Філадельфія: Провидіння, 1973. 212 с.].
6. *Ukrainskyi portret XVI—XVIII stolit: kataloh-albom*. Khmelnytskyi: Halereia; Kyiv, 2006 [in Ukrainian]. [Український портрет XVI—XVIII століть: каталог-альбом / Нац. худож. музей України; авт.-уклад.: Г. Белікова, Л. Членова; авт. вступ. ст.: В. Александрович [та ін.]. 2-ге вид. Хмельницький: Галерея; Київ: Артанія Нова, 2006. 351 с.].
7. Ranych, I. *Pokrov Bohomateri z portretom Bohdana Khmelnytskoho*. Kyiv, 1992, 3: 167-178 [in Ukrainian]. [Панич І. Покров Богоматері з портретом Богдана Хмельницького. Київ. 1992. № 3. С. 167—178].
8. Aleksandrovych, V. *Pokrov Bohorodytsi: ukrainska serednovichna ikonohrafiia*. Lviv, 2010 [in Ukrainian]. [Александрович Володимир. Покров Богородиці: українська середньовічна іконографія. Львів, 2010. 399 с.].

9. Pohilevich, L. Skazaniya o naselennykh mestnostyakh Kievskoj gubernii ili Statisticheskie, istoricheskie i cerkovnye zametki o vseh derevnyakh, selakh, mestechkakh i gorodah, v predelakh gubernii nahodyashhikhsya. 1864 [in Russian].
[Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. Киев: Тип. Киево-Печер. лавры, 1864].
10. Khalebskyi, P. Ukraina — zemlia kozakiv: podorozhnii shchodennyk. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Халебський П. Україна — земля козаків: подорожній щоденник / Упоряд., пер. Миколи Рябого. Київ, 2009].
11. Puteshestvie antiokhiyskogo patriarkha Makariya v Rossiyu v polovine XVII veka, opisano ego synom, arkhidiakonom Pavlom Aleppskim. Вып. 1 (От Алеппо до земли казак). Чтениа в obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh. Кн. 4 (179). 1896. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus6/Makarij_2/pred1.phtml?id=8149 [in Russian].
[Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описаное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Вып. 1 (От Алеппо до земли казак). Чтения в обществе истории и древностей российских. Кн. 4 (179). 1896. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus6/Makarij_2/pred1.phtml?id=8149 (дата звернення: 30.01.2022)].
12. The Travels of Macarius, patriarch of Antioch, written by his attendant, archdeacon Paul of Aleppo, in arabic. Translated by F. C. Belfour, A. M. Oxon. LL. D., of the Greck university of Corfu, member of the Royal Asiatic Society of Great-Britain and Ireland, and of the Oriental Translation Committee. London, 1829—1834. Five parts, 4-to.
13. Puteshestvie patriarkha Antiokhiyskogo Makaria: kievskiy spisok rukopisi Pavla Aleppskoho. Kyiv, 2015 [in Russian].
[Путешествие патриарха Антиохийского Макария: киевский список рукописи Павла Алеппского / Изд., пер., комм., предисл., Ю.И. Петровой, под ред. В.С. Рыбалкина; Институт востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины. Киев, 2015. 268 с.].
14. Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho (1648-1657) / vidp. red. F.P. Shevchenko, uprav. I.P. Kryp'akivych. Kyiv, 1961 [in Ukrainian].
[Документи Богдана Хмельницького (1648—1657) / відп. ред. Ф.П. Шевченко, упоряд. І.П. Крип'якевич. Київ, 1961].
15. Smirnov, Ya.I. Risunki Kieva 1651 g. po ikh kopiyam k. 18 v. Trudy 13-go Arkheologicheskogo s'ezda. Moscow, 1908. T. 2 [in Russian].
[Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. по их копиям к. 18 в. Труды 13-го Археологического съезда. Т. 2. Москва, 1908].
16. Rovinskiy, D.A. Podrobniy slovar russkikh gravirovannykh portretov. T. 3. SPb., 1888. St. 2090-2095 [in Russian].
[Ровинский Д.А. Подробный словарь русских гравированных портретов. Т. 3. Санкт-Петербург, 1888. Ст. 2090—2095].
17. K portretu Khmelnytskogo. *Kievskaya starina*. 1882, 1: 226-231 [in Russian].
[К портрету Хмельницкого. *Киевская старина*. 1882. № 1. С. 226—231].
18. Yakovenko, N. U poshuku metsenativ ta patroniv: mohylianskyi panehiryk 1648 roku na chest kniazia Yaremy Vyshnevetskoho. *Naukovi zapysky*. Tom 35, Kyivska Akademiia. 2004, pp. 4-15 [in Ukrainian].
[Яковенко Н.М. У пошуку меценатів та патронів: могилянський панегірик 1648 року на честь князя Яреми Вишневецького. *Наукові записки*. Т. 35. Київська Академія / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2004. С. 4—15].

19. Puteshestvie antiohiyskogo patriarha Makariya v Rossiyu v polovine XVII veka, opisannoe ego synom, arhhidiyakonom Pavlom Aleppskim. Perevod s arabskogo G. Murkosa (po rukopisi Moskovskogo glavnogo arkhiva Ministerstva inostrannykh del). Вып. 2-й (от Днестра до Москвы). Moscow, 1897 [in Russian].

[Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидияконом Павлом Алеппским / Пер. с арабского Г. Муркоса (по рукописи Московского главного архива Министерства иностранных дел). Вып. 2-й (от Днестра до Москвы). Москва, 1897].

Надійшла / Received 26.02.2023

Tetiana LIUTA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History) (Kyiv, Ukraine)

lutagen@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-1224-2715>

BYZANTINE EMPEROR AND UKRAINIAN HETMAN: ABOUT THE ICONOGRAPHY OF A UKRAINIAN ICON

The article is devoted to unexplored artwork of Ukrainian iconography — the icon of the Intercession of the Mother of God with a portrait of Bohdan Khmelnytskyi from the Bohuslav region that dated the XVII century. The article considers the version that was expressed by Serhii Plokyh in his brochure *Tsars and Cossacks: Riddles of the Ukrainian Icon* (Kyiv: Critique, 2018. 158 p.) regarding this icon as a “component of Little Russian ideology”. The **purpose of the work** is proposed to be a consideration of this icon at different levels: starting from the material and technical level and the use of X-ray images to clarify the original appearance of the icon image. The article also explores the outer visible layer of “restoration”. They are significantly distorting, not only the portrait features of the original image of Bohdan Khmelnytskyi but also ideologically changing the political accents of the icon. These details, especially the change of the Byzantine imperial character to the “royal” one, give the reason to believe that this particular artwork is the original iconographic image of “Little Russianism”. Based on the **comparative methodology** of the lower and upper layers, we explore the main idea of the icon. **The scientific novelty** consists in the use of a combination of all available information about the work: the historical contexts of the events in 1654 and the writing process of this icon were in a tight connection, as evidenced by the notes of Paul of Aleppo. The key event reflected in the icon — was the meeting of Bohdan Khmelnytskyi and Patriarch Makarios in Bohuslav in June 1654. The perception focus of the image is a contradiction between the emphasis on the gaze of Bohdan Khmelnytskyi, which is aimed at dialogue with the viewer, and the eyes of other characters that focused on the Mother of God. The main feature of this icon is the way how it grabs the audience’s attention and focuses it on the gaze of Bohdan Khmelnytskyi which looks directly back to the viewer while other characters look at Holy Mother. As a conclusion — this can be interpreted as a demonstration of his open and democratic political views in a historically inherited act from the Byzantine Empire.

Keywords: *Bohdan Khmelnytskyi, Bohuslav, Patriarch Makarios, Paul of Aleppo, icon of the Intercession of the Virgin Mary, omophorion, Byzantine emperor, tsar.*



<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.213>
УДК 016:[94:323.272](477) «1917/1921»

Ігор ГИРИЧ

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу джерелознавства нової історії України,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
ihor_hyrych@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9999-5620>

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІБЛІОГРАФІЇ

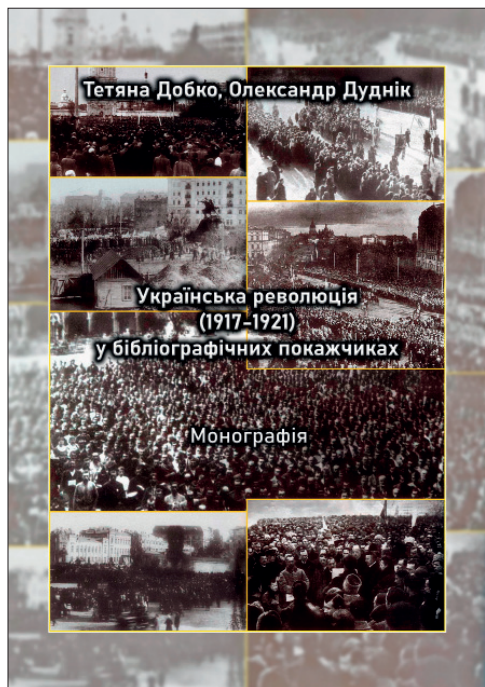
Рецензія на книгу: Добко Т.В., Дуднік О.Я. Українська революція (1917—1921) у бібліографічних покажчиках: монографія. НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського; наук. ред. Л.А. Дубровіна
Київ: НБУВ, 2022. 389 с.

Висвітлення Української революції через бібліографію є важливою науковою проблемою. Українська історична бібліографія під різними окупаційними режимами — російським чи польським — не мала відкритої можливості поступально, накопичувально працювати об'єктивно та неупереджено над цією проблематикою. Здійснити таку роботу — означало провести фронтальне виявлення відповідного матеріалу, а це потребувало і великої кількості людей, і робочого часу. Проте опосередковано існує багата книгознавчо-бібліографіч-

Цитування: Гирич І. Українська революція крізь призму бібліографії. [Рец. на кн.: Добко Т.В., Дуднік О.Я. Українська революція (1917—1921) у бібліографічних покажчиках]. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 213—218. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.213>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)



на література: як спеціальні покажчики безпосередньо з теми національної революції, так і значна кількість тих, де в різний спосіб вона зачіпається. Причому подібної друкованої продукції за останні сто років маємо цілий пласт, який вимагає докладного наукового опрацювання. Саме таку фундаментальну роботу й виконали Тетяна Добко (д-р наук із соціальних комунікацій, завідувачка відділу науково-бібліографічної інформації Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, авторка багатьох бібліографічних довідників) та Олександр Дуднік (канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу науково-бібліографічної інформації НБУВ). Отже, за справу взялися люди, які мають неабиякий досвід і знання з історії бібліографії в нашій країні.

Автори розробили оригінальну й науково-обґрунтовану структуру своєї праці. Рецензована монографія складається з чотирьох основних розділів: «Бібліографічні посібники з історії національно-визвольної боротьби українського народу (1917—1921 рр.) (перша половина ХХ ст.)», «Бібліографічні покажчики з історії Української революції (1917—1921 рр.) у 50—80-х роках ХХ ст.», «Українська революція (1917—1921 рр.) у бібліографічних посібниках періоду незалежності України», «Бібліографічні посібники з історії національно-визвольних змагань українського народу (1917—1921 рр.)». Вони розділили понад століття (1917—2021 рр.) на три великих періоди, кожному з яких присвячено окремий розділ. Автори в межах хронології розповідають про всі основні центри бібліографічної роботи щодо Української революції — Київ часів УНР і Львів часів ЗУНР.

Другий розділ охоплює післявоєнний час (1950—1980-ті рр.). Але логічніше було виділити післявоєнні 1945—1991 рр. Адже визначальним моментом для бібліографів, як і для інших представників гуманітарних наук, стало відновлення української державності 24 серпня 1991 р. Важливим чинником було становлення у цей період діаспорної бібліографії. Остання почала складатися ще в 1920—1930-х рр. в еміграційних наукових осередках (Прага, Варшава, Берлін, Париж). Проте справжнім ренесансом була науково-бібліографічна творчість українських бібліологів у 1950—1980-х рр. у країнах Північної Америки (США, Канада).

Третій розділ логічно присвячений уже бібліографії доби незалежності, 1990-ті — 2021-й рр., коли з'явилася низка покажчиків, переважно нової ге-

нерації сучасних українських бібліографів Львова, Києва, інших обласних бібліотечних центрів. Активність діаспори природно згасає й наперед виходить бібліографія новітньої Української держави.

Автори залучили величезну кількість бібліографічної літератури, яка виходила друком від часів визвольних змагань і до наших днів. Звісно, позацензурну волю мали бібліографи, які гуртувалися передусім навколо бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка, котра фактично була неофіційною академічною бібліотекою України. Львів став центром досліджень національно-визвольного руху, тут студіювалася військова історія як ЗУНР, так й УНР. Виходив спеціалізований журнал, присвячений саме визвольній боротьбі та воєнним діям часів Української революції — «Літопис Червоної калини». Працювали незалежні дослідники, бібліографи, такі, як Іван Калинович, Володимир Дорошенко, Петро Зленко, що фактично були засновниками національної бібліографії на західноукраїнських землях та піонерами бібліологічних дослідів національно-визвольних змагань українського народу.

Одне з чільних місць у монографії Т. Добко й О. Дудніка справедливо належить І. Калиновичу та його бібліографічним показникам. Книга останнього «Важніші джерела до історії Українських січових стрільців» — фактично започаткувала в бібліографії тему національно-визвольної боротьби 1917—1921 рр.

На Наддніпрянщині передовсім у 1918—1919 рр. був знаменитий «Книгар» з його лідерами М. Зеровим та С. Єфремовим. І автори рецензованої праці відводять цьому журналу окрему главу у своєму дослідженні. Чимало бібліографічної продукції було й у радянській Україні в 1920—1930-х рр., але вона транслювала російсько-комуністичний дискурс на боротьбу українців за державну самостійність. Низка часописів давали багато рецензійно-критичної продукції на цю тематику. Серед них провідними були історико-партійний «Літопис революції» та письменницький «Червоний шлях». Автори виокремили ці видання у спеціальних підрозділах.

Неупереджено вивчати Українську революцію бібліографи мали можливість тільки після Другої світової війни й переважно у США та Канаді. Тут виходила найбільша кількість історико-публіцистичних українських журналів, а також працювали провідні бібліографи Української революції 1917—1921 рр. (Л. Биковський, С. Ріпецький, Ю. Лавріненко, О. Підгайний, М. Тарнавська, Б. Романенчук). Превалював літературознавчий аспект бібліографічних досліджень, проте було багато зроблено й для розшуку матеріалів про діяльність січових стрільців.

Проблемам Української революції присвячувалися журнали нашої еміграції у Франції, Великобританії, США, Канаді. З огляду на хронологічний виклад матеріалу, вони розглядаються в окремих підрозділах першого розділу (віденський тижневик «Воля»), другого розділу (показники змісту «Бюлетеня Союзу бувших українських вояків», журналів «Вісті комбатанта», «Вісті Братства кол. вояків 1-ї Української дивізії Української народної армії (УНА)», третього розділу «Показники змісту періодичних видань україн-

ської діаспори» («Гарвардські українознавчі студії», «Український історик», «Визвольний шлях», «Листи до приятелів», «Сучасність», «Свобода», «Тризуб», «Українські вісті» та ін.). Слушною є думка авторів про те, що зміст багатьох журналів, альманахів, газет, бюлетенів, які виходили впродовж 1920—1990-х рр. за межами українських земель, залишається маловідомим для сучасних дослідників. Із-поміж таких видань варто назвати: «Вільна Україна» (Нью-Йорк), «Голос комбатанта» (Нью-Йорк), «За державність» (Варшава), «Наша культура» (Варшава), «Наше слово» (Мюнхен; Лондон), «Самостійна Україна» (Чикаго), «Розбудова нації» (Прага), «Табір» (Каліш), «Хліборобська Україна» (Відень), «Український скиталець» (Відень) та ін. (С. 201).

Автори праці звертають увагу на персональну бібліографію діячів Української революції: М. Грушевського, В. Винниченка, В. Липинського, С. Петлюри, П. Скоропадського, Є. Коновальця, Н. Махна, Д. Донцова та ін. Особливо багато у цьому напрямі зробив грушевськознавець і бібліограф проф. Любомир Винар. Його діяльність розглядається в контексті видання ним часопису «Український історик», а також дослідження життя й популяризації творчої спадщини М. Грушевського.

З добою незалежності суттєво збільшується репертуар назв бібліографічної продукції. Авторі монографії наголошують на розмаїтті покажчиків, які видають НБУВ, Національна історична бібліотека України, Національна бібліотека України ім. Ярослава Мудрого, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, низка обласних наукових бібліотек у Львові, Чернігові, Харкові, Одесі тощо. Вони публікують як тематичні покажчики до подієвої історії, так і покажчики до окремих періодичних видань, персональну бібліографію.

Безперечно, така глобальна тема не може бути вичерпана однією працею. Можливо, заслуговує на розгляд і сама структура монографії, в основі якої не ідеологічний, а хронологічний принцип. Вірогідно, було б виправданим застосування першого. Маємо підстави говорити про існування двох основних концептуальних поглядів на Українську революцію ХХ ст.: з перспективи українського національного інтересу та накиненого Росією й Польщею імперського погляду. Останні не визнавали (і зараз переважно не визнають, особливо це стосується Росії) українських національно-визвольних змагань. Тому бібліографічну продукцію, що виходила в межах СРСР та УСРР—УРСР у 1920—1980-х рр. не можна вважати власне українською національною продукцією. Це насамперед була пропагандистсько-комуністична література, навіть якщо й друкувалася в Україні та українською мовою. Авторі справедливо наголошують, що за ідеологічним спрямуванням радянські покажчики мало чим принципово відрізнялися, починаючи від здобуття росіянами України й до падіння комуністичного режиму у СРСР. Для них характерне бачення Української революції під кутом зору «торжества Великого Жовтня». Тому цей напрям літератури можна було розглядати в одному розділі впродовж шістдесяти років історії, без розподілу на між- та

повоєнний період. Так само питомо українську бібліографію періоду УНР, Західної України 1920—1930-х рр., діаспорну повоєнну та покажчики доби незалежності можна було розглядати в єдиному ідеологічному спектрі у другому розділі. Тоді, на нашу думку, видання мало б два великих розділи, проте більше глав у кожному.

Серед інших незначних зауважень можна назвати такі: з окупаційних видань не наголошено ще на одному важливому джерелі — журналі «Красный архив»; Т. Добко й О. Дуднік розглядають покажчик, підготовлений представниками російської еміграції у Чехословаччині «Библиография русской революции и гражданской войны (1917—1921): из каталога библиотеки Р.З.И. Архива» (Прага, 1938 р.); варто було б віднайти бібліографічні видання російської білогвардійської еміграції. Автори практично оминули й сучасні видання путінської Росії, в яких теж зачіпається тема нашої революції.

Біобібліографічні матеріали видавалися також профільними академічними інституціями. Так, Інститут історії України опублікував кілька випусків покажчиків сучасних українських істориків, дехто з них досліджував добу Української революції. Велику бібліографічну складову має десяти томна (у 14 кн.) «Енциклопедія історії України», підготовлена згаданим інститутом.

У монографії міститься низка посилань на діяльність Наукового товариства ім. Шевченка й на публікації окремих авторів на сторінках його видань. На нашу думку, варто було б ширше висвітлити бібліографічну діяльність цієї інституції в 1990—2020-х рр. Із них, для прикладу, можна назвати покажчик до томів «Записок НТШ», де є матеріал про Українську революцію. Також помітним явищем стала сучасна «Енциклопедія НТШ» з потужним бібліографічним відділом. На сьогодні вже маємо чотири (а незабаром має з'явитися п'ятий) томи обсягом 40—50 друк. арк. кожний. Однак варто погодитися з авторами, які, описуючи значну джерельну базу дослідження й залучені енциклопедичні видання, зазначають, що «Енциклопедія історії України», «Енциклопедія сучасної України» та інші містять значний фактографічний матеріал і бібліографічний апарат. Проте дослідженню їх як об'єктів, довідкових джерел варто приділити спеціальну увагу в окремій праці (С. 7).

Зазначені зауваження не мають суттєвого принципового значення щодо рецензованого видання. Монографія насичена численними внутрішньотекстовими, підрядковими посиланнями. Наведений наприкінці праці список використаних джерел налічує 345 бібліографічних записів, а додаток «Бібліографічні посібники» — 451, що значно розширює й унаочнює інформаційну базу дослідження.

Тема «Українська революція очима бібліографії» настільки неозора, що докладне вивчення її може потягнути не на один том. Фактично праця Т. Добко й О. Дудніка є піонерською, яка відкриває нові перспективи, ставить проблеми для вирішення, накреслює зміст проблематики, визначає етапні віхи вирішення цієї теми впродовж ста років української історії. Це оригінальне наукове дослідження з численними бібліографічними відомостями, виконане

на належному методичному і джерельному рівнях, а вихід його у світ очікували як фахівці-історики, так й усі, хто цікавиться минулим України. Наостанок додамо, що крім паперового варіанту доступна також електронна версія, розміщена у відкритому доступі на порталі НБУВ.

Надійшла / Received 13.02.2023

Ihor HYRYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Source Studies of Modern History of Ukraine,
Institute of Ukrainian Archaeography and Source Science
named by M. Hrushevskiy NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ihor_hyrych@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-9999-5620>

UKRAINIAN REVOLUTION FROM THE PERSPECTIVE OF BIBLIOGRAPHY

[Book review: Dobko T.V., Dudnik O.Ya. Ukrainian revolution (1917—1921) in bibliographical indexes: monography. NAS of Ukraine. Vernadskyi National Library of Ukraine. Science editor L.A. Dubrovina. Kyiv: VNLU, 2022. 389 p.]



II МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІЙСЬКО В МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ В XIX І XX ст.»

Знаковий для дослідників-урбаністів та військознавців захід відбувся 7 жовтня 2022 р. у стародавньому польському місті Грудзьондз. Місцем його проведення став Музей ім. ксьондза д-ра Владислава Ленга. Плідна кількарічна співпраця закладу з інститутом історії й архівістики Університету Миколая Коперника (УМК) у Торуні реалізувалася у проведенні конференції, яка об'єднала польських та українських дослідників у вивченні й обговоренні феномену, особливостей взаємодії особового складу окремих військових формацій різної державної належності та мешканців міст у новий і новітній час.

Організаційний комітет у складі габіліт. д-ра, проф. Веслава Серадзана (Wiesław Sieradzan), габіліт. д-ра, проф. УМК Мацея Кротофіля (Maciej Krotofil), д-ра Павела Настрожного (Paweł Nastrożny) та магістерки Віолетти Пацушки (Wioletta Pacuszka) здійснив ґрунтовну підготовчу роботу, що дозволило провести конференцію на високому науково-організаційному рівні. Вона стала зручним майданчиком для обговорення різних аспектів проходження військової служби в межах міста, зокрема культурно-освітньої складової повсякдення польських та українських вояків у міському просторі, особливостей функціонування гарнізонів, контактів із місцевим населенням, а також ступеня впливу військових об'єктів на міську архітектуру та фортифікаційне значення міст в історичній перспективі. Виступи учасників продемонстрували прогрес історичної науки, адже завдяки фаховим дослідженням стало можливим пролити додаткове світло на цілу низку маловідомих сторінок військово-історичного минулого Польщі, України та Німеччини.

Цитування: Кротофіль М., Срібняк М. II Міжнародна наукова конференція «Військо в міському просторі в XIX і XX ст.». *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 219—224.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)

Робота конференція розпочалася з виступу директорки Музею ім. ксьондза д-ра Владислава Ленга *Віолетти Пауушки*, котра звернулася до присутніх із вітальним словом. На відкритті заходу також виступили співорганізатори від інституту історії й архівістики УМК — заступник директора, завідувач кафедри військової історії *Мацей Кротофіль* і проф. кафедри Скандинавії та Центрально-Східної Європи *Веслав Серадзан*, які представили здобутки першої конференції цього циклу, поділилися планами, відзначили вагомий внесок такого роду наукових подій у розвиток польської та європейської військової історії. На важливості заходу для науково-культурного життя міста наголосив у своєму вітальному слові керівник відділу культури та спорту міської влади *Міхал Ченек* (*Michał Czepek*).

Теми виступів стосувалися широкого кола малодосліджених аспектів військової історії — від деяких питань історії польських гарнізонів у міжвоєнний період, культурно-освітньої складової повсякдення вояцтва, специфіки функціонування низки військово-освітніх закладів до обставин перебування полонених у таборах і форм їх комунікації з місцевим населенням під час Першої світової війни. У двох виступах було презентовано окремі сторінки поточної російсько-української війни та висвітлено взаємозв'язок вояків Збройних сил України (а також територіальної оборони) й цивільних мешканців під час захисту українських міст. З огляду на широке розмаїття проблематики доповідей доцільно згрупувати їх за тематичною ознакою.

Кілька доповідачів зосередили свою увагу на висвітленні окремих аспектів історії військових гарнізонів у польських містах міжвоєнного часу та по завершенню Другої світової війни. Так, особливості функціонування залоги м. Іновроцлав у 1919—1939 рр. вичерпно розкрив габіліт. д-р, проф. *Александр Смолінський* (*Aleksander Smoliński*). На основі використання широкого кола джерел (насамперед матеріалів тогочасної преси та архівних документів) доповідач дав цілісну характеристику змісту військової служби, проаналізував деякі дотичні до неї міські події, що були пов'язані з функціонуванням гарнізону і привернули увагу громадськості. У цьому ряду особливо значущим стало відзначення найважливіших державних свят, зокрема Дня маршала Ю. Пілсудського (19 березня), Дня Конституції (3 травня), а також Свята польського солдата (15 серпня). Преса широко висвітлювала парад частин міського гарнізону, вправи кавалеристів та інші заходи. Знаменні події у житті гарнізону дозволяють відтворити важливі аспекти функціонування польського війська.

Повсякдення гарнізонного життя між двома світовими війнами на прикладі генерального округу Помор'я й 8-го корпусного округу в Торуні та Грудзьондзі було представлено в доповіді д-ра *Павела Настрожного*, котрий використав як джерела накази командувачів цих округів. У виступі було відтворено особливості служби і приватного життя солдатів та офіцерів міських гарнізонів, що дає можливість скласти просопографічний портрет військовослужбовця часів II Речіпосполитої. Фахівець ґрунтовно охарактеризував регулятивні документи, які регламентували службу й дозвілля вояків. Він зу-

пинився, зокрема, на окремих фактах надмірного вживання алкоголю, а також з'ясував причини поширення у середовищі вояцтва різних хвороб. Виступ П. Настрожного ґрунтувався на використанні значної кількості документів особового походження й тогочасної преси, супроводжувався підготовленою доповідачем презентацією.

Виступ габіліт. д-ра *Мацея Кротофіля* стосувався специфіки розвитку збройних сил Польщі після Другої світової війни на прикладі торунського гарнізону. Характерна особливість цього військового форпосту полягала в наявності тут одного з найбільших у повоєнній Європі артилерійського полігону. Доповідач дав вичерпну характеристику процесу вишколу вояків-артилеристів, окреслив основні етапи діяльності спеціалізованих вищих військових закладів, зокрема Офіцерської артилерійської школи № 2 та Вищої артилерійської школи. Проведені автором широкі узагальнення, а також історичні паралелі дозволили не лише встановити особливості процесу комплектування гарнізону, а й розкрити образ польського військовослужбовця повоєнного періоду. Ним проаналізовано організаційні зміни у структурі армійських підрозділів у 1950-х рр., які найбільше стосувалися бойових частин.

Інший бік повсякдення військовиків, а саме культурно-освітню складову життя міських гарнізонів, розглянув д-р *Роберт Рибак* (*Robert Rybak*) на прикладі історії військово-морського клубу «Рив'єра» (друга половина ХХ ст.). Доповідач використав значну кількість архівних документів і світлин, завдяки чому стало можливим відтворити різні аспекти дозвілля військовослужбовців, окреслити коло їхніх зацікавлень та хобі, а також розкрити специфіку діяльності клубів за інтересами. Останні регулярно організовували культурні заходи для вояцтва, зокрема шахові турніри, танці, суботні артистичні вечірки, літературні вечори, музичні концерти, фотовиставки, спортивні змагання, піші турпоходи. Культурно-освітні ініціативи членів клубу «Рив'єра» свідчать про доволі широке розмаїття форм дозвілля та про мистецькі смаки офіцерів і матросів військово-морських сил як складової тогочасного польського суспільства.

Ще одна частина доповідей стосувалася теми взаємовідносин війська й мешканців міст та впливу присутності вояків на життя, побут міського населення, а будівель військового призначення — на архітектурний силует міст та саме їхнє значення під час ведення воєнних дій. Проф. *Веслав Серадзан* і магістр *Маріуш Жебровський* (*Mariusz Żebrowski*) підготували надзвичайно цікавий матеріал, присвячений специфіці дислокації війська у просторі міста Оструди впродовж 1850—1945 рр. Цінні архівні свідчення й тогочасні мапи дозволили доповідачам комплексно відтворити образ міста, особливості його функціонування в умовах щільної інтегрованості військових підрозділів у міський простір. Належність гарнізону до міста проявлялася в багатьох вимірах — у фортечній і казармовій архітектурі (зокрема цегляному містобудуванні), навіть у підвищеному ризику руйнівних пожеж. Автори доповіді яскраво унаочнили специфічність розвитку міського простору та соціуму за умови сусідства з військовою залогою, особливо в урбаністичному й соціоекономічному аспектах.

Специфіка комунікації між військовими підрозділами та поліційними відділками в місті стала предметом доповіді д-ра *Пьотра Сукута (Piotr Sykut)*. На прикладі міста Грудзьондз та однойменного повіту дослідник проаналізував деякі аспекти такої взаємодії впродовж міжвоєнного періоду, навівши приклади типових ситуацій, які потребували негайного вирішення. З огляду на те, що у цьому місті дислокувалися понад двадцять військових частин, практика спільного патрулювання вулиць вояками й поліціантами стала звичним явищем, зокрема й на залізничному вокзалі, що мало як позитивний, так і негативний вплив на комунікацію з містянами. Наведені автором доповіді приклади взаємодії армійських командирів та начальників поліційних відділків дозволяють чіткіше уявити алгоритм співпраці військового й цивільного сегментів суспільства в міжвоєнній Польщі.

Зв'язок війська та міського середовища яскраво проявляється й у мистецькій сфері, адже твори вжиткового чи монументального мистецтва стають щоденним нагадуванням про пам'ятні події військової історії. У своєму виступі магістр *Яцек Більський (Jacek Bilski)* зупинився на історії спорудження пам'ятника польським артилеристам у Торуні та його ролі в міському просторі в останню чверть ХХ — перше двадцятиліття ХХІ ст. Попри те, що плани зведення монументу розроблялися ще до Другої світової, роботи неодноразово відкладалися через складну економічну ситуацію та пріоритетність житлового будівництва. І лише у середині 1970-х рр. міська влада визначила встановлення пам'ятнику одним зі своїх чільних завдань. Справа активізувалася після об'єднання зусиль небайдужих містян та наявності джерел фінансування. Нині цей символ звитяги польських артилеристів, урочисте відкриття якого відбулося в 1980 р., є інтегральною частиною м. Торунь.

Тема полонених Першої світової війни та їхніх зв'язків із місцевим населенням також посіла одне з чільних місць у роботі конференції. Доповідь проф. *Ігоря Срібняка* та магістерки *Мілани Срібняк* було присвячено формам комунікації військовополонених-українців зі складу російської армії, які утримувалися в таборах на теренах Німеччини, з мешканцями найближчих міст. Попри те, що спочатку містяни сприйняли появу полонених на вулицях з острахом і недовірою, поступово ставлення німців до українців (і навпаки) змінювалося на краще завдяки залученню таборян до роботи в аграрному секторі. Автори доповіді також акцентували свою увагу на різних проявах культурно-освітньої діяльності українців у таборах (санкціонований німецькою владою продаж місцевому населенню предметів ужиткового мистецтва, які виготовлялися в таборових майстернях, театральні вистави, періодичні збори коштів на потреби німецьких дітей-сиріт тощо). Також було розкрито специфіку розвитку українського шкільництва на окупованих німецькими військами землях Підляшшя, Полісся, Волині, що стало можливим завдяки відрядженню до цих регіонів українців із таборів (як вояків німецької армії). Доповідачі синтезували маловідомі факти з життя полонених на основі ґрунтовного опрацювання широкого кола архівних джерел.

Д-р *Мацей Усурський (Maciej Usurski)* обрав об'єктом свого дослідження специфіку контактів полонених із місцевим населенням упродовж Першої світової війни на прикладі табору в Пілі (нині Шнайдемоль, Німеччина). Безпосередньо в ньому та в його околицях перебували до 50 тис. бранців зі складу армій країн Антанти. На основі вивчення архівних документів автор розкрив характерні особливості примусових робіт, що їх виконували полонені, їхні стосунки з «роботодавцями», зміни у ставленні до них та вплив на це німецької пропаганди. Доповідач докладно зупинився на складних умовах праці, високій смертності у зв'язку з хронічним недоїданням. Водночас німці цінували кваліфіковану роботу, тож відповідна категорія полонених мала можливість якісно поліпшити своє харчування.

Важливим напрямом роботи конференції стали окремі аспекти поточної війни Росії проти України та впливу воєнних дій на міста, їхніх мешканців. Так, проф. *Сергій Леп'як* на основі особистого досвіду поділився унікальними свідченнями про організацію оборони Чернігова. Він, зокрема, наголосив, що успішна відсіч російському агресору стала можливою завдяки злагодженим діям українських армійців, тероборонівців і містян. Саме тісна взаємодія вояцтва та громадянського суспільства, а також активізація такого явища як волонтерство, послужили причиною перемоги України у двобої із загарбниками на Чернігівщині. Запам'яталася присутнім на конференції й порівняльна фотовізуалізація С. Леп'яком вигляду Чернігова до та після початку повномасштабної російської агресії.

Виступ ще одного українського учасника проф. *Євгена Сінкевича* стосувався особливостей окупації Херсона. Доповідач на власні очі спостерігав трагічні події російського вторгнення, зокрема зайняття міста, а також протести місцевих мешканців та їхнє небажання співпрацювати з окупантами. Він провів паралелі з початковою фазою війни у 2014 р. та її поступовою ескалацією. У своєму виступі акцентував увагу на негативних наслідках окупації, наголосив на складній економічній і продовольчій ситуації, в якій опинилися жителі Херсона, відзначив рішучість волонтерів, місцевих активістів у відстоюванні своєї позиції на демонстраціях. Також Є. Сінкевич торкнувся специфіки оборонних дій Збройних сил України на південному фронті. Як безпосередній очевидець подій, навів значну кількість маловідомих фактів про складні умови, в яких опинилося місто.

На конференції було представлено й кілька матеріалів з обширу біографістики, що стосувалися тих представників польської інтелігенції, які виконували важливу комунікаційну функцію між військом і місцевими громадами. Одним із них став останній рабин Грудзьондза та капітан Польської армії на Сході Абрагам Іцхак Бромберг, про якого йшлося в доповіді магістра *Лукаша Цемінського (Łukasz Ciemiński)*. Здобувши повну класичну релігійну освіту (за юдейськими канонами) та ставши рабином у 1925 р., А.І. Бромберг виконував важливу духовну місію в міському гарнізоні Грудзьондза, де було чимало солдатів-юдеїв. Його заходами проводилися урочистості у синагозі на честь польських

державних свят, а також було налагоджено допомогу для незаможних євреїв у місті й околицях. На початку Другої світової війни А.І. Бромберг був змушений виїхати в Палестину, де співпрацював із командуванням Польської армії на Сході та Єврейською агенцією, докладаючи всіх зусиль для налагодження контактів вояків-поляків із місцевими єврейськими мешканцями.

Знана українська дослідниця професорка *Ірина Матяш* проаналізувала матеріали унікального архіву польського роду Луковичів. Опрацювавши значну колекцію документів вона провела реконструкцію мало- та зовсім невідомих аспектів життя й діяльності д-ра Марцелія Луковича, інших представників цієї фамілії, а також їхнє місце і значення в історії Торуні та в польській регіональній історії ХХ ст. Здобувши лікарський фах і пройшовши армійський вишкіл у Вюрцбургу в 1910—1911 рр., М. Лукович став військовим лікарем в одному з підрозділів німецької армії на Східному фронті під час Першої світової. З 1917 р. він працював у шпиталі, а крім того отримав кваліфікацію військового пілота. Його діяльна натура цим не обмежилася, адже М. Лукович також відіграв важливу роль у заснуванні регіонального представництва польського Червоного Хреста. Завдяки використанню унікальних архівних документів І. Матяш крізь призму біографістики змогла пролити додаткове світло на маловідомі сторінки історії Польщі першої чверті ХХ ст.

II Міжнародна наукова конференція «Військо в міському просторі в ХІХ і ХХ ст.» стала знаменною подією для дослідників військової й воєнної історії нового та новітнього часу. У виступах порушувалися проблеми історії війська, специфіки функціонування гарнізонів у польських містах, участі вояків у відзначенні державних свят, становища полонених у Першій світовій війні, форм комунікації вояцтва з мешканцями міст та ін. Проведення таких тематичних заходів — важливий внесок у розвиток військово-історичної науки, адже вони активізують фахове опрацювання окремих дослідницьких напрямів, заповнення тематичних лакун. Крім того, залученість до роботи подібних конференцій відкриває для їхніх учасників нові горизонти, створює сприятливі умови для введення до наукового обігу невідомих джерел. Має значення й міждисциплінарність, завдяки чому відбувається синергія різних дослідницьких практик і методологій, що, своєю чергою, дозволяє фахівцям рельєфно представити важливі теми для розуміння складних питань нашої минувшини.

Надійшла / Received 28.01.2023

Мацей КРОТОФІЛЬ

Університет Миколая Коперника в Торуні (Торунь, Польща)

Мілана СРІБНЯК

Інститут всесвітньої історії НАН України (Київ, Україна)

Maciej KROTOFIL

Nicolaus Copernicus University in Toruń (Toruń, Poland)

Milana SRIBNIAK

Institute of World History NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)



ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ «ПСИХОЛОГІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ВНУТРІШНІЙ ПОГЛЯД»

Повномасштабна війна Росії проти України триває і ставить нові виклики перед українським суспільством. Загальним фоном стали різноманітні психологічні випробування (переживання інтенсивних негативних емоцій чи емоційних коливань, необхідність подолання синдрому «відкладеного життя» тощо), деформації масової психології та прояви підвищеної індивідуальної психічної активності, а також множинні досвіди переживання війни, які доволі нелегко проаналізувати історикам. Хоч в останні роки окремі дослідники історичної проблематики активно розробляли питання психотравми, її вплив на наступні покоління, трансгенераційні наслідки колективних травм (Голодомору, Другої світової війни, Чорнобильської катастрофи), однак тепер з'явилися нові тематичні горизонти.

Вивчення подій у світі ХХІ ст. потребує адекватного методологічного підходу. Залучення до історичної науки інструментарію суміжних дисциплін тільки збагачує наші знання і вдосконалює методологію дослідження. Дедалі актуальнішими стають міждисциплінарні розробки, які застосовують методи різних наук, зокрема соціальної історії, соціології, психології, медичної психології. Особливо посилилася ця тенденція в умовах повномасштабного російського вторгнення. Проблема ускладнено ще й тим, що аналізовані події тривають, українським історикам важко дистанціюватися від них, адже більшість їх залишаються «всередині» війни. Звичайно, доступнішими є теоретичні та футурологічні історичні

Цитування: Заболотна Т. Всеукраїнський круглий стіл «Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд». *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 225—230.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)

розробки. Для продовження досліджень варто вивчати досвід інших гуманітарних дисциплін, зокрема особливої актуальності набуває психоісторичне осмислення суспільних процесів. Окремі вітчизняні історики вже активно залучають психологічний інструментарій при вивченні конкретно-історичних проблем.

І саме психологічна наука, особливо з практичного погляду, здатна визначити основні психологічні стани, викликані війною, вразливі категорії населення, які найбільше потребують психологічної допомоги, а також означити завдання професійної психологічної спільноти. Якраз цій проблематиці було присвячено Всеукраїнський круглий стіл «Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд», який відбувся 7 квітня 2022 р. в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України та став першим від початку повномасштабної війни фаховим заходом з обміну досвідом у царині психології¹. Зміст розглянутих питань та їх проблематика дозволять поглибити знання про психологічні аспекти змін в українському суспільстві, спричинених іноземним збройним втручанням.

Вітальне слово до учасників конференції виголосив директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, чл.-кор. НАПН України, канд. психол. наук *М. Слюсаревський*. Він слушно зауважив, що в довоєнних дискусіях нерідко пандемія COVID-19 порівнювалася з війнами, однак таке зіставлення виявилось некоректним, адже реальна війна поставила перед психологічним співтовариством принципово нові завдання, які потребують обговорення та вироблення певних рекомендацій.

Вивченню загальних психологічних проблем присвячувалися кілька виступів. Д-р психол. наук, проф., гол. наук. співроб. Інституту соціальної та політичної психології НАПН України *П. Горностай* розглянув українське суспільство з погляду колективної травми та її ретроспективи. Він вирізнив групи травматизації, проаналізував посттравматичний стресовий розлад як найбільш поширений наслідок. Автор ґрунтовно висвітлив етапи колективної травми «Революції гідності», а також першої фази російсько-української війни та сформував прогнози щодо виходу українського суспільства з війни після перемоги й можливості подолання не тільки цієї проблеми, але інших історичних травм.

Так само на травмованості українського суспільства наголосила травма-терапевтка *А. Погребна*. Вона з'ясувала рівні загрози ідентичності українців в умовах війни та запропонувала зосередитися на індивідуальній роботі з клієнтами в напрямі пошуків нових сенсів життя у складних умовах затяжної війни та після неї.

Кандидатка психол. наук, старша наук. співробітниця Інституту соціальної та політичної психології НАПН України *А. Чорна* зробила спроби з'ясувати спричинені війною зміни хронотопу життя. Вона довела, що українцям було притаманне відчуття безпечності проживання на певній території, однак воно порушилося через розв'язану Росією війну та антигуманну поведінку росій-

¹ Матеріали заходу доступні за посиланням: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/10/krStilWoor-верстка-1.pdf>

ських окупантів. Дослідниця вбачає можливості з подолання спричинених війною психологічних негараздів шляхом зміцнення територіальної ідентичності членів громад, формування фізичних і психологічних навичок життєстійкості.

Кандидатка психол. наук, президентка Академії професійного розвитку *З. Гаркавенко* у своєму виступі сформулювала поняття «дегуманізаційних комунікативних практик» як комунікативно-психологічного феномену, який містить процес конструювання в масовій свідомості образу «іншого», образу ворога, що базується на заниженні цінності життя конкретної людини або групи людей через позбавлення їх людських рис. Дослідниця наголосила, що означені процеси небезпечні доволі негативним наслідками в майбутньому, які можуть проявитися й щодо «внутрішніх ворогів» — певних соціальних груп чи прошарків. Вона закликала викладачів урахувувати такі особливості в роботі з дорослою аудиторією та уникати протиставлення різних категорій населення для послаблення дегуманізаційних процесів в українському суспільстві.

Кандидатка психол. наук, доцентка, старша наук. співробітниця Інституту соціальної та політичної психології НАПН України *С. Кравчук* проаналізувала теоретичні аспекти психологічної пружності особистості, родини, громади як певної структури, що базується на індивідуально-психологічних характеристиках особистості й дає їй змогу успішно долати життєві труднощі. Серед іншого вона оприлюднила план дій щодо турботи про себе у кризовій ситуації, який передбачає чотири складові: турботу про фізичне здоров'я, про психологічне благополуччя, про емоційне самопочуття, про духовний стан, а також картку екстреної допомоги оточенню в разі гострої реакції на стрес.

Спільні й індивідуальні особливості переживання війни простежила старша викладачка кафедри психології Академії Державної пенітенціарної служби *У. Настояща*. Вона показала реальні досвіди сприйняття війни, особливо в перші тижні від її початку, різними прошарками населення. Дослідниця дійшла висновку, що психотерапевтична робота має бути проведена з кожним потерпілим. Особливо прискіпливої уваги потребують особи, які на довгий час застрягли у «запереченні» чи «спотворенні реальності», оскільки саме це може призвести до різних психологічних проблем, зокрема й до соціальної дезадаптації тих, кому вдалося вижити в екстремальній ситуації.

Зміни в міжособистісній комунікації, викликані війною, простежила кандидатка психол. наук, начальниця навчально-наукового центру соціально-психологічної підтримки, професійного розвитку та сприяння працевлаштуванню Чорноморського національного університету ім. Петра Могили *А. Опанасенко*, котра довела, що бажання спілкуватися тепер викликають далеко не всі зі звичного міжособистісного кола, через що кількість активних соціальних контактів значно зменшилася. У такому колі залишилися переважно ті, хто й далі сприймається як близький емоційно та щодо ціннісних орієнтацій. З точки зору надання психологічної допомоги дослідниця розподілила клієнтів на групи за рівнем активності / ініціативності міжособистісної комунікації й виявом у спілкуванні характеру домінантних переживань.

Оскільки війна триває, а потреба у психологічній підтримці населення дедалі зростає, посилюється необхідність вироблення практичних рекомендацій відповідних фахівців з акцентом на формування у громадян навичок первинної психологічної допомоги й самопомоги. Кілька психологів представили на круглому столі свої практичні напрацювання та обґрунтували використання тієї чи іншої методики для ефективного надання такої допомоги. Так, у матеріалі старшої викладачки кафедри психології Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. К.Д. Ушинського *Л. Анищенко* стисло проаналізовано особливості надання психологічної допомоги переміщеним особам з України в Нідерланди, типологізовано звернення-скарги українців, які пережили драматичний досвід евакуації та стали біженцями.

Авторську версію застосування методики парадоксальної інтенції В. Франкла в опануванні негативних психоемоційних і психосоматичних станів в умовах воєнних дій запропонував канд. філософ. наук, провід. наук. співроб. Інституту соціальної та політичної психології НАПН України *Б. Лазоренко*. Зазначена методика має на меті реінтеграцію, набуття цілісності й відновлення особистості, яка потерпає від наслідків травматичних подій, надання їй допомоги, аби людина змогла сприйняти, пережити та засвоїти негативні стани, емоційні, поведінкові реакції, що їх вона намагалася позбутись, як корисний життєвий досвід.

Кандидатка психол. наук, доцентка Національного університету «Чернігівська політехніка» *Г. Чепурна* навела оптимальний шлях подолання травматичних наслідків серед населення через застосування наративної психології та моделі чотирьох квадрантів М.-Н. Бодоан, яка спрямована на переоповідання постраждалими своїх історій. Мета цих дій — створення історії інтегрованого досвіду авторства та здійсненого вибору. Так само формуються колективні документи-свідчення — ще одна техніка наративної терапії, яка сприяє зменшенню почуття провини вже на рівні спільноти.

Геополітичний образ майбутнього спробував сформулювати д-р психол. наук, директор Інституту рефлексивних досліджень і спеціалізацій *М. Найдюнов*. Його міркування стосувалися з'ясування цілей війни, сприйняття її міжнародною спільнотою, зокрема Заходом, перспектив України та її громадян, а також прикладу РФ як держави, котра через прагнення здобути геополітичне панування може зруйнувати цивілізацію загалом.

Повномасштабне російське вторгнення поставило нові виклики перед психологічною службою України. З'явилася величезна кількість людей, які потребують відповідної допомоги: військовослужбовці, ветерани, їхні сім'ї; родини загиблих, полонених, безвісти зниклих; поранені; вимушені мігранти (внутрішньо переміщені та особи, переміщені за кордон, біженці); громадяни, котрі перебувають на окупованих територіях; фахівці екстрених служб, волонтери й ін. Особливості психосоціальної підтримки сімей військовослужбовців дослідила кандидатка психол. наук, старша наукова співробітниця Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, директорка ГО «Жіноча сила» *В. Умеренкова*. Використовуючи практичні напрацюван-

ня, вона схарактеризувала діяльність комунікаційної платформи «Служба психосоціальної підтримки сімей військовослужбовців», три її складових, що взаємодіють: телефонна лінія, групи підтримки, індивідуальна психологічна допомога. Всі вони позначені певною специфікою щодо психологічної підтримки зазначеної категорії населення України.

Низку виступів було присвячено дітям та їхнім батькам, котрі евакуювалися або постраждали внаслідок бойових дій, а також особливостям педагогічної психології. Так, докторка психол. наук, чл.-кор. НАПН України, заступниця директора з наукової роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України *А. Найдьонова* схарактеризувала медіапсихологічні закони дистанційної підтримки навчання дітей під час війни та аргументувала необхідність залучення їх до різних форм навчання, і якщо це дистанційна форма, то з обов'язковим синхронним режимом, який забезпечить співпрацю учнів зі вчителями.

Д-р психол. наук, чл.-кор. НАПН України, директор Українського НМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України *В. Панок* проаналізував особливості функціонування психологічної служби системи освіти України в умовах повномасштабної війни та визначив першочергові напрями роботи, зокрема щодо дітей та молоді.

Психологічний супровід учасників освітнього процесу під час воєнного стану висвітлила у своєму виступі магістерка психології, практична психологиня Житомирської міської гуманітарної гімназії № 23 ім. М. Очерета *М. Шустова*. Вона наголосила на залежності психологічного здоров'я та емоційної стійкості дітей в умовах воєнного стану від можливості співпрацювати у системі «психолог — учителі — батьки — діти».

Практичні поради у психологічному консультуванні батьків дітей з інвалідністю в умовах активної фази війни виклав у своєму виступі д-р педагог. наук, проф., гол. наук. співроб. Науково-практичного центру профілактичної та клінічної медицини Державного управління справами *А. Шевцов*. Серед іншого він зазначив, що доводиться фіксувати ситуації, коли повторна травма, спричинена саме війною, фактично накладається на попереднє емоційне виснаження й «вигорання», та може катастрофічно вплинути на особистість, призвести до проявів глибокої депресії, панічних атак, генералізованих тривожних розладів тощо.

Так само на особливостях роботи психологів України в умовах війни зацентрував увагу мол. наук. співроб. Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, співзасновник і член правління ГО «Асоціація гештальт-тренерів України» *В. Савінов*. Однак він обрав для аналізу інший важливий аспект — психологічні проблеми припинення співпраці з фаховими спільнотами РФ. Автор вважає, що така співпраця неможлива не лише з погляду професійної етики, а й узагалі аморальна. Він закликав професійні спільноти припинити будь-які комунікації з російськими психологами.

Особливий інтерес для істориків становлять дослідження, побудовані на власних спогадах про перебування в населених пунктах, окупованих росіянами. Такі публікації містять інформацію не лише про психологічні проблеми

мешканців, а й умови їх виживання. Побутування чернігівчан крізь призму їхніх наративів на основі власних польових досліджень представив д-р психол. наук, доц., завідувач кафедри Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка *О. Дроздов*. Він виокремив чотири смислових груп наративів: побутовий, військовий (ситуація на фронті, обговорення звуків вибухів чи пострілів, влучань та їх наслідків, армії ворога), «геополітичний» (Путін, російська пропаганда, мотиви нападу РФ, ситуація в Білорусі, політика Заходу); перспективи (терміни закінчення війни, відновлення міста, інфраструктури). Означені настрої місцевого населення та сприйняття ним воєнного сьогодення потребують подальшого дослідження вже істориками.

Так само на власному досвіді побудовано доповідь канд. психол. наук, доц., декана гуманітарно-правового факультету Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» *М. Жидка*. Він зазначив, що в Україні, крім військових психологів, мало хто з професійної психологічної спільноти був готовий до такого рівня свідомої де-гуманізації та варварства, а тому гостро відчувався дефіцит простого, мульти-модального та ефективного експрес-інструментарію психологічної допомоги.

Круглий стіл відбувся на 43-й день повномасштабної війни. Фактично психологічна служба тільки починала накопичувати досвід первинної допомоги, відшукувала методики, найбільш придатні для різних категорій населення. Та й чисельність тих, хто потребував послуг психолога, була значно більшою, ніж могла «опрацювати» наявна кількість вітчизняних фахівців.

Для істориків особливо корисними будуть ті виступи, що стосувалися розуміння колективної травми, її впливів на наступні покоління, ролі пам'яті про історичні травми в розвитку суспільства. Вже є спроби проаналізувати окремі події та явища російсько-української війни із залученням свідчень очевидців. У цьому аспекті історики мають брати до уваги той факт, що окремі питання можуть завдати розповідачеві непоправної психологічної шкоди й поглибити його травмування, тому доцільно наперед ознайомитися з досвідом психологів у цій царині. Так само перебування історика «всередині» війни «спотворює» його оптику, викликає суб'єктивізм у судженнях та потребує всебічного осмислення психологічної специфіки історичних трансформацій. Окремі виступи фахівців із психологічної науки містять лише припущення про можливі тенденції, тому запропоновані гіпотези потребують подальших досліджень та уточнень. Загалом безсумнівно, що розробки провідних учених-психологів стануть цікавими й корисними для представників історичної науки та інших гуманітарних дисциплін, викладачів, аспірантів, студентів.

Надійшла / Received 31.01.2023

Тетяна ЗАБОЛОТНА

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Tetiana ZABOLOTNA

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)



ДО ЮВІЛЕЮ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА В. ВЕЛИКОЧОГО



Професор Володимир Великочий — знаний вітчизняний дослідник джерел та історіографії з історії Української революції 1914—1923 рр. на західноукраїнських землях, особливостей етнокультурного розвитку ранньомодерної історії Покуття, краєзнавства Галичини. Свою довголітню наукову і громадську діяльність він пов'язав із Прикарпатським національним університетом ім. В. Стефаника, пройшовши класичний шлях ученого — від студента до доктора наук, професора, декана факультету. В полі зору науковця різні аспекти історії, культурно-етнографічної спадщини, туристично-краєзнавчої проблематики Покуття та загалом Прикарпаття, а також актуальні проблеми розвитку освіти, пам'яткоохоронної діяльності, музеєзнавства. Особливе місце належить дослідженням, присвяченим історії та історіографії Української революції, зокрема державотворчим процесам у ЗУНР (ЗОУНР).

Ювіляр народився 1 березня 1968 р. в м. Городенка. У 1985 р. закінчив із золотою медаллю місцеву середню школу № 2, вступив на перший курс історичного факультету Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім. В. Стефаника. У 1986—1988 рр. проходив строкову службу в радянській армії, а 1988 р. поновив навчання у виші, який закінчив у 1992 р. з відзнакою.

Цитування: Монолатій І., Новосьолов О., Польова Л. До ювілею доктора історичних наук, професора В. Великочого. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 231—235.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Професор Володимир Великочий — сучасний український історик, чий шлях у науку проліг через освітню галузь: після інституту він працював педагогом-організатором, учителем ЗОШ-інтернату № 1, ЗОШ № 12 Івано-Франківська. Зацікавлення історією національно-визвольної боротьби українців у ХХ ст. змінило вектори життя: у 1995—1997 рр. В. Великочий — співробітник відділу регіональних проблем Інституту політичних та етнопольових досліджень НАН України і Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка. Одночасно дослідник активно працював як організатор науки, зокрема в 1997—2001 рр. очолював науковий відділ зазначеного вишу. У 1999 р. захистив кандидатську дисертацію «Історія ЗУНР: джерела до вивчення державного будівництва» (науковий керівник д-р іст. наук, проф. О. Карпенко). У квітні 2002 р. рішенням Вищої атестаційної комісії України йому присвоєно вчене звання доцента.

У 2001—2003 рр. В. Великочий — помічник ректора Прикарпатського університету, а у 2003—2005 рр. — проректор із міжнародного співробітництва цього ж закладу. Слід зауважити, що працюючи на цій посаді науковець став ініціатором створення у виші науково-дослідного центру полоністики, відкриття якого було внесене до плану заходів із відзначення Року Республіки Польща в Україні й відбулося 25 вересня 2004 р. Одночасно В. Великочий брав участь у підготовці рамкових документів щодо вітчизняного туризму як співавтор і розробник концепції його розвитку до 2020 р., стратегій розвитку туризму в Івано-Франківській обл. до 2015 та до 2022 рр.

У вересні 2003 р. він очолив новостворений інститут туризму і менеджменту (нині факультет туризму) рідного вишу як директор-організатор. Від березня 2005 до жовтня 2016 рр. був директором інституту туризму, завідувачем кафедри туризмознавства і краєзнавства, а з 2017 р. — декан факультету туризму ПНУ ім. В. Стефаніка.

Окрім організаційної та освітньої праці, ювіляр активно займається дослідженням особливостей суспільно-політичних процесів на Галичині першого десятиліття ХХ ст. Результатом цього став захист у 2010 р. в Інституті історії України НАНУ докторської дисертації «Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914—1919 рр.: умови становлення, етапи розвитку, особливості» (науковий консультант д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України О. Реєнт). У 2012 р. В. Великочому присуджено вчене звання професора.

Ювіляр плідно працює й у міжнародній освітньо-науковій сфері: у 2009 р. він — член програми департаменту культури й освіти зовнішньополітичного відомства США «Підтримка лідерства»; у 2010—2012 рр. — координатор від Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка проекту «Мережа дистанційного навчання з підвищення кваліфікації в галузі туризму», в якому брали участь 29 університетів із 9 європейських країн. Упродовж 1997—2022 рр. В. Великочий організував понад 30 усеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференцій, круглих столів, зокрема присвяче-

них історії українсько-польських взаємин на Галичині у ХХ ст., ЗУНР, історичному краєзнавству, етнокультурній спадщині покордоння тощо.

Професор В. Великочий — член Національної спілки краєзнавців України, Наукового товариства ім. Шевченка, Всеукраїнського товариства «Покуття», редакційних колегій фахових наукових видань нашої країни та зарубіжжя: «Галичина» (Івано-Франківськ), «Історико-політичні проблеми сучасного світу» (Чернівці), «Zeszyt Naukowy Prac Ukrainoznawczych» (Гожув-Великопольський, Республіка Польща), а також головний редактор фахового наукового видання «Народна творчість та етнологія» (Київ, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України).

Володимир Великочий є автором понад 220 наукових праць (зокрема 30 монографій, підручників, посібників). Серед них — індивідуальні та колективні, написані з нових методологічних засад української історіографії і джерелознавства: «Дмитро Вітовський (1887—1919): Документальний нарис» (Коломия, 1997 р.), «Галичина у Другій світовій війні (1939—1945)» (Івано-Франківськ, 2001 р.), «Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР» (Івано-Франківськ, 2003 р.), «Українські січові стрільці — лицарі рідного краю» (Коломия, 2007 р.), «Прикарпаття спадщина віків: Пам'ятки природи, історії, культури, етнографії: Історико-культурологічне видання» (Львів, 2006 р.), «Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923: Ілюстрована історія» (Львів; Івано-Франківськ, 2008 р.), «Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914—1919 рр.» (Івано-Франківськ, 2009 р.), «Покуття: історико-етнографічний нарис» (Львів, 2010 р.), «Станіславів — Станіслав — Івано-Франківськ (до 350-річчя Івано-Франківська)» (Івано-Франківськ; Львів; Київ, 2012 р.), «Бойківщина сакральна: Історико-культурна спадщина» (Київ; Івано-Франківськ, 2012 р.), «Велика війна 1914—1918 рр. і Україна» (Київ, 2013 р.), «Велика Східноєвропейська революція, Перша світова війна і Галичина (Українська історіографія суспільно-політичних процесів: Бібліографія)» (Івано-Франківськ, 2014 р.), «Були трактовані наскрізь гуманно...»: Косачівський табір для інтернованих осіб у контексті українсько-польських взаємин у Галичині (1918—1919 рр.)» (Івано-Франківськ, 2019 р.), «(Не)сподіваний Стефаник» (Брустури, 2022 р.), «Олександр Карпенко — шлях до себе: До 100-річчя з дня народження» (Івано-Франківськ, 2022 р.), «Національна соборність і Українська революція 1914—1923 рр.: Історіографічні силуети» (Івано-Франківськ, 2022 р.), «Українсько-словацькі військові підрозділи австро-угорської армії у Великій війні: на шляху до незалежності» (Івано-Франківськ, 2022 р.), «Помежів'я історій: Націотворчі, культурні та туристичні виміри минулого і сьогодення України» (Івано-Франківськ, 2023 р.). У 2001 р. вчений (разом із О. Жерноклеєвим) упорядкував і видав спогади І. Макуха («На народній службі») та А. Чарнецького («Спомини з мого життя»).

Статті В. Великочого українською й іноземними мовами неодноразово публікувалися у фахових наукових виданнях: «Український історичний журнал», «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», «Краєзнавство» (Київ), «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (Львів), «Східноєвропейський історичний вісник» (Дрогобич), «Вісник Прикарпатського університету: Історія», «Галичина», «Journal of Vasyly Stefanyk Precarpathian National University» (Івано-Франківськ), «Zeszyt Naukowy Prac Ukrainoznawczych» (Гожув-Великопольський, Республіка Польща), «Codrul Cosminului» (Сучава, Румунія).

Численним історичним і краєзнавчим студіям В. Великочого притаманний особливий авторський стиль, а його праці відображають багатоманітність способів осягнення світу культури та науки, властивих українському соціуму. Так, аналізуючи історіографічний доробок, присвячений одному з вікопомних епізодів вітчизняної історії — Українській революції початку XX ст., її закономірностям, особливостям перебігу на Галичині, історик обирає серединну позицію на градієнті, щоб вирішити протилежність між мікроструктурою, де немає двох однакових дій, і макроструктурою, де всі дії однакові. Водночас значна частина цього наукового доробку сприймається вітчизняними й зарубіжними дослідниками як самостійне явище, що займає осібне місце у сучасній українській історіографії. Зауважмо, що індивідуальний стиль ювіляра досить часто виявляється у внутрішніх рефлексіях щодо своїх праць: декларування авторських мотивів і намірів, розуміння місця певної студії на культурному полі, пояснення щодо методології, структури, способу викладу тощо.

Наукову, освітянську і громадську активність професора В. Великочого гідно пошановано. Він — заслужений працівник освіти України (2018 р.), нагороджений орденом Св. Володимира III ступеня (2004 р.), Архістратига Михаїла УПЦ КП (2017 р.), медалями «День працівника освіти» (2012 р.), «Геродота Галікарнаського» IV ступеня (2012 р.), «Європа — унія цінностей» Асоціації почесних докторів, професорів і почесних сенаторів, друзів та бенефіціарів із Німеччини, Австрії, Польщі, Швейцарії (2018 р.), відзнакою Державної туристичної адміністрації України «Почесний працівник туризму в Україні» (2003 р.), нагрудним знаком МОН України «Відмінник освіти України» (2008 р.), ювілейною медаллю Івано-Франківської обласної ради «100-річчя ЗУНР» (2018 р.), відзнаками голів Івано-Франківської облради та облдержадміністрації «Відомий науковець року» (2010 р.), «За заслуги перед Прикарпаттям» (2013 р.), Івано-Франківської міської ради «80 років УПА» (2022 р.). Ювіляр нагороджений відзнакою Національної спілки краєзнавців України «Почесний краєзнавець України» (2011 р.), є лауреатом Івано-Франківської обласної краєзнавчої премії ім. В. Полека (2012 р.), Всеукраїнської премії ім. Героя України І. Сікорського (2019 р.), обраний членом-кореспондентом Академії туризму України (2012 р.), дійсним членом Української академії історичних наук (2018 р.). Вченого відзначено нагородою Академії ім. Якуба з Парадижа (Гожув-Великопольський).

Вітаючи нашого шановного колегу професора Стефаникового університету з 55-річчям, побажаймо йому творчої наснаги й нових здобутків, котрі, переконані, знаходитимуть вдячну аудиторію для наукових дискусій, подальшого новаторства щодо осмислення маловідомих і зовсім незнаних фактів української минувшини, проектування її уроків у сучасні наративи боротьби України за свою державність!

Надійшла / Received 28.02.2023

Іван МОНОЛАТІЙ (Івано-Франківськ)

Олександр НОВОСЬОЛОВ (Івано-Франківськ)

Леся ПОЛЬОВА (Івано-Франківськ)

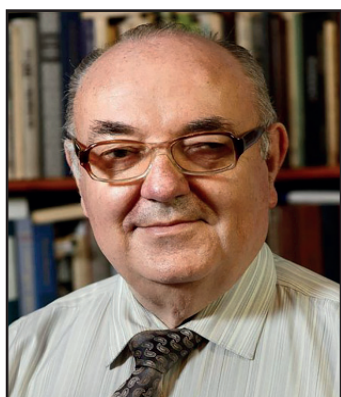
Ivan MONOLATII (Ivano-Frankivsk)

Oleksandr NOVOSOLOV (Ivano-Frankivsk)

Lesia POLOVA (Ivano-Frankivsk)



ВОЙТОВИЧ ЛЕОНТІЙ ВІКТОРОВИЧ



Коли помирає Людина, світ стає біднішим... Невимовно боляче писати ці слова про Леонтія Вікторовича Войтовича. 7 лютого 2023 р., на 72-му році життя, він відійшов у кращі світи... Це величезна втрата для родини, колег, наукової та освітянської спільноти України.

Леонтій (або Левко, як його любляче називали друзі) Войтович народився 16 травня 1951 р. в м. Єманжелінськ Челябінської обл. в родині репресованих галичан. Батько — Віктор Йосипович (1900—1952 рр.) — як австро-угорський офіцер був учасником Першої світової війни,

воював на Італійському фронті. Згодом як четар Української галицької армії боровся за незалежність ЗУНР та УНР. У роки Другої світової — радянський військовий інженер III рангу. Мати вченого — Антоніна Томівна Войтович-Боркова (1911—1997 рр.) — працювала вчителькою, а на засланні в повоєнні роки — педагогом у будинку для сиріт в Єманжелінську. Син уже немолодих репресованих галицьких інтелігентів у ранньому віці втратив батька, який трагічно загинув на шахті, а згодом і бабусю. Тож дитинство було важким — серед бараків, де проживали сім'ї покараних сталінським режимом українців, балтійських народів, кримли, калмиків. Незважаючи на це, Леонтій Вікторович завжди з теплотою згадував ті роки — хлопчачий футбол (любов до цього виду спорту він пронесе крізь усе життя), гуляння териконами в кампанії з вірним псом Шариком, спілкування та ігри з дітьми інших депортованих.

Цитування: Соляр І., Волошук М., Батрак Л., Кашук О., Козловський С., Овсінський Ю., Файда О. Войтович Леонтій Вікторович. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 236—244.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Із початком «відлиги» 1956 р. разом із матір'ю переїхав на Миколаївщину (Львівська обл.), де проживала тітка по материній лінії. Тут у 1967 р. він закінчив місцеву середню школу. Антоніна Томівна самостійно виховувала сина, важко працювала на кількох роботах (на побуткомбінаті та вчителювала у двох школах), тож хлопчина ріс самостійним і допитливим, проводив багато часу з однолітками на вулиці, читав книжки та навчався. Як сам неодноразово згадував, на його зацікавлення історією вплинули двоє людей — Мирослав Усцький (шкільний товариш батька, математик за фахом й історик за покликанням) і Галина Плетінь-Педаш (класна керівниця, вчителька географії та історії), котрі, бачачи інтерес юнака до пізнання минулого, дарували йому книжки зі власних бібліотек, формуючи майбутні гуманітарні вподобання.

Тут, серед мальовничих краєвидів Миколаєва на Дністрі, поступово закладалися основи наукових і пізнавальних обріїв ученого. А почалося все з невеличкої Біблії, яку Левкові подарував далекий родич і парох місцевої церкви о. Володимир Федусевич. Відтак захопився Стародавнім світом, війнами юдеїв з єгиптянами та філістимлянами. Помітивши цей інтерес, о. Володимир передав юнакові кілька старих, віддрукованих ще на початку 1900-х рр., підручників з історії античності й середніх віків, які стануть фундаментом домашньої книгозбірні. У далеких родичів удалося знайти цінні історичні праці таких офіційно дозволених авторів, як росіяни М. Карамзін, В. Ключевський, О. Шахматов, С. Соловйов, а ще тих, хто в ті часи перебував під негласною забороною — українців М. Грушевського, С. Томашівського, М. Кордуби та ін. Серед читацьких інтересів хлопця також були книги видатних філологів-славістів — П.Й. Шафарика, Л. Нідерле, Г. Ловмянського. Цікавився він і поезією — П. Верленом, Г. Аполлінером та найбільше Ф. Війоном.

Середина 1960-х рр. — поступове згасання «відлиги» й початок нового наступу системи на все те національне, українське, що не вписувалося в рамки радянської ідеології. А також це період, коли діяло негласне табу щодо вступу на певні спеціальності дітей і членів родин колишніх репресованих. Не оминула ця доля й Леонтія Войтовича — будучи здібним, здобувши глибоку самостійну освіту (на рівні дореволюційних класичних гімназій), юнак не міг вступити на історичний факультет. Як правило, маючи в біографії факти, які свідчили про «неблагонадійність», діти жертв сталінізму обирали технічні професії. Тож він подав документи на механіко-машинобудівний факультет Львівського політехнічного інституту за спеціальністю «Динаміка й міцність машин» (1967 р.), де навчався під керівництвом д-ра техн. наук, проф. кафедри динаміки та міцності машин Михайла Комарова. Леонтій Войтович завжди з усмішкою й теплотою згадував свої студентські роки, викладачів, однокурсників, одногрупників, котрі жартома називали власне коло «пажеським корпусом».

В юнацькі роки сформувалися й естетичні вподобання майбутнього вченого. Він багато читав класиків української, польської, російської літератури, цікавився вже згаданими французьким поетами, лірикою трубадурів, творами Х.Р. Хіменеса та Ф.Г. Лорки. У вільний від навчання час відвідував роз-

ташовану поряд із політехнічним інститутом Львівську філармонію, де слухав концерти симфонічної музики. Поцінював також органні й інструментальні доробки Л. ван Бетховена, А. Вівальді, Й. С. Баха.

Після завершення навчання 1972 р. здобув фах «інженер, механік-дослідник» і почав працювати на різних посадах із технічного забезпечення в лавах радянської армії, а також у виробничому секторі на Закарпатті. Був заступником командира батальйону з технічної частини 315-го мотострілецького полку, котрий дислокувався в ті часи в м. Берегове. Попри «сумнівну» з погляду системи біографію Леонтій Войтович завдяки сумлінній роботі зумів досягти високих посад провідного конструктора та завідувача сектору Всесоюзного науково-дослідного технологічного інституту ремонту й експлуатації машинно-тракторного парку; працював головним механіком і головним інженером у Береговому — на одному з найбільших деревообробних комбінатів; за цей час упровадив у серійне виробництво понад два десятки власних розробок, патентів, винаходів.

Із Закарпаттям, де пройшли молоді роки та зрілість, його природою й людьми Л. Войтовича завжди пов'язували добрі спогади. Зважаючи на специфіку радянської промисловості, більшість тогочасних заводів мали також військово-оборонне виробництво, тож він і надалі ніс військову службу, пройшовши шлях від лейтенанта до підполковника запасу, розвиваючи практичне мислення, планування та сумлінне ставлення до обов'язків. Звідси ж зародилося зацікавлення проблемами військової й воєнної історії, працями теоретиків військової думки, історією війн, зброезнавством. Зі службою пов'язані маловідомі сторінки життя — часті «відрядження» у Середню Азію (Казахстан, Узбекистан, Туркменія) як спеціаліста з військово-технічного будівництва, а як військового радника — в Ефіопію, де з середини 1974 р. точилася спершу громадянська, а пізніше сомалійсько-ефіопська (1977—1978 рр.) війна. Неодноразово у вузькому колі кафедральних колег згадував ці поїздки, специфіку бойових дій у регіоні та окремі епізоди, безпосереднім свідком яких був, проте, зі зрозумілих причин, цю інформацію до розпаду СРСР не міг розголошувати.

Із середини 1990-х рр. Леонтій Войтович працював на керівних посадах у Миколаївському р-ні Львівської обл. Був першим заступником голів райдержадміністрації та райради, де займався питаннями розвитку будівництва, промисловості, транспорту, енергетики, комунального господарства. В ті непрості для України часи, за кризи промисловості, зростаючого безробіття, інфляції, недофінансування, він завжди активно виступав за збереження історичної спадщини, організовував на Миколаївщині краєзнавчі конференції, круглі столи.

Водночас ще з 1970-х рр. як на приватному, так і згодом на професійному рівнях підтримував зв'язки з відомими українськими та іноземними істориками-медієвістами, ранньомодерниками Олександром Зиміним, Ярославом Ісаєвичем, Ігорем Мицьком, Михайлом Брайчевським, Ярославом Боровським, Миколою Котлярем, Миколою Ковальським, Валерієм Смолієм, Валерієм Степанковим, Віктором Брехуненком, Тарасом Чухлібом, Юрієм Мициком, Наталією Яковенко, Леонідом Тимошенком, Миколою Крикуном, Романом

Шустом, Даріушем Домбровським та ін. У квітні 1985 р. у житті Леонтія Войтовича сталася важлива подія — знайомство з Я. Ісаєвичем, який тоді обіймав посаду завідувача відділу історико-культурних пам'яток Інституту суспільних наук АН УРСР (1984—1989 рр.), а пізніше стане академіком НАН України та директором Інституту українознавства. Слід зауважити, що до цього часу Л. Войтович уже мав ряд напрацювань, головню з проблем етногенезу ранніх слов'ян та історії козацтва (котрі, щоправда, не публікував, писав «у стіл»). Утім Я. Ісаєвич відхилив ці зацікавлення, порадивши звернути увагу на потребу студіювання малодослідженої, але перспективної тематики — генеалогії Рюриковичів. Наступні двадцять п'ять років (аж до 2010 р., коли Я. Ісаєвич відійшов у Вічність) минули в активній науковій співпраці обох учених. Я. Ісаєвич став керівником кандидатської («Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст.», 1994 р.) та науковим консультантом докторської («Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль», 2001 р.) дисертацій Л. Войтовича, був першим читачем та критиком його праць, науковим редактором монографій. Дослідник завжди підкреслював його роль як учителя, до котрого хоч і потрапив уже частково сформованим науковцем, та все ж перейняв ряд необхідних для ремесла історика вмій і навичок, а саме критичний підхід до опрацювання історичних джерел, сувору аргументованість висновків, виваженість у побудові концепцій, увагу до найдрібніших деталей, обережне використання історичних дефініцій, термінів — усе те, що надалі «прищеплюватиме» тепер уже своїм учням.

В Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Леонтій Войтович прийшов знаним фахівцем (зарахований 1 листопада 1994 р. за контрактом терміном на один рік на 0,5 ставки за сумісництвом на посаду наукового співробітника відділу історії середніх віків), де працював (в окремі скрутні періоди навіть на 0,1 ставки) старшим, а пізніше головним науковим співробітником. Тут у нього склалися теплі, приязні стосунки з колегами — Володимиром Александровичем, Іваном Паславським, Юрієм Ясіновським, Ярославом Книшем, Романом Голиком, Мартою Жук, Наталією Дубинкою та ін. Водночас, підтримуючи давні, нав'язував і нові наукові контакти з М. Крикуном, М. Котлярем, Я. Дашкевичем, О. Головком, Л. Тимошенком, М. Рожком, Л. Крушельницькою, Ю. Лукомським, М. Филипчуком, Ф. Стеблієм, І. Соляром, І. Патером, Л. Батрак, О. Середою, М. Ільницьким, М. Капралем, С. Павлюком, О. Купчинським, С. Лиманом, С. Сорочаном та багатьма іншими. Широки було й коло закордонних партнерів і колег Л. Войтовича, з якими він підтримував тісні зв'язки, долучався до організації конференцій, круглих столів, випуску спільних збірників, колективних монографій — Дюла Кріштов, Марта Фонт (Угорщина), Дюра Гарді (Сербія), Станіслав Срока, Єжи Сперка, Даріуш Домбровський, Віталій Нагірний, Адріан Юсупович (Польща) та ін.

Перша праця Л. Войтовича «Генеалогія династії Рюриковичів» (Київ, 1990 р.) стала одним із ґрунтовних досліджень цієї проблеми в пізній радянській і, зокрема, українській історіографії, сприяла (після ледь не столітньої

перерви) поверненню генеалогічних студій у науковий дискурс, до кола допоміжних історичних дисциплін, знайомила загал істориків із доробком авторів кінця ХІХ — початку ХХ ст., працями, виданими в еміграції, а також зі власними базовими генеалогічними таблицями династії Рюриковичів. Наступною стала «Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів» (Київ, 1992 р.), де вперше подано розгорнуті родовідні таблиці та докладну бібліографію до них.

Поряд із генеалогією важливе місце в наукових студіях Л. Войтовича займала історія Русі. Він, за словами своєї університетської колеги О. Щодри, розглядав процес роздроблення на окремі князівства в руслі середньовічної європейської історії за аналогією з німецькими, польськими та іншими землями, і дійшов висновку, що ці удільні князівства мали всі ознаки середньовічних держав. Дискусійним характером вирізнялися й написані з позицій норманізму праці Л. Войтовича, присвячені появі та ролі вікінгів у Східній Європі, початкам династії Рюриковичів, генезі руської державності. Ще один напрям у дослідженнях ученого — історія Галицько-Волинського князівства, зокрема його володарів Романа Мстиславича, Данила Романовича, Лева Даниловича.

Л. Войтович любив дискутувати зі знайомими медієвістами (в його доробку чимало статей, де вже в назві фігурує термін «дискусія»). Згадаймо полеміку, яка розгорнулася переважно в російській історіографії навколо проблеми автентичності «Слова о полку Ігоревім». Український фахівець виступив із вагомими аргументами на захист оригінального характеру пам'ятки, звернувши увагу на факти, які інші учасники дискусії раніше не брали до уваги, зокрема на обізнаність невідомого автора твору з технологією виробництва сталі й мечів, особливостями криці з околиць с. Харалут, конструкцією «латинських» шоломів, топографією району Пліснеська. Тож доволі переконливим став його висновок про те, що всіх цих деталей не міг знати жоден фальсифікатор ХVІІІ ст.

Здобутки Л. Войтовича у царині історичного краєзнавства вражають. Його численні статті в періодичних виданнях, попри популярний виклад матеріалу, водночас зберігають науковий характер. Чималу увагу дослідник приділяв історії міст, зокрема Львова, Миколаєва, Берегового, Роздола, Комарна, Степані. У цьому контексті слід згадати і праці, присвячені єврейській громаді в Миколаєві та загалом на Галичині.

Військова історія — окремий напрям досліджень. Так, завдяки ініціативі вченого у 2016 р. на історичному факультеті Львівського національного університету ім. Івана Франка було відкрито відповідну спеціалізацію. Л. Войтович тут читав низку лекційних курсів, а саме «Історія війн, дипломатії та військового мистецтва», «Військово-теоретична думка та логістика ХІХ—ХХ ст.», «Історія зброї (зброезнавство)». Підсумком наукових студій і практичного викладання стало 3-томне видання «Історія війн і військового мистецтва» (2017—2019 рр.), яким фахівець особливо пишався, зрештою як й авторським колективом (Віктор Голубко, Валерій Грицюк, Леонід Кривизюк, Олександр Лисенко, Юрій Овсінський). Зважаючи на досвід офіцерської служби та маючи спільні наукові зацікавлення у царині військової істо-

рії, охоче співпрацював із колегами з Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного в різних форматах — організовував спільні конференції, налагодив випуск спеціалізованих видань, координував авторські колективи. Особливо теплі стосунки склалися з начальником вишу генерал-лейтенантом Павлом Ткачуком, полковником Леонідом Кривизюком та ін.

Одним із магістральних векторів стали сходознавчі студії. Досліджуючи генеалогію князівських династій Східної Європи, Леонтій Войтович почав поглиблено вивчати рід Чингізидів і правителів Золотої Орди. Підсумком напрацювань стала перша не тільки в українській, а й в європейській історіографії монографія «Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів» (2004 р.), в якій учений детально проаналізував джерельний корпус, критично опрацював історіографічний доробок попередників та намітив подальші шляхи для майбутніх дослідників цієї тематики. В руслі зацікавлень генеалогією золотоординських володарів також слід зазначити численні праці з окремих проблем русько-хозарських, русько-вірменських, русько-грузинських, русько-ординських взаємин. Окремо варті уваги й дослідження етногенезу кримськотатарського народу, дискусійним проблемам якого автор присвятив відповідну монографію, що побачила світ 2009 р., а також низку статей, де намагався довести його походження від кочових тюркомовних племен степової України — найперше половців, а ще берендеїв, ковуїв, торків та ін. У 2006 р. вченого разом із відомим сходознавцем Я. Дашкевичем було запрошено на Форум дослідників монгольського народу, приурочений до 800-ї річниці становлення національної державності, який проходив в Улан-Баторі. У дружньому колі Л. Войтович неодноразово згадував ту поїздку в Монголію, надто переліт гелікоптером до стародавньої столиці Каракорума, ночівлю в юрті серед безкрайого степу, специфічну місцеву кухню.

Понад двадцять років науковець працював у Львівському національному університеті ім. Івана Франка: з 2001 р. — професор кафедри давньої історії України та допоміжних історичних дисциплін; з 2006 р. — завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики. Не багато було кафедральних очільників, котрі б так, як Л. Войтович, переймалися її інтересами, дбали про кожного співробітника. Він уважно відстежував наукове зростання викладачів, керував роботами аспірантів, вів семінари, залучаючи талановиту студентську молодь до активної пошукової праці в напрямках, які сам розробляв, окреслював майбутні дослідницькі горизонти. Так, за дієвого сприяння Л. Войтовича 2013 р. при кафедрі постав Львівський медієвістичний клуб як осередок молодих дослідників — студентів історичного факультету, а сам завідувач був членом редакційної колегії «Записок ЛМК».

У Леонтія Войтовича склалися надзвичайно приятні, майже батьківські стосунки з колегами, які в різні роки працювали та нині працюють у закладі — Юрієм Овсінським, Олегом Файдою, Ігорем Лильом, Миколою Мельником, Назарієм Козаком, Модестом Чорним, Андрієм Филипчуком, Іллею Паршиним, Сергієм Козловським, Олександром Кашуком та ін. Завжди наголошу-

вав, що його надійним «майордомом» була лаборантка Ольга Горлаченко — за відсутності Леонтія Вікторовича справжня берегиня кафедри. У 2021 р. її змінила Олена Гайдукевич, яка під керівництвом професора Л. Войтовича органічно влилася у дружній колектив.

Багато часу вчений присвячував підготовці навчальних матеріалів. Так, перший посібник з історичного краєзнавства за його редакції вийшов ще 1993 р. й досі успішно використовується вчителями гімназій та шкіл. У співавторстві з Олександром Целуйком видано перший в Україні посібник із генеалогії. Під керівництвом Леонтія Войтовича творчий колектив (Назарій Козак, Юрій Овсінський, Модест Чорний) підготував у 2010 р. «Medium aevum: Середні віки» — один із перших у нашій країні підручників з середньовічної історії, написаний на основі ґрунтовного аналізу найновіших медієвістичних досліджень, позбавлений застарілих радянських кліше та ідеологічних нашарувань. Вагомим здобутком кафедри став вихід у світ 2011 р. розробленого спільно з харківськими колегами підручника «Історія Візантії: Вступ до візантиністики» (Андрій Домановський, Назарій Козак, Ігор Лильо, Микола Мельник, Сергій Сорочан, Олег Файда).

9 грудня 2008 р. рішенням Атестаційної колегії МОН України Л. Войтовичу присвоєне вчене звання професора кафедри історії середніх віків та візантиністики. Тут він викладав низку лекційних курсів з історії середніх віків: «Хронологія», «Генеалогія», «Дискусійні проблеми середньовіччя», «Правлячі династії Європи», «Актуальні проблеми війн та військового мистецтва», «Гене́за європейської цивілізації», «Русь в Європі», «Військово-теоретична думка, полководці, озброєння і логістика (до 1815 р.)», «Історія війн, військової дипломатії та військового мистецтва», «Людина на війні», «Проблеми українського війська», «Львів на тлі військових конфліктів», «Лицарство і лицарська культура», «Українське козацтво», «Міста й міська цивілізація середньовічної Західної Європи», «Жінка в європейській християнській цивілізації», «Ранньомодерне місто». Вів науковий семінар «Проблеми середньовіччя, візантиністики та археології», магістерські семінари «Історія середніх віків», «Військова історія». Особливо приятелював на історичному факультеті з В. Голубком, Р. Шустом, Б. Якимовичем, О. Целуйком, О. Щодрою, Н. Лешкович та ін.

Спеціалізовані вчені ради наукових установ і закладів вищої освіти неодноразово запрошували Л. Войтовича виступати у статусі опонента. Він завжди охоче відгукувався й опонував десятки разів, зокрема при захисті докторських дисертацій Сергія Федаки (2003 р.), Мирона Капралія (2004 р.), Володимира Бодрухіна (2005 р.), Олександра Головка (2006 р.), Олега Бубенка (2006 р.), Любомира Михайлини (2007 р.), Олега Однороженка (2009 р.), Рустема Хаялі (2010 р.); кандидатських дисертацій Оксани Вінниченко (2001 р.), Володимира Собчука (2002 р.), Олександра Целуйка (2004 р.), Ольги Козубської (2004 р.), Наталії Кальницької (2004 р.), Олексія Москаленка (2004 р.), Григорія Заплотинського (2007 р.), Ігоря Шпики (2009 р.), Романа Миська (2009 р.), Ольги Клеймьонової (2010 р.) та ін.

Любив працювати з обдарованою молоддю, фактично створивши унікальну й потужну наукову школу з дослідження історії середніх віків. Лише за останнє десятиліття під керівництвом і науковим консультуванням Л. Войтовича кандидатські та докторські дисертації захистили Назарій Зубашевський (2011 р.), Михайло Куцин (2011 р.), Сергій Козловський (2012 р.), Павло Юрейко (2012 р.), Ілля Паршин (2014 р.), Іванна Папа (2014 р.), Марія Гаврилишин (2015 р.), Дмитро Лісін (2015 р.), Віра Гупало (2015 р.), Святослав Шеломенцев-Терський (2015 р.), Мирослав Волошук (2015 р.), Ігор Лильо (2019 р.), Олександр Кашук (2019 р.), Ярослав Онишук (2019 р.), Ростислав Вацеба (2019 р.). Отже медієвістичні студії у Львівському національному університеті ім. Івана Франка, загалом у місті та краї, отримали можливість для подальшого розвитку. На це були історичні підстави, цьому сприяли активність, дидактичний і науковий талант Леонтія Войтовича.

Варто зазначити про його працю як головного редактора та члена редакційних колегій фахових історичних видань: «Археологічні дослідження Львівського університету», «Вісник Львівського університету: Серія історична», «Княжа доба: історія і культура», «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», «Вісник Інституту археології», «Дрогобицький краєзнавчий збірник», «Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства», «Записки Львівського медієвістичного клубу», «Нартекс», «Średniowiecze Polskie i Powszechne» та ін.

Ніколи знаний науковець не хизувався своїми нагородами, але завжди був вдячним усім, хто відзначав його здобутки. На засіданні Президії НАН України від 24 лютого 2003 р. йому присуджено премію ім. М.С. Грушевського — за цикл праць із давньої й сучасної соціально-політичної історії України. Президентським указом від 8 грудня 2015 р. Л. Войтович (поряд з іншими співавторами) отримав Державну премію України в галузі науки і техніки 2014-го року — за участь у підготовці фундаментальної багатотомної «Історії української культури». Нагороджений почесними грамотами Президії НАН України, відзнакою НАН України «За наукові досягнення» (2018 р.), почесними грамотами Львівської обласної державної адміністрації (2003, 2007, 2008 рр.), грамотами лауреата Форуму видавців у Львові (2001, 2006 рр.), урядовими відзнаками з нагоди 20-річчя незалежності України (2012 р.), 90-річчя від дня проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (2008 р.). Як дійсний член НТШ (від 2013 р.) нагороджений ювілейною медаллю «140 років Наукового товариства ім. Шевченка».

Захоплення літературою втілювалося в написання власного роману-тетралогії «Пори року». Оповідь мала охоплювати період від 1682 до 1725 рр. і не містити жодного вигаданого персонажу чи ситуації. Перші дві частини (кожен із томів обсягом понад 600 стор.) були завершені ще в 1988—1989 рр., проте з огляду на складну економічну ситуацію та зайнятість автора так і не вийшли друком. Між 2011—2020 рр. Леонтій Войтович завершив третю й четверту частини роману, доповнив текст оригінальними історичними портретами та

гравюрами. Колеги з кафедри стали першими читачами і критиками літературного дітища вченого. На жаль, видати свої «Пори року» він так і не встиг...

У житті Л. Войтович був щирим, відвертим і компанійським. Поцінував старовинні українську, угорську, татарську кухні, сам любив кувхарити, особливо готувати бограч (ще з часів військової служби на Закарпатті). Цією стравою частував колег на спільних «виїзних» засіданнях кафедри. Інша пристрасть — футбол. Від підліткового віку він проніс любов до цієї «гри мільйонів», регулярно до певного часу грав сам та активно стежив за футбольними новинами.

Л. Войтович завжди «по-військовому» підкреслював, що хороший учений неможливий без «міцного тилу». На 2023 р. було заплановане відзначення «золотого» ювілею — пів століття він провів пліч-о-пліч із вірною та надійною супутницею життя Євою Михайлівною Войтович (із дому Сенік), фінансисткою, директоркою Миколаївської районної виконавчої дирекції Львівського обласного відділення Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності. Донька — Наталія Леонтівна Ощипок (Войтович) — кандидатка філологічних наук, викладачка Миколаївської гімназії, дослідниця української літератури кінця XIX — початку XX ст. Онуки Лев, Ольга, Петро були частими товаришами під час наукових експедицій дідуся, їм він присвячував свої монографії.

Друзі, учні, колеги незмінно поважали Л. Войтовича за високий професіоналізм, ерудованість, неймовірну працездатність, відповідальність і вимогливість, простоту й порядність. Він завжди намагався згуртувати навколо себе колег із такими самими рисами.

Світла пам'ять про Леонтія Вікторовича Войтовича назавжди залишиться у серцях усіх тих, хто знав його та працював разом із ним...

Надійшов / Received 09.03.2023

Ігор Соляр (Львів)
Мирослав Волощук (Івано-Франківськ)
Людмила Батрак (Львів)
Олександр Кащук (Львів)
Сергій Козловський (Львів)
Юрій Овсінський (Львів)
Олег Файда (Львів)

Головний редактор

Валерій СМОЛІЙ, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

Заступники головного редактора

Геннадій БОРЯК, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-0430-8200>

Олександр РЕЄНТ, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Заступниця головного редактора, відповідальний секретар

Ольга КОВАЛЕВСЬКА, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>

Члени редакційної колегії

Олена БАЧИНСЬКА, Одеський національний університет імені Іллі Мечникова, Україна;
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>

Ярославич ВЕРМЕНИЧ, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

Владислав ВЕРСТЮК, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-6023-0471>

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

Мирослав ВОЛОЩУК, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-1737-7205>

Віктор ГОРОБЕЦЬ, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

Олександр ГУРЖИЙ, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Андреа ГРАЦЦІОЗІ, Університет Федеріко II у Неаполі, Італія; <https://orcid.org/0000-0002-1178-3085>

Віктор ДАНИЛЕНКО, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-5317-3381>

Олександр ДОНІК, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

Роман ДРОЗДА, Інститут історії Поморської Академії у Слупську, Польща; <https://orcid.org/0000-0003-0169-7295>

Галина ЗЕЛЕНЬКО, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Україна;
<http://orcid.org/0000-0001-7219-4703>

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

Олександр ЛИСЕНКО, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Володимир ЛИТВИН, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-7560-2482>

Генрик ЛІТВІН, Варшавський університет, Польща; <https://orcid.org/0000-0001-9877-2196>

Іван ПАТРИЛЯК, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна;

<https://orcid.org/0000-0002-4534-4654>

Руслан ПИРИГ, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

Сергій ПЛОХИЙ, Український науково-дослідний інститут Гарвардського університету, США;

<https://orcid.org/0000-0003-1667-6550>

Олег РАФАЛЬСЬКИЙ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-7317-2765>

Володимир РИЧКА, Сієнський університет для іноземців, Італія; <https://orcid.org/0000-0001-8037-4106>

Олександр РУБЛЬОВ, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-4529-9419>

Франк Едвард СИСИН, Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті, Канада;
<http://orcid.org/0000-0003-346-576X>

Ігор СОЛЯР, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, Львів;

<https://orcid.org/0000-0003-0439-6957>

Тетяна ТАЇРОВА-ЯКОВАЄВА, незалежна дослідниця, Греція; <https://orcid.org/0000-0003-1050-4264>

Олександр УДОД, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-7988-0391>

Валентина ШАНДРА, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

Юрій ШАПОВАЛ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Україна;
<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Лариса ЯКУБОВА, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-3651-4225>

Олексій ЯСЬ, Інститут історії України НАН України, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

Chief editor

Valerii SMOLIY, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences (IHU, NAS) of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

Deputy chief editors

Hennadii BORIAK, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-0430-8200>

Oleksandr REENT, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Deputy chief editor, executive secretary

Olga KOVALEVSKA, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>

Editorial board

Olena BACHYNSKA, Odesa I.I. Mechnykov National University, Ukraine;

<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>

Viktor DANYLENKO, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-5317-3381>

Oleksandr DONIK, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

Roman DROZD, Institute of History Pomeranian University in Slupsk, Poland;

<https://orcid.org/0000-0003-0169-7295>

Andrea GRAZIOSI, University of Naples Federico II, Italy; <https://orcid.org/0000-0002-1178-3085>

Viktor HOROBETS, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

Oleksandr HURZHYYI, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Oleksii JAS, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

Stanislav KULCHYTSKYI, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

Henryk LITWIN, University of Warsaw, Poland; <https://orcid.org/0000-0001-9877-2196>

Oleksandr LYSENKO, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Volodymyr LYTVYN, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-7560-2482>

Ivan PATRYLYAK, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine;

<https://orcid.org/0000-0002-4534-4654>

Serhii PLOKHII, Ukrainian Research Institute, Harvard University, USA;

<https://orcid.org/0000-0003-1667-6550>

Ruslan PYRIH, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

Oleh RAFALSKYI, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, Ukraine;

<https://orcid.org/0000-0002-7317-2765>

Volodymyr RYCHKA, Universita per Stranieri di Siena, Italy; <https://orcid.org/0000-0001-8037-4106>

Oleksandr RUBLIOV, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-4529-9419>

Ihor SOLIAR, I. Krypakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, Lviv, Ukraine;

<https://orcid.org/0000-0003-0439-6957>

Valentyna SHANDRA, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

Yuri SHAPOVAL, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, Ukraine;

<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Frank Edward SYSYN, Canadian Institute of Ukrainian Studies of University of Alberta, Canada;

<https://orcid.org/0000-0003-346-576X>

Tatjana TAIROVA-YAKOVLEVA, independent researcher, Greece; <https://orcid.org/0000-0003-1050-4264>

Oleksandr UDOD, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-7988-0391>

Yaroslava VERMENYCH, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

Vladyslav VERSTYUK, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-6023-0471>

Stepan VIDNIANSKYI, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

Myroslav VOLOSHCHUK, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine;

<https://orcid.org/0000-0002-1737-7205>

Larysa YAKUBOVA, IHU, NAS of Ukraine, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-3651-4225>

Halyna ZELENKO, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, Ukraine;

<https://orcid.org/0000-0001-7219-4703>